Civil Szemle

WWW.CIVILSZEMLE.HU

XX. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Elméletileg

Az adatosítás zárványai (Beke Ottó–Szűts Zoltán)

Mozgalmárok kora? (Fazekas Anna)

A civil újságírás technológiai feltételei (Gerencsér Péter)

Közösségek és civil társadalom

Szűkülő terek a dél-dunántúli régióban (Dézma Lilla–Peták Péter–Nyirati András)

A vallásos nevelés, mint romaintegrációs lehetőség (Luxné Prehoda Anna)

Társas támogatás (Gaálné Szabó Edith)

Társadalom és állam

Szociális célú szervezetek Magyarországon a krízisek időszakában (Kákai László–Solymári Dániel)

Van-e jogunk stresszmentes élethez? (John Komlos–Falus Orsolya)

Nők munkaerő-piaci diszkriminációjának szférák szerinti összehasonlító vizsgálata (Kőműves Zsolt et al.)

Oktatás, digitalizáció és civil társadalom

Utak a holokauszt megismeréséhez (Vódli Zsolt István–Kéri Katalin)

Világ-nézet

Önkéntesség, jótékonyság a művészet nyelvén (Csehi Ágota–Orsovics Yvette–Tóth-Bakos Anita)

Felszállópálya

A közösségfejlesztés lehetséges szerepe a közösségi művelődés megvalósulásában (Dudok Dávid)

Visszahatás

Társadalomtudósból ombudsman (Sziklay Júlia)

2023/3

CIVIL SZEMLE

WWW.CIVILSZEMLE.HU XX. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Szerkesztőbizottság/Editorial Board

András István, Belia Anna, Harsányi László, Kirschner Péter, Kuti Éva,
Marschall Miklós, Miszlivetz Ferenc, Nagy Ádám, Rajcsányi-Molnár Mónika

Szerkesztőség/Editors

Felelős szerkesztő/Executive Editor Nárai Márta
Lapigazgató/Managing Editor Németh István
Rovatszerkesztők/Editors Bögre Zsuzsanna, Csongor Anna (Társadalom és állam/Society and State; Felszállópálya/Take-off)
Kákai László, Nárai Márta (Elméletileg/Theoretically)
Kővári Attila, Bacsa-Bán Anetta (Oktatás, digitalizáció és civil társadalom/Education, Digitalisation and Civil Society)
Péterfi Ferenc (Közösségek és civil társadalom/Community and Civil Society)
Sebestény István, Glied Viktor (Világ-nézet/International Review)
Technikai szerkesztő/Technical Editor Duma Attila

Kiadó
CIVIL SZEMLE ALAPÍTVÁNY – DUE Press

www.civilszemle.hu

1137 Budapest, Pozsonyi út 14.
Tel./fax: (+36-1) 221-8099
E-mail: civilszemle@gmail.com

2401 Dunaújváros, Táncsics Mihály utca 1/A
Tel.: (+36-25) 551-100
E-mail: duepress@uniduna.hu

Felelős kiadó: Nizák Péter kuratóriumi elnök – Németh István igazgató
Készült a HTSArt Nyomdában
Felelős vezető: Halász Iván

ISSN 1786-3341

Elméletileg

Beke Ottó–Szűts Zoltán:
Az adatosítás zárványai
Online buborékok és kitaszítottság Marc-Uwe Kling *QualityLand* című regényében 5

Fazekas Anna:
Mozgalmárok kora?
Az ifjúsági civil aktivitás tendenciáinak diskurzusa Európában 23

Gerencsér Péter:
A civil újságírás technológiai feltételei 39

Közösségek és civil társadalom

Dézma Lilla–Peták Péter–Nyirati András:
Szűkülő terek a dél-dunántúli régióban
Általános és tevékenység-fókuszú pillanatkép Baranya, Somogy és Tolna megye civil szervezeteiről 57

Luxné Prehoda Anna:
A vallásos nevelés, mint romaintegrációs lehetőség — a Hit Gyülekezete 81

Gaálné Szabó Edith:
Társas támogatás
Családtagok, mint a demenciával élő idősek gondozói 91

Társadalom és állam

Kákai László–Solymári Dániel:
Szociális célú szervezetek Magyarországon a krízisek időszakában
A válságállóság kérdése a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkáján keresztül 115

John Komlos–Falus Orsolya:
Van-e jogunk stresszmentes élethez?
A stressz egyes gazdasági és jogelméleti aspektusairól 145

Kőműves Zsolt–Szabó Szilvia–Szabó-Szentgróti Gábor
–Hollósy-Vadász Gábor:
Nők munkaerő-piaci diszkriminációjának szférák szerinti összehasonlító vizsgálata 157

Oktatás, digitalizáció és civil társadalom

Vódli Zsolt István–Kéri Katalin:
Utak a holokauszt megismeréséhez
A történelmi emlékhelyek helye, szerepe és felhasználási lehetőségei az oktatásban 173

Világ-nézet

Csehi Ágota–Orsovics Yvette–Tóth-Bakos Anita:
Önkéntesség, jótékonyság a művészet nyelvén
A művészet karitatív küldetése a szlovákiai magyar pedagógusok és pedagógushallgatók szemszögéből 185

Felszállópálya

Dudok Dávid:
A közösségfejlesztés lehetséges szerepe a közösségi művelődés megvalósulásában 207

Visszahatás

Sziklay Júlia:
Társadalomtudósból ombudsman
Recenzió Szabó Máté „Társadalmi mozgalmak, civil társadalom, emberi jogok” c. ünnepi kötetéről 225

Fotó

Németh István Péter: Toy Story borító, 22, 56, 80, 90, 114, 144, 156, 184, 206, 224,230, 253

Szerzőink

231

Az adatosítás zárványai

Online buborékok és kitaszítottság Marc-Uwe Kling *QualityLand* című regényében[1]

Beke Ottó–Szűts Zoltán

„Az irányítás itt, a szemünk előtt kerül át az algoritmusok kezébe, nem valami nagy kormányzati döntés, hanem sok-sok hétköznapi egyéni választás következményeképpen."
(Harari 2017: 297)

Bevezetés

2023-ban elemi erővel robbant be a tudományos és mindennapi – társadalmi – diskurzusokba a mesterséges intelligencia (MI) egy specifikus, csevegésre képes formája, a ChatGPT.[2] A korábbi, korlátozott interakcióra képes programokkal szemben a ChatGPT nem csupán értelmes válaszokra képes, de meggyőzően érvel esszé formájában, matematika feladatokat old meg, vagy éppen orvosi szakvizsgát is képes letenni (Portfolio (2023). A ChatGPT mindezt olyan nagy nyelvi modellre támaszkodva teszi, mely maga is az adatosítás eredménye.

Cikkünk apropóját a mesterséges intelligencia előretörése hozta, ezért Marc-Uwe Kling *QualityLand* című 2017-ben megjelent regényéből kiindulva az algoritmusoknak az egyének és a társadalom életében betöltött szerepét vizsgáljuk. A téma aktualitását tehát nem kétséges, hogy a világunk alrendszereibe beépült algoritmusok adják. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy Kling regénye a téma egy szélsőséges olvasatát adja. A könyv abból indul ki, hogy a digitalizáció hatására a jövőben az algoritmusok az egyének digitális lábnyomának elemzésével egyre nagyobb mértékben átveszik az irányítást az életük felett, adott esetben online buborékokba (visszhangkamrákba) zárják be őket, vagy éppen kitaszítják a társadalomból. Munkánk gyakran az irodalomtudomány eszközeivel él, és ilyen szempontból interdiszciplináris, azonban úgy gondoljuk, hogy egy irodalmi munka is képes a civil társadalom lehetséges (ebben az esetben kritikus) jövőjének felvázolására, pesszimista szcenárió alkotására. Úgy véljük azonban, hogyha a negatív következményekkel előre számolunk, azok talán ki is védhetők.

A kérdés megválaszolására, hogy milyen módon befolyásolják az algoritmusok a civil társadalmat, stílszerűen a ChatGPT-t kértük fel, aki a következő választ adta (melyet változtatások nélkül közlünk):

– *„Az algoritmusok segítenek a döntéshozatalban, például a hirdetések célzásában vagy a közlekedési forgalom irányításában.*
– *Az algoritmusokat használják a hírek összeállítására és rendezésére, ami befolyásolhatja, hogy mely témákról kapunk információt.*
– *Az algoritmusokat használják az emberek személyes adatainak gyűjtésére és elemzésére, ami kockázatot jelenthet az adatvédelemre.*
– *Az algoritmusokat használják a munkahelyek megtalálásában, ami egyenlőtlenségeket eredményezhet a munkaerő-piacon.*
– *Az algoritmusokat használják a börtönben tartásra, ami diszkriminatív lehet a bőrszín, a nem vagy az anyagi helyzet alapján.*
– *Ezek a kihatások jelentősek lehetnek, és fontos, hogy az algoritmusokat megfelelően ellenőrizzük és szabályozzuk, hogy biztosítsuk a tisztességes és egyenlő módon való kezelést mindenki számára."* (https://chat.openai.com/chat 2023)

Ezzel a kéréssel és a kapott válasszal egyszerre demonstráltuk azt is, hogy milyen mértékben képes az „önálló gondolkodásra" a mesterséges intelligencia (a folyóirat jellegéből fakadóan ne nyissuk meg a vitát az erős és gyenge MI-ről, hanem fogadjuk el, hogy gondolkozik). És ez az önálló gondolkodás a bizonyítéka annak is, hogy bizonyos döntési mechanizmusok átengedése után (ez egyelőre az ajánlások sűrű hálójának szövését jelenti) már az egyének és a társadalom sorsának alakítására is képes abban az esetben, ha az utóbbiak nem akarnak vagy tudnak tenni az irányítás ellen.

A digitális lábnyom

Ahhoz, hogy megértsük az algoritmusok működését és hatását a civil társadalomra, ki kell térnünk a digitális lábnyom kérdésére. A közismert definíció szerint a digitális lábnyom az egyének technológiai eszközök, szolgáltatások és online tevékenységek által létrehozott lenyomatát jelenti. A digitális lábnyom kritikája általában azzal kapcsolatos, hogy milyen mértékben követhetők nyomon az egyének online tevékenységei, és milyen hatással lehetnek ezek az emberek magánéletére – milyen mértékben képesek befolyásolni a sorsukat – vagy éppen hogyan hatnak a személyes adataik biztonságára. Jeffrey Rosen (2014) a *The Naked Future: What Happens in a World That Anticipates Your Every Move?* című könyvében részletesen elemzi a digitális lábnyom kérdéskörét, míg George Brock (2016) a *The Right to be Forgotten: Privacy and the Digital Age* munkájában a digitális lábnyom és a felejtés kérdését vizsgálja. A mindennapi életben az egyének digitális lábnyomot hagynak az online világban a social mediában való aktivitásukkal, képek vagy szöveges bejegyzések írásával, megosztásával, hozzászólásaikkal. Az e-mailek küldése vagy

fogadása, a keresések, a weboldalak látogatása, az ott töltött idő mind-mind a lábnyom részei. Adatokat gyűjt az okostelefon az egyének mozgása kapcsán, de a képernyőidő is fontos információ. A digitális lábnyomból az információtechnológiával foglalkozó vállalkozások profilokat alkotnak, ezek alapján jobb esetben próbálják megjósolni, rosszabb esetben befolyásolni az egyének viselkedését. A lábnyom számtalan, egymástól látszólag független adatból áll. Az egyes vállalatok csak az egyén adatfoszlányaira látnak rá, azonban egymás között élénk adatcserét folytatnak a tökéletes profil megalkotása érdekében. Ahogy minden digitális jelenség, a digitális lábnyom is kreatívan bomlasztó. Az egyének segítségére van, ha a keresési előzmények alapján például segíti a vásárlásukat vagy tájékozódásukat. Anyagi forrásokat és időt takarít meg nekik. Az egyénekre negatív hatást gyakorol akkor, ha a befolyásolásukra, követésükre vagy a magánéletük megsértésére használják.

Marc-Uwe Kling könyvének olvasatára alapozó tanulmányunkban abból indulunk ki, hogy az algoritmusok a mesterséges intelligencia alapvető elemei. A világunk működésében számos algoritmust használunk ahhoz, hogy különböző feladatokat végezzünk el. Az információkkal erősen átszőtt és behálózott társadalmakban mind a munka, mind a tanulás, mind a szabadidő eltöltése során az egyes folyamatok algoritmusokra támaszkodnak. A predikció, a fordítás, a beszéd-felismerés vagy éppen a képfelismerés terén az algoritmusok jelentős fejlődést hoztak (Csepeli 2020). Az MI-rendszerek az algoritmusok segítségével tanulnak, immár tapasztalatok alapján, és megpróbálják megoldani a feladatokat úgy, hogy a lehető legjobb eredményt érjék el. A mechanikusan elvégzett munkáktól egyre inkább a magas szintű szellemi kompetenciát elváró munkákban is megjelennek a programok.

Az MI-nek az elmúlt években nagyon gyors volt a fejlődése, és ezt az egyének a mindennapjaik számos területén tapasztalhatták. Az MI egyre nagyobb mértékben használt a szöveges üzenetek automatikus feldolgozására, a hangfelismerésre, a beszédfelismerésre, az idegen nyelvek tanulására (Móser–Szűts 2023), az önvezető autók irányítására, vagy éppen újságcikkek írására. A ChatGPT például kérésre programokat is ír, a felhasználó által megjelölt nyelven. Közismert, hogy emellett az MI segítségével képesek vagyunk nagymértékben megnövelni a hatékonyságot, csökkenteni az emberi munkaerőre fordított költségeket, és új lehetőségeket teremteni azok számára, akik használni tudják ezeket az eszközöket.

Az algoritmusok egyre több területen befolyásolják az egyének életét. Az algoritmusok hatékonysága és pontossága miatt sok helyen használják őket, például a közigazgatásban, a pénzügyekben, az egészségügyben, a médiában és az oktatásban is. Gyakran használják őket a döntéshozatali folyamatok automatizálására is, például a hitelkérelmek elbírálásánál, a munkaerő-közvetítésnél és az állásinterjúk során. Azonban az algoritmusok használata során számos olyan kérdés merül fel, amelyekkel kapcsolatban egyre szélsőségesebb kritika fogalmazható meg, és fény derül a digitális technológia diszruptív, szélsőségesen bomlasztó jellegére is (Szűts 2020). Az egyik kritika szerint például az algoritmusok által készített döntések könnyen lehetnek diszkriminatívak, ha az algoritmusokat nem megfelelő adatokkal, vagy az adatokban rejlő előítéletekkel táplálják.

A jogvédők ezért kiemelik, hogy az algoritmusok használata során fontos, hogy tiszteletben tartsuk az emberi jogokat és az egyenlőséget, és figyeljünk oda, hogy az algoritmusok által készített döntések ne legyenek kirekesztők. Ezen bevezető után térjünk rá az algoritmusok kérdésének vizsgálatára Kling regénye alapján.

Marc-Uwe Kling: *QualityLand*

A következőkben egy, a kritika és az olvasóközönség által jelentős visszahanggal fogadott irodalmi munkán keresztül mutatjuk be, hogy milyen hatást gyakorolhatnak a továbbfejlődő algoritmusok egy disztópikus világban. Marc-Uwe Kling *QualityLand* című regénye 2017-ben jelent meg Berlinben. A mű markáns tudományos-fantasztikus karakterű disztópia (Hollinger–Gordon 2002; Csicsery-Ronay 2008; Harari 2018: 215–216), különböző kulturális, nyelvi, technológiai regisztereket mozgósító, komikus hangvételű hibrid fikció (Grassian 2003). A szatirikus regény az adatosítás inherens veszélyeire, közösségi/társadalmi és egyéni szinten jelentkező zárványaira mutat rá. Kritikáját narratív és egyben reflexív formában is kifejezésre juttatja. A kollektíva összefüggésében az online vélemény- és tevékenységi buborékok algoritmusok által vezérelt kialakulása és megerősödése, az egyén kontextusában pedig a digitális kitaszítottság jelenti a fő problémát.

Az eredeti német nyelvű kiadásnak létezik sötét (dunkle) és fényes, illetve világos (helle) borítójú változata (Kling 2017a, 2017b). Színhasználat, kompozíciós jegyek és tipográfia tekintetében mindkettőt visszafogottság jellemzi. Ugyanez mondható el a holland (Kling 2019a), az amerikai (Kling 2020b), az olasz (Kling 2020c), a szerb (Kling 2020d), továbbá a japán (Kling 2019b) és a kínai (Kling 2019c), valamint részben a spanyol kiadás (Kling 2020e) borítójáról is. A portugál változat (Kling 2020f) a képregények és a rajzfilmek képi világát idézi, ennek megfelelően élénk színekkel és kontrasztokkal operál, konszolidált jellegéhez azonban kétség sem fér.

A magyar változat (Kling 2020a) borítója ellenben kimondottan provokatív, sőt, már-már arcpirító, ugyanis egy méretes rózsaszínű, delfin alakú szexuális segédeszközt ábrázol, továbbá a könyvgerincen olvasható regénycím szintén rikító rózsaszínben pompázik. A regény történetében meghatározó szerephez jutó szexuális segédeszköz a védőborítón is feltűnik, ott a közeljövőt idéző (Bogue 2011: 90) technológiai környezetnek megfelelően egy robotkéz tartja.[3]

Kitaszítottság

A szexuális segédeszköz borítón való szerepeltetése erőteljes jelentésképző funkcióval bír. A vibrátort ugyanis a regény főszereplőjének, a gépmegsemmisítő műhelyt üzemeltető Munkanélküli Peternek számítási hiba folytán kéretlenül, sőt, akarata ellenére kézbesítik. A regény cselekménye pedig legnagyobbrészt e körül a tárgy körül forog.

Munkanélküli Peter mindenáron vissza szeretné szolgáltatni feladójának, mondván, ő nem rendelt és nem is rendelne ilyet, hiszen nincs rá szüksége. A különböző online platformokat üzemeltető cégek képviselői ellenben azt hangoztatják, a felhasználók digitális lábnyomait elemezve a háttérben működő gigantikus rendszer, minden elérhető információ birtokosa, tudja, mire van szüksége a vásárlónak, hovatovább sokkal jobban tudja, mint ő maga. Ennek megfelelően a szexuális segédeszközt nem hajlandóak visszavenni. Kérlelhetetlenek ez ügyben. Ebben az esetben a fikció nem áll távol a valóságtól, online platformok általában valóban rendelkeznek adatokkal a felhasználóikról, és ezeket az adatokat elemezve tudják megállapítani, hogy mire van – szerintük – szüksége a vásárlónak. Azonban azt is fontos tudni, hogy a felhasználók digitális lábnyomainak elemzése nem mindig pontos, és nem mindig tükrözi valójában a felhasználó igényeit. Emellett fontos megjegyezni, hogy az online platformok által gyűjtött adatokat a felhasználók általában nem láthatják, és nem tudják, hogyan használják fel őket. Az adott probléma közel sem triviális, és még kevésbé elhanyagolható. A regényszöveg ezt Peter-problémaként határozza meg, s kifejtésének egy teljes fejezetet szentel (Kling 2020a: 227–239). Azt a kérdést foglalja magában, hogy mi történik akkor, ha egy felhasználót tévesen profiloz a rendszer, és ennek következtében kitaszítottá válik, vagyis: ha nem az ő számára leginkább megfelelő, autentikus vélemény- és tevékenységi buborékban kénytelen élni. Ebben az esetben a profil önbeteljesítő jóslatként kezd működni, vagyis „önmagát megteremtő identitás" (Kling 2020a: 233; vö. de Man 2006) lesz. Kihat offline, vagyis a valós térben létező hordozójára, akinek valós világa fokozatosan a hamis profilhoz fog torzulni (Kling 2020a: 230). A hibát a humán dimenzió, illetve szelf számszerűsítése (Wasihun 2023) közben fellépő szükségszerű redukció, vagy pedig, mint az a regénybeli szereplő esetében is történt, egy adathalmaz: egy fénykép téves értelmezése, nem megfelelő kontextualizációja okozza. Miként Slavoj Žižek (2016: 105) megállapítja: „a Nagy Testvér fürkésző tekintete elé" áttekinthetetlenül sok adat kerül, ezáltal pedig gépi feldolgozásuk súlyos értelmezési hibákat eredményez. Žižek arra utal, hogy a Nagy Testvér figurája által gyűjtött adatmennyiségek olyan nagyok, hogy nehezen értelmezhetőek, és ez súlyos értelmezési hibákhoz vezethet, amikor a gépek feldolgozzák őket emberi kontroll nélkül.

A hibás működésmódot a regényben érintett személy, Peter a következőképpen foglalja össze: „mivel a profilom hamis, ezért én magam is egy hamis világban élek" (Kling 2020a: 233). Az online kitaszítottság a vélemény- és tevékenységi buborékok algoritmusok által irányított, adatvezérelt konstituálódási és fragmentálódási folyamatának az egyén szintjén jelentkező, diszfunkcionalitást okozó inautenticitása (vö. Heidegger 1989; Staehler 2014). Ez az adatosítás individuális zárványa.

A konszolidált képi világot és színhasználatot felmutató borítók az algoritmusok általi uniformizáció veszélyeire hívják fel a figyelmet. Ez mondható el a portugál fordítás futurisztikus borítójáról is (Kling 2020f), azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi az emberi identitást problematizálja a robotizáció szempontjából. A magyar borító paratextus funkcióját betöltő polgárpukkasztó avagy figyelemfelkeltő, irodalmi mű esetében már-már egyenesen arcátlannak számító képi elemei (Genette

1996: 84; V. Gilbert 2018: 171) pedig a regény obszcén cselekménynszálát exponálva, a digitális kitaszítottság problémakörét helyezik a figyelem homlokterébe.[4]

Az algoritmusok képesek uniformizálni a társadalmat azáltal, hogy olyan egyének homogén csoportját hozzák létre, akik mind megfelelnek bizonyos, az algoritmus által meghatározott kritériumoknak vagy jellemzőknek. Ez akkor fordulhat elő, ha algoritmusokat használnak a vásárlási ajánlások mellett a munkaerő-felvételre, hitelezésre vagy más olyan területekre vonatkozó döntések meghozatalára, amelyek befolyásolják az egyén erőforrásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférését. Fontos tehát felismerni, hogy az algoritmusok a meglévő előítéleteket és diszkriminációt is fenntarthatják és felerősíthetik, ha nem megfelelően tervezik, tesztelik és ellenőrzik őket. Alapvető fontosságú annak biztosítása, hogy az algoritmusok tisztességesek, átláthatóak és elszámoltathatók legyenek. A mindennapi életben az egyének az adatosításból fakadó kitaszítottságukat többféle formában élhetik meg. Az egyik ilyen forma az „állandóan kimaradok valamiből-érzés (fear of missing out – FOMO), ami a túlzottan felgyorsult információcseréből fakad. A jelenség alapja, hogy az egyének folyamatosan annyi történésről értesülnek a digitális technológia által, hogy minden egyes pillanatban tudják, valamiből kimaradnak. Nem feltétlenül lett több a történés, sokkal inkább a róluk szóló, az algoritmusok által személyre szabott tudósítások gyakorisága szaporodott meg, ami az egyre gyorsabb internetkapcsolatnak is köszönhető (Balázs 2023). A kitaszítottság másik gyakorlati formája a digitális magány, amely akkor lép fel, ha az egyén nem kap elég megerősítést, például lájkot a közösségi médiában.

Az adatvezéreltség

„[…] a 21. századot az algoritmusok fogják uralni." (Harari 2017: 79)

Kling szatirikus regényvilágában az emberi tevékenységeket, interakciókat, a közösségi-társadalmi tendenciákat, általában véve a kulturális-gazdasági cserefolyamatokat gépi algoritmusok, illetve az azok által működtetett online applikációk, eszközök irányítják és finomhangolják. Ez vonatkozik a regénybeli társkereséspárválasztás, sőt, még a barátkozás dinamikájára is (Doorman 2006; Illouz 2012).

A szereplők közötti kapcsolati hálót teljes mértékben algoritmusok szövik; ha pedig egy párkapcsolat a való életben, vagyis „az analóg világban" (Kling 2020a: 35) alakult ki, az „bizarrnak, hovatovább kínosnak minősül" (Kling 2020a: 35). Ez az algoritmusok vezérelte sorsok világa (Szűts 2021).

Az adatvezéreltség kritériuma a közlekedés, a döntéshozatal, illetve a politikai választások esetében is érvényesül. Ugyanez mondható el továbbá az éttermi rendelésekről, az online áruházakból való vásárlásról, azt követően a termékek házhoz szállításáról, valamint a testedzések idejének és intenzitásának meghatározásáról. Még a témaválasztást, illetve esetenként a témaváltást is gépek javasolják egy-egy beszélgetés, hétköznapi konverzáció során.

Továbbá a helyes, illetve elfogadható-udvarias szóhasználatot is azok alakítják ki írásbeli üzenetek, levelek megfogalmazása, azaz *texting* során, a vulgáris szavak és sértő kifejezések, valamint a politikai korrektség tekintetében kifogásolhatónak minősülő elemek eliminációja, vagyis stilisztikai és egyéb korrekciók révén (Assmann 2016: 111–113). Az adatosítás is egyszerre lehetőség és kihívás az online közösség tagjainak számára. Egy egyén például az étkezését, minden egyes bevitt kalóriáját egy okostelefonos applikáción keresztül követheti, és így képes kontrollálni az energiabevitelét, ezzel párhuzamosan az okosórája méri a mozgását. Az algoritmusok végül kiszámolják a bevitt és az elégetett kalóriák közötti különbséget, így az egyén valós időben befolyásolhatja a testsúlyát. Mindez az adatosítás eredménye. Ugyanaz az egyén azonban a népszerű ételrendelő alkalmazások személyre szabott ajánlatait minden kritika nélkül elfogadhatja, így idővel egy egészségtelen táplálkozási spirálba kerülhet.

Az adatvezéreltség jelentőségének felértékelése, továbbá optimalizációs potenciáljának abszolutizációja és egyben ünneplése figyelhető meg *QualityLandben* is.[5] Ennek ékes példája, hogy a történetben egy, Miénk John névre hallgató android is versenybe száll a miniszterelnöki tisztségért vívott küzdelemben. Ez pedig a kiszámíthatóságra, tervezhetőségre és optimalizálásra mint alapvető és minden esetben követendő értékre tekintő regénybeli ideológia szerint „figyelemreméltó húzás, sőt történelmi lépés" (Kling 2020a: 64). Ezen elképzelés hátterében az a gondolat húzódik meg, hogy a politikai struktúrákat is alapjaiban érintő bizalmatlansági válságban egyedül a gép az, „aki kellően tárgyilagos, feddhetetlen és tévedhetetlen." (Kling 2020a: 64)

Youyou, Kosinski és Stillwell szerint „[e]lőfordulhat, hogy az emberek saját pszichológiai ítéleteik helyett számítógépekre támaszkodnak majd fontos döntések meghozatalakor, például különféle tevékenységek kiválasztásakor, pálya- vagy párválasztáskor. És lehet, hogy az ilyen adatalapú döntések javítani fognak az emberek életén." (Youyou et al. 2015 – idézi Harari 2017: 293; vö. Tilesch–Hatamles 2021) Kling regényvilága az algoritmusok és a mesterséges intelligencia fokozódó jelentőségét antiutópikus kontextusban mutatja be, miközben az individuális és a kollektív szinten jelentkező veszélyekre egyaránt felhívja a figyelmet. Az algoritmusok működésmódjának félelmetes, disztópikus voltához az a regénybeli szóbeszéd is hozzájárul, mely szerint: „Már senki sincs, aki a kódot írná. Csak a kód létezik. A kód, amely a kódot írja." (Kling 2020a: 69; illetve Kurzweil 2013; Moravec 1990, 2000)

A humán szféra minden alrendszerére, vonatkozására, legapróbb részletére is kiterjedő adatvezéreltség az optimalizálás, a hatékonyság, a gördülékenység és a minőség szolgálatában áll. Ez az algoritmikus ideál koncepciója, mely szerint „sorsunk a »rendszer« kezében van, nem pedig az ezt vagy azt a posztot betöltő húsvér halandóéban" (Harari 2017: 142). Eme funkcionális gépi működtetés hátterében az az elképzelés húzódik meg, mely szerint „egy külső algoritmus elméletileg még jobban is ismerhet engem, mint én magamat. Egy, a testemet és az elmémet alkotó valamennyi rendszert megfigyelés alatt tartó algoritmus igenis tudhatja, ki vagyok, mit érzek, és mit akarok." (Harari 2017: 284) Ez a koncepció több alkalommal meg-

fogalmazódik reflexív formában a regényben (Kling 2020a: 387–388), továbbá a narratívában is kifejezésre jut, miközben a működésmód alapját képező algoritmusok mindentudó orákulummá válnak (Harari 2017: 293).

A lehető legmagasabb szintű és széles körű optimalizálásra utal a regény címe is, ami egyúttal a cselekmény terét alkotó ország neve. QualityLand megalapításával ugyanis „új időszámítás vette kezdetét: ez a QualityTime" (Kling 2020a: 11). Ez a minőségi időben létező minőségi állam olyan városokra lehet méltán büszke, mint Growth, Progress, Profit és a főváros szerepét betöltő QualityCity; lakói pedig nem átlagos polgárok, hanem minőségi emberek (Kling 2020a: 13). Az ország pénzneme, hivatalos fizetőeszköze a minőségi pénz, ami természetesen csakis digitális formában létezik (Kling 2020a: 145), hivatalos nyelve pedig a minőségnyelv (Kling 2020a: 46).

QualityLand a dataizmus paradicsoma, az „algoritmusok általi megváltás ígéretével" (Harari 2017: 302) kecsegtető technovallás kiteljesülése (Harari 2017: 316–340). QualityLand „nem pompás, hanem a legpompásabb ország" (Kling 2020a: 12), „a felsőfokú jelzők hazája" (Kling 2020a: 13).

A fentieknek megfelelően határozhatja meg a művet az utópia és a disztópia konfliktusaként, illetve zseniális társadalomkritikaként, szatíraként Joscha Klüppel. Értelmezésében a regény időszerű és hatásos kritika a modern kapitalista fogyasztói társadalomról, a QualityLandben, mint a történet terében ugyanis a technológiai fejlődés a közösség folyamatos kizsákmányolását szolgálja (Klüppel 2022). Andrea Rosales regényértelmezésében hasonlóképpen a digitalizáció társadalmi kihívásaira irányítja rá a figyelmet (Rosales 2022). Jakob Kelsch *QualityLand*ről mint digitális disztópiáról ír, értelmezése a magánélet és a digitalizáció konfliktusára összpontosít (Kelsch 2019). Lars Schmeink a művet hasonlóképpen az adatosítás és az automatizáció veszélyeiről történő figyelmeztetésként határozza meg (Schmeink 2022).

A qualitylandbeli „nyelvmérnökösködés" irodalomtörténeti előképe, konceptuális és narratív pretextusa George Orwell *1984* című, paradigmatikus jelentőségű tudományos-fantasztikus disztópiájában (Booker–Thomas 2009: 66; Huber 2016: 115; Harari 2018: 56, 221) fedezhető fel. Míg azonban az újbeszél kialakítása Orwellnél leginkább a tiltások, az ideológiai szempontból kifogásolható jelentéssel bíró szavak és kifejezések eliminációjában, vagyis a nyelvi jelrendszer „megtisztításában" jut kifejezésre, addig Kling regénye e tekintetben más utat jár be. Nem a tiltások oldalát domborítja ki.

QualityLandban a hétköznapi gyakorlaton túl a verbális kódrendszer és jelentésmező is a pozitivitás irányába mozdul el. Ennek megfelelően az ország a humán praxist és a nyelvi közölhetőséget egyaránt koordináló algoritmusok univerzális, feltétel nélküli működésmódjának következtében a kellemes, sőt, a legkellemesebb, a könnyen átélhető, sőt, a legkönnyebben átélhető/befogadható kulturális tartalmak, pontosabban fogalmazva: ingerek világává válik. QualityLand a toleráns, nemrepresszív (Žižek 2006; 2009: 49), engedékeny, sőt a szinte kötelességként tekintett hedonizmus pozitív túltengésének (Han 2019: 9, 15, 17) hazája, a pszichopolitika

(Han 2020) territóriuma. Ez katalizátorként működve a nyelvhasználatban is tükröződik. E tekintetben QualityLand Aldous Huxley *Szép új világ*át, illetve az abban kifejezésre jutó könnyed szórakozás kultúráját idézi fel (Huxley 1982; Postman 2006: 155–163). Miként Huxley disztópiája, Kling regénye is „arra a feltételezésre épül, hogy az ember biokémiai algoritmus, amelyet a tudomány képes megheckelni, és amely a technológia segítségével manipulálható." (Harari 2018: 221) A *QualityLand* további irodalmi művekkel is intenzív intertextuális viszonyt ápol. Ezek közül Kurt Vonnegut *Börleszk*jét (Vonnegut 2015), továbbá Douglas Adamstől a *Galaxis útikalauz stopposoknak* című regényt (Adams 2002) érdemes kiemelni (Dippold 2020).[6]

Ez a nyelvi változás, „fejlődés" pedig öngerjesztő, algoritmusok által támogatott folyamatként működik. Elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan az abból való kilépés. A technika, egészen pontosan a célirányosan kialakított algoritmusok tartják azt fogva. Ez a szinte érzékelhetetlenné tett, boldogságba áztatott technodiktatúra világa. Kling regénye is azt példázza, mint Huxley műve: „szeretettel és gyönyörrel sokkal biztonságosabban irányíthatók az emberek, mint félelem és erőszak révén" (Harari 2018: 221).

A regénybeli cselekmény tereként szolgáló ország minden vonatkozásában high-tech, gépi algoritmusok és számítógépes-online eszközök, alkalmazások által működtetett állam (Slusser 2005: 28). A kulturális-gazdasági cserefolyamatok döntő többsége is az online térbe helyeződött át. Ennek megfelelően a regényvilágbeli technikai kontextus, konglomerátum nem szupplementáris, hanem konstitutív jellegű. A szereplők életterét és egyúttal a narratíva keretét alkotja. Ettől függetlenül QualityLand mint ország a valós fizikai térben található (vö. Novák et al. 2018). A Kling-mű ennek megfelelően tudományos-fantasztikus, de nem cyberpunk regény (Csicsery-Ronay 1988; Slusser–Shippey 1992; H. Nagy 2001, 2005; McHale 2010; Rétfalvi 2012).

Online buborékok

Kling regényszövegében meghatározó szerep jut az online vélemény- és az azokból kinövő, leginkább internetes látszattevékenységek, pszeudoaktivitások (Erhardt 2006: 68; Žižek 2016: 317) keretéül szolgáló tevékenységi buborékok kritikájának. Az online buborékok ugyanis a datafikáció zárványainak alapvető forrásai. Nem az egyes buborékok egyedi-specifikus tartalma, irányultsága jelenti és egyben okozza a fő problémát, hiszen a diszkurzív diverzitás megléte magától értetődik és egyben kívánatos (Boros 1992), hanem egymástól való, algoritmusok által támogatott, egyre nagyobb és nagyobb mértékű elkülönülésük. Az, hogy individuális, vagyis személyre szabott valóságokat, különbejáratú realitásokat hoznak létre, amelyek között nincs átjárás. Ez a típusú széttöredezés a magasabb szintű, integratív megértést és a konstruktív vitákat egyaránt ellehetetleníti, ugyanis éppen működésmódja szilárdítja meg a különböző vélemények, világlátások között húzódó határvonalakat (Pariser 2012; Szűts 2018: 330–331).

A gyakorlatban az online buborékok dogmák megszilárdulásához vezethetnek. Megkértük a ChatGPT-t, hogy találjon nekünk erre példát. A következő válasz született: „Képzeld el, hogy van egy közösségi média platform, ahol az emberek csoportokba szerveződnek és különböző témákról vitatkoznak. Egyik csoportban az emberek szenvedélyesen támogatják az állatok jogait és a vegetáriánus életmódot. Az itt lévők egymásra találnak, megosztják a vegán recepteket és bátorítják egymást a tudatos étkezésre. Ez a csoport azonban egyre inkább elszigetelődik más véleményektől és perspektíváktól. Az emberek csak olyan tartalmakat látnak, amelyek megerősítik az állatok jogainak fontosságát és a vegetáriánus életmód előnyeit. A közösségben az a nézet alakul ki, hogy mindenki, aki nem tartozik a csoportba, vagy nem támogatja az állatok jogait, alapvetően rossz vagy tudatlan."

A bírálatokat mintegy metaszinten, a narratívához szervesen kapcsolódó fogalmi jellegű reflexiók fejtik ki. A regény főszereplője, Munkanélküli Peter a következőképpen fogalmaz: „elveszik tőlem annak a lehetőségét, hogy megváltozzak, mivel a múltam előírja, hogy a jövőben mi fog a rendelkezésemre állni" (Kling 2020a: 335–336) tartalmak formájában az online térben. A lehetőségek beszűkülésének okát az online tartalomszolgáltatást vezérlő és koordináló algoritmusok működésmódjában fedezi fel: „Minden egyes kattintással kevesebb lehetőségem marad, míg végül már csak egy irányba mehetek továbbá. Maguk [a közösségi oldalak, a webáruházak és általában a tartalomszolgáltatók] ahol csak tehetik, elrabolnak egy darabkát a személyiségemből! Megfosztanak attól, hogy bárhol is letérjek az utamról!" (Kling 2020a: 336)

Munkanélküli Peter kritikájának élét „az azonosság levegőjét" (Kling 2020a: 336) tartalmazó, algoritmusok által megteremtett és fenntartott buborékokra, vagyis a személyre szabott kínálat univerzalizmusára hegyezi ki. A tanulásnak ugyanis elengedhetetlen feltétele a különböző, egymástól nemritkán markánsan eltérő véleményekkel, eszmékkel, világnézetekkel való kapcsolatba kerülés, esetenkénti konfrontáció. Miként a főszereplő fogalmaz: „Az ember csak akkor tanulhat, ha olyasmibe ütközik, amit még nem ismert." (Kling 2020a: 337) A személyre szabott, az online keresési és tartalomfogyasztási előzmények, általánosságban véve a digitális lábnyomok alapján megalkotott vélemény- és tevékenységi buborékok, individuális valóságok lehetővé teszik a valós disszenzusok, diskurzív különbözőségek eliminációját: „Minden, amit csak hallunk, nem más, mint annak a visszhangja, amit mi magunk kiáltottunk a világba." (Kling 2020a: 337) Önmegerősítő visszhangkamrák (Harari 2018: 194) alakulnak ki, aminek következtében nem valós egyetértés, hanem a társadalmi konszenzus látszata, a diskurzus sivataga teremtődik meg. A közismert definíció szerint az önmegerősítő visszhangkamrák olyan közösségi csoportok vagy közösségi médiaplatformok, ahol az emberek körülbelül ugyanazokkal az állításokkal, véleményekkel és információkkal találkoznak, és ezeket egymásnak is megerősítik (Gálik 2020). Az ilyen visszhangkamrákban gyakran nem folynak valódi párbeszédek, hanem inkább csak a csoport tagjainak véleményeit visszhangozzák, ami előítéleteket és sztereotípiákat erősíthet. Az ilyen csoportokban a konszenzus látszata uralkodik, mert az emberek hajlamosak azokat a véleményeket és

információkat elfogadni, amelyek a csoport általános véleményével összhangban vannak, és elnyomják vagy elhanyagolják azokat a véleményeket, amelyekkel nem értenek egyet. Ez tehát az öngerjesztő, előítéletes csoportgondolkodás terepe (Harari 2018: 195, 203).

Az immár döntő mértékben online formában kibontakozó közbeszédnek, a közösségi média interaktív agórájának (Boros 1999, 2011) fragmentációjáról nem csupán fogalmi jellegű reflexiók adnak számot a regényben.[7] Nem véletlen, hogy Phillip Knobloch *QualityLand*-értelmezésében a regényre mint pedagógiai olvasmányra tekint, és a demokráciára nevelés, valamint a médiaoktatás vonatkozásait emeli ki (Knobloch 2020).

Konklúziók és kitekintés

Marc-Uwe King *QualityLand* című nagysikerű regénye az adatosítás veszélyeire, egyéni és közösségi szinten egyaránt jelentkező, zárványokat okozó időnkénti diszfunkcionalitására hívja fel a figyelmet. Kritikai hozzáállását narratív és reflexív formában egyaránt megfogalmazza, miközben a szöveg végig megőrzi fordulatokkal teli, kalandregényeket idéző szórakoztató olvasmányosságát és egyben komikus, szatirikus hangvételét. A mű értelmezése az adatosítással szembeni kritikai attitűd meghonosításához és erősítéséhez, ezáltal pedig a technikai eszközök, online alkalmazások tudatos használati módjának kialakításához járul hozzá (Lanier 2020). Fontos kiemelni, hogy a Kling-szöveg szembehelyezkedik a technikai determinizmus reduktív elképzelésével (Harari 2017; Tófalvy 2017; Kling 2020a: 295), meg is fogalmazza jobbító szándékú javaslatait. Ennek megfelelően tanulmányozása, olvasása jó esetben nem technopesszimizmust, hanem tudatos és egyben kritikus eszközhasználati módot eredményez.

A *QualityLand* tartalmaz is egy, a narratívába ágyazott sommás felsorolást arról, hogy mely jogoknak kellene az etikusság érdekében megilletnie minden internetfelhasználót, illetve hogy milyen irányban kellene továbbfejleszteni a webet és annak működését. Ezek közül érdemes kiemelni az online profil megváltoztatásának jogát, továbbá a vélemény- és tevékenységi buborékok „kipukkasztásának" szükségszerűségét; ez utóbbi következtében ugyanis megszakadna az online tér avagy agóra és diskurzus fentebb tárgyalt fragmentálódási folyamata, és az az egységesülés irányába mozdulna el. További követelmény a felhasználókról döntéseket hozó algoritmusok átláthatóvá és szükség esetén megváltoztathatóvá tétele (Kling 2020a: 414), valamint az adattörlés joga (Kling 2020a: 415; lásd még: Mayer-Schönberger 2009; Székely 2015: 221–222; Csizner 2019; Nyeste–Szendrei 2019; Solti 2019; Szabó 2019).

Az információs önrendelkezés aspektusaként meghatározható „»kategorizálatlan« állapot" (Székely 2015: 218) kikényszerítése jelentene megoldást a *QualityLand*ben megfogalmazott és elbeszélt Peter-szindrómára. Ez az ahhoz fűződő jog, hogy a felhasználókat ne kategorizálják, vagyis ne sorolják be őket különböző

felhasználói csoportokba. A kategorizáció ugyanis közösségi/társadalmi szinten a fentebb tárgyalt módon töredezettséget okoz, továbbá „személyes szinten is korlátozza az egyén mozgásterét, szabadságát" (Székely 2015: 218).

A digitális világgal és online életvitellel, folyamatos elérhetőséggel kapcsolatos kritikai attitűd kialakításának és erősítésének fontosságára mutat rá a dalszerzéssel is foglalkozó író *Lied für die Digitale Bohème* című, a YouTube-on is elérhető szerzeménye (Kling 2015). Hasonló kontextusban említhető továbbá Kling *A nap, amikor a nagymama tönkretette az internetet* című gyermekkönyve is (Kling 2019d). Mindezek a szövegek az időnkénti digitális detoxikáció (Price 2018), illetve absztinencia (Newport 2019), továbbá az adattakarékosság és adatelkerülés elvének (Székely 2015: 218) relevanciáját és az adatmentes zónák szükségességét (Székely 2015) is kidomborítják.

Miként számos viszontagság és megpróbáltatás után „Neónak a *Mátrix*ban és Trumannek a Truman Show-ban sikerül kilépnie a manipulációk hálójából, felfedeznie autentikus énjét, és eljutnia az autentikus ígéret földjére" (The Truman Show 1998; Mátrix 1999, 2003a, 2003b; Király 2010a: 138; Király 2010b: 479–481; Harari 2018: 217), úgy kellene Munkanélküli Peternek is hátrahagynia az őt fogva tartó algoritmusok hálóját, és az offline, valamint az online világban egyaránt szabadon, megkötöttségek nélkül élnie.

Irodalom

Adams, Douglas (2002): *Galaxis útikalauz stopposoknak.* Fordította: Molnár István. Budapest: GABO.

Assmann, Aleida (2016): *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás.* Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Balázs Géza (2023): Tamás Ildikó: „Adj netet!" Nyelvi, képi kifejezésmód és kreativitás a gyermek- és diákfolklórban. *Magyar Nyelvőr,* 147., (1.), pp. 120–127. DOI: 10.38143/Nyr.2023.1.120

Beke Ottó (2020): Ma Po-Jung: A csend városa (online önkényuralom). *Szabad Piac,* (1.), pp. 91–101.

Bogue, Ronald (2011): Deleuze and Guattari and the Future of Politics: Science Fiction, Protocols and the People to Come. *Deleuze Studies,* 5., Supplement, pp. 77–97.

Booker, M. Keith–Thomas, Anne-Marie (2009): *The Science Fiction Handbook.* Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.

Boros János (1992): Disszenzus, beszédaktusok, szolidaritás. *Jelenkor,* 35., (10.), pp. 840–853.

Boros János (1999): Kritika és szolgálat: Huszadik Filozófiai Világkongresszus, Boston, 1998. augusztus 10–16. *Magyar Filozófiai Szemle,* (1–3.), pp. 361–371.

Boros János (2011): A telekommunikatív demokrácia felé – telekommunikációs konvergencia mint a társadalmi igazságosság lehetősége. In: Boros János: *Demokrácia és szabadság: Filozófiai írások a demokrácia megerősítéséhez.* Veszprém: Iskolakultúra, pp. 23–38.

Brock, George (2016): *The Right to be Forgotten: Privacy and the Media in the Digital Age.* London: I.B. Tauris.

Chilton, Paul (1988): *Orwellian Language and the Media.* London: Pluto Press.

Csányi Erzsébet–Beke Ottó–Samu János (2019): Orwell 1984: A digitális diktatúrák irodalmi előképe. *Godišnjak, Annual Review of the Faculty of Philosophy,* Novi Sad. XLIV., (1.), pp. 303–315.
Csepeli György (2008): Az e-minőség forradalma. *Szín,* április, pp. 4–10.
Csepeli György (2020): *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai.* Budapest: Kossuth Kiadó–Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete.
Csepeli György–Prazsák Gergő (2010): *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban.* Budapest: Jószöveg Műhely.
Csicsery-Ronay, Istvan (1988): Cyberpunk and Neuromanticism. *Mississippi Review,* 47–48., (Summer), pp. 266–278.
Csicsery-Ronay, Istvan, Jr. (2008): *The Seven Beauties of Science Fiction.* Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
Csizner Zoltán (2019): Az OSINT határai. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7., (2.), pp. 19–31. doi:10.32561/nsz.2019.2.2
de Man, Paul (2006): „Én (Pygmalion)". In: Paul de Man: *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben.* Budapest: Magvető. pp. 188–219
Dippold Ádám (2020): A legjobb ország a világon: Qualityland. *Qubit,* 2020. 05. 09., https://qubit.hu/2020/05/09/a-legjobb-orszag-a-vilagon-qualityland (Megtekintve: 2021. 04. 01.)
Doorman, Maarten (2006): *A romantikus rend.* Budapest: Typotex.
Erhardt Miklós (2006): A fordító utószava. In: Debord, Guy: *A spektákulum társadalma.* Budapest: Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám. pp. 63–70.
Forgách Kinga (2020): Borítópornó: Marc-Uwe Kling – QualityLand. Beszélgetés Oláh Gáborral. *Könyves Magazin,* 2020. április 15. https://konyvesmagazin.hu/articles/show/borito_boritoporno_qualityland_vibrator_robot_olah_gabor_marc_uwe_king?preview=1586960898:73d43424ef39083c6688dd766e317a706e603fc3 (Megtekintve: 2021. 03. 29.)
Gálik Mihály (2020): Visszhangkamrák és szűrőbuborékok. *Médiakutató,* 2., (1.), pp. 27–35.
Genette, Gérard (1996): Transztextualitás. *Helikon,* 42., (1–2.), pp. 82–90.
Grassian, Daniel (2003): *Hybrid Fictions: American Literature and Generation X.* London: McFarland.
Han, Byung-Chul (2019): *A kiégés társadalma.* Budapest: Typotex.
Han, Byung-Chul (2020): *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák.* Fordította: Csordás Gábor. Budapest: Typotex.
Harari, Noah Yuval (2017): *Homo Deus.* Budapest: Animus.
Harari, Noah Yuval (2018): *21 lecke a 21. századra.* Budapest: Animus.
Heidegger, Martin (1989): *Lét és idő.* Budapest: Gondolat.
H. Nagy Péter (2001): Imaginárium III.: Gibson. *Prae,* (1–2.), pp. 5–11.
H. Nagy Péter (2005): Dick és a paratér. In: H. Nagy Péter: *Féregjáratok.* Dunaszerdahely: NAP Kiadó. pp. 97–107.
Hollinger, Veronica–Gordon, Joan (Eds.) (2002): *Edging into the Future: Science Fiction and Contemporary Cultural Transformation.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Huber Zoltán (2016): Társadalmi kérdések a cyberpunkban. In: Kárpáti György–Schreiber András (Szerk.) (2016): *A sci-fi. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Filmanatómia. pp. 113–139.
Huxley, Aldous (1982): *Szép új világ*: Tudományos fantasztikus regény. Budapest: Kozmosz Könyvek.
Illouz, Eva (2012): *Why Love Hurts. A Sociological Explanation.* Cambridge: Polity Press.

Kelsch, Jakob (2019): »Transparente Individuen im intransparenten System«. Das Spannungsfeld von Privatheit und Digitalisierung in Marc-Uwe Klings Roman QUALITYLAND. In: Aldenhoff, Christian–Kelsch, Jakob–Edeler, Lukas–Sobala, Felix–Raabe, Lea–Hennig, Martin (Hrsg.): *Digitalität und Privatheit. Kulturelle, politisch-rechtliche und soziale Perspektiven.* Bielefeld: transcript. pp. 371–395. DOI: https://doi.org/10.25969/mediarep/13262

Király Jenő (2010a): *A film szimbolikája. Első kötet. A filmkultúra filozófiája és a filmalkotás szemiotikai esztétikája. 2. rész.* Kaposvár–Budapest: Kaposvári Egyetem, Művészeti Kar Mozgóképkultúra Tanszék–Magyar Televízió.

Király Jenő (2010b): *A film szimbolikája. Második kötet. A fantasztikus film formái. 2. rész.* Kaposvár–Budapest: Kaposvári Egyetem, Művészeti Kar Mozgóképkultúra Tanszék–Magyar Televízió.

Kling, Marc-Uwe (2017a): *QualityLand.* (dunkle Ausgabe) Berlin: Ullstein Buchverlage.

Kling, Marc-Uwe (2017b): *QualityLand.* (helle Ausgabe) Berlin: Ullstein Buchverlage.

Kling, Marc-Uwe (2019a): *QualityLand.* Amsterdam: Uitgeverij De Harmonie.

Kling, Marc-Uwe (2019b): *Kuoritirando.* Sibuja–Tokió: Kavade Sobó Sinsa.

Kling, Marc-Uwe (2019c): *Youzhi guodu.* Taipei: Huangguan wenhua chuban.

Kling, Marc-Uwe (2019d): *A nap, amikor a nagymama tönkretette az internetet.* Budapest: Scolar Kiadó.

Kling, Marc-Uwe (2020a): *QualityLand.* Budapest: Helikon.

Kling, Marc-Uwe (2020b): *QualityLand.* New York–Boston: Grand Central Publishing.

Kling, Marc-Uwe (2020c): *QualityLand.* Per ottimisti. Milano: Feltrinelli Editore.

Kling, Mark-Uve (2020d): *Kvalitilend.* Beograd: Laguna.

Kling, Marc-Uwe (2020e): *QualityLand.* Barcelona: Tusquets Editores.

Kling, Marc-Uwe (2020f): *A Terra da Qualidade.* Lisboa: Editorial Presença.

Kling, Marc-Uwe (2020g): *QualityLand: Band 1.1.* Illustrator: Zachary Tallent. Dresden: Verlag Voland & Quist.

Klüppel, Joscha (2022): Marc-Uwe Kling's QualityLand: "Funny Dystopia" as Social and Political Commentary. In: Schmeink, Lars–Cornils, Igo (Eds): *New Perspectives on Contemporary German Science Fiction. Studies in Global Science Fiction.* London: Palgrave Macmillan–Cham. pp. 231–246. https://doi.org/10.1007/978-3-030-95963-0_12

Knobloch, Phillip D. T. (2020): Demokratieerziehung in Qualityland. Eine pädagogische Lektüre. In: Binder, Ulrich–Drerup, Johannes (Eds): *Demokratieerziehung und die Bildung digitaler Öffentlichkeit.* Wiesbaden: Springer. pp. 197–216. https://doi.org/10.1007/978-3-658-28169-4_12

Kurzweil, Ray (2013): *A szingularitás küszöbén: Amikor az emberiség meghaladja a biológiát.* Budapest: Ad Astra.

Lanier, Jaron (2020): *Miért töröld magad azonnal a közösségi oldalakról?* Budapest: Európa.

Ma Po-jung (2019): A csend városa. In: Ken Liu (Szerk.): *Láthatatlan bolygók: Kínai kortárs science fiction antológia.* Budapest: Agave Könyvek. pp. 133–171.

Mayer-Schönberger, Viktor (2009): *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

McHale, Brian (2010): Towards a Poetics of Cyberpunk. In: Murphy, Graham J.–Vint, Sherryl (Eds.): *Beyond Cyberpunk: New Critical Perspectives.* New York–London: Routledge. pp. 3–28.

Moravec, Hans (1990): *Mind Children: The Future of Robot and Human Intelligence.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Moravec, Hans (2000): *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind.* Oxford: Oxford University Press.

Móser Anna–Szűts Zoltán (2023): A nyelvtanulást támogató digitális eszközök. *Magyar Nyelvőr,* 147., (1.), pp. 164–185. DOI: 10.38143/Nyr.2023.2.164

Newport, Cal (2019): *Digital Minimalism: Choosing a Focused Life in a Noisy World.* New York: Portfolio/Penguin.

Novák Anikó–Beke Ottó–Samu János (2018): A cyberpunk térhódítása (Poétikák és diskurzusok). *Godišnjak,* Filozofskog fakulteta, XLIII., (2.), pp. 63–76.

Nyeste Péter–Szendrei Ferenc (2019): Nyílt forrású információszerzés a bűnüldözésben. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7., (2.), pp. 50–67.

Orwell, George (2019): *1984.* Budapest: Európa.

Pariser, Eli (2012): *The Filter Bubble.* London: Penguin Books.

Postman, Neil (2006): *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business.* New York: Penguin.

Price, Catherine (2018): *Digitális detox. Győzd le a mobilfüggőséget.* Budapest: Libri.

Rétfalvi Györgyi (2012): Kiberpunk értelmezések: Az irodalmi és filmes kiberpunk elméleti kontextusa: science fiction, populáris kultúra és posztmodern. *Kultúra és Közösség,* 3., (I–II.), pp. 73–91.

Reuland, Eric–Abraham Werner (Eds.) (1993): *Knowledge and Language: Volume I: From Orwell's Problem to Plato's Problem.* Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

Rosales, Andrea (2022): 'In a quality land'. *COMeIN: Revista de los Estudios de Ciencias de la Información y de la Comunicación,* 127. Dialnet. https://doi.org/10.7238/issn.2014-2226, https://comein.uoc.edu/divulgacio/comein/es/numero127/articles/a-rosales-in-a-quality-land.html

Rosen, Jeffrey (2014): *The Naked Future: What Happens in a World That Anticipates Your Every Move?* Washington: Current.

Schmeink, Lars (2022): Optimize Your Life! Work, Automation, and Instrumentarianism in Contemporary German Utopian Literature. *Utopian Studies,* 33., (3.), pp. 384–405. https://doi.org/10.5325/utopianstudies.33.3.0384

Slusser, George (2005): The Origins of Science Fiction. In: Seed, David (Ed.): *A Companion to Science Fiction.* Oxford: Blackwell, pp. 27–42.

Slusser, George–Shippey, Tom (Eds.) (1992): *Fiction 2000: Cyberpunk and the Future of Narrative.* Athens, London: University of Georgia Press.

Solti István (2019): Az OSINT információgyűjtő eszközeiről. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7., (2.), pp. 3–18.

Staehler, Tanja (2014): Social networks as inauthentic sociality. *Metodo: International Studies in Phenomenology and Philosophy,* 2., (2.), pp. 227–248.

Szabó Károly (2019): Az OSINT – Gondolatok a tevékenységről és az alkalmazás közegéről. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7., (2.), pp. 68–82.

Székely Iván (2015): Az adatmentes zónák szükségessége és esélye. Helytelen reflexió Dessewffy Tibor és Láng László írására. *Replika,* (3–4.), pp. 209–225.

Szűts Zoltán (2018): *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei.* Budapest: Wolters Kluwer Kiadó.

Szűts Zoltán (2020): *A digitális pedagógia elmélete.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szűts Zoltán (2021): Algoritmusok vezérelte sorsok. *Szabad Piac,* (1.), pp. 18–22. DOI: 10.56233/SZABADPIAC.2021.1.3

Tegmark, Max (2018): *Élet 3.0. Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában.* Budapest: HVG Könyvek.

Tilesch György–Hatamleh, Omar (2021): *Mesterség és intelligencia. Vegyük kezünkbe sorsunkat az MI korában.* Budapest: Libri.
Tófalvy Tamás (2017): *A digitális jó és rossz születése. Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása.* Budapest: L'Harmattan.
Tucker, Patrick (2014): *The naked future: What happens in a world that anticipates your every move?* London: Penguin.
V. Gilbert Edit (2018): Mindent – az olvasásért. *Módszertani Közlöny,* 8., (1.), pp. 167–177.
Vonnegut, Kurt (2015): *Börleszk.* Budapest: Helikon.
Wasihun, Betiel (2023): The Quantified Self: Surveillance, Biopolitics and Literary Resistance. In: Marling, Raili–Pajević, Marko (Eds.): *Care, Control and COVID-19: Health and Biopolitics in Philosophy and Literature.* Berlin, Boston: De Gruyter. pp. 183–204. https://doi.org/10.1515/9783110799361
Youyou, Wu–Kosinski, Michal–Stillwell, David (2015): Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans. *PNAS,* 112., (4.), pp. 1036–1040.
Z. Karvalics, László (2015): A Nagy Adat-jelenség társadalomtudományi lehorgonyzásához. *REPLIKA,* (3–4)., pp. 189–201.
Žižek, Slavoj (2006): *„Megteheted". 2000 – Irodalmi és társadalmi havi lap,* (7–8.), pp. 3–9.
Žižek, Slavoj (2009): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat: Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. *Eszmélet,* 84. Melléklet.
Žižek, Slavoj (2016): *Zűr a Paradicsomban: A történelem végétől a kapitalizmus végéig.* Budapest: Európa.

Egyéb források

ChatGPT (2023): https://chat.openai.com/chat
Portfolio (2023): Szinte hihetetlen, de a ChatGPT mesterséges intelligenciája percek alatt letette az orvosi szakvizsgát. *Portfolio. hu,* 2023. január 20. 7:52 https://www.portfolio.hu/uzlet/20230120/szinte-hihetetlen-de-a-chatgpt-mesterseges-intelligenciaja-percek-alatt-letette-az-orvosi-szakvizsgat-591638

Videó- és filmjegyzék

Kling, Marc-Uwe (2015): Lied für die Digitale Bohème. *Marc-Uwe Kling hivatalos YouTube-csatornája.* https://www.youtube.com/watch?v=-vjyqBhd888 (Megtekintve: 2021. 04. 01.)
Mátrix (The Matrix) (1999): Rendező: Wachowski, Andy– Wachowski, Larry.
Mátrix – Forradalmak (The Matrix Revolutions) (2003a): Rendező: Wachowski, Andy–Wachowski, Larry.
Mátrix – Újratöltve (The Matrix Reloaded) (2003b): Rendező: Wachowski, Andy–Wachowski, Larry.
The Truman Show (1998): Rendező: Weir, Peter.

Jegyzetek

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
[2] https://chat.openai.com/chat

[3] A merész borítótervet Oláh Gábor készítette Rebecca Hale online formában elérhető képének felhasználásával. A világhálón megjelenő *Könyves Magazin*ban olvasható is egy, a magyar grafikussal készített beszélgetés. A szöveg találó módon a *Borítópornó* című rovatban kapott helyet (Forgách 2020).

[4] Érdekességként említhető, hogy a könyv alapján készült, Zachary Tallent illusztrálta német nyelvű, 2020-ban megjelent képregény (Kling 2020g) borítója szintén a tartalom tudományos-fantasztikus jellegét domborítja ki.

[5] Az atomok megmásíthatatlan világának helyébe a bitek képlékeny, azonban szintén áttekinthetetlenül szövevényes világa lépett (Csepeli–Prazsák 2010: 14) – az adatok digitálisan tárolt, továbbított és megjelenített territóriuma. A „bitbeesés" (Csepeli 2008: 4; Csepeli–Prazsák 2010: 14) következtében alapjaiban változott meg a realitás. A mesterséges intelligencia világában kialakult az Élet 3.0 (Tegmark 2018), és felbukkant az Ember 2.0 (Csepeli 2020).

[6] Kling regényvilágában a nyelv nem dadog, nem válik ritkássá, foghíjassá, mint George Orwell rémálmában, az *1984*-ben az újbeszél (Orwell 2019: 343–358; lásd még: Chilton 1988; Reuland–Abraham 1993; Csicsery-Ronay 2008: 31; Csányi et al. 2019), és nem is némul el a folyamatos szóritkítás következében (Ma 2019; Beke 2020). A minőségnyelv szükségképpen az előkelőség, az elegancia és az exkluzivitás dicshimnuszát zengi, és ennek következtében a közlemények redundánssá, szószátyárrá, terjengőssé válnak. QualityLand végtelenné táguló verbális fennsíkját a kiválóság fénye ragyogja be.

[7] Kling narratív szövegét ugyanis „belső" kommentek törik meg és egyben teszik változatossá. Ezek a szövegegységek grafikailag kiemeltek, továbbá képi elemek járulnak hozzájuk. Szóhasználatuk, jellegzetes fogalmazásmódjuk a közösségi médiát elárasztó kommentek jellegzetességeihez igazodik. Hasonló grafikai megjelenésűek a regényvilágon belüli ideológiát, továbbá marketingcélokat szolgáló, a narratíva folyamatosságát megtörő és egyben azt többletinformációkkal kiegészítő propagandisztikus cikkek is.

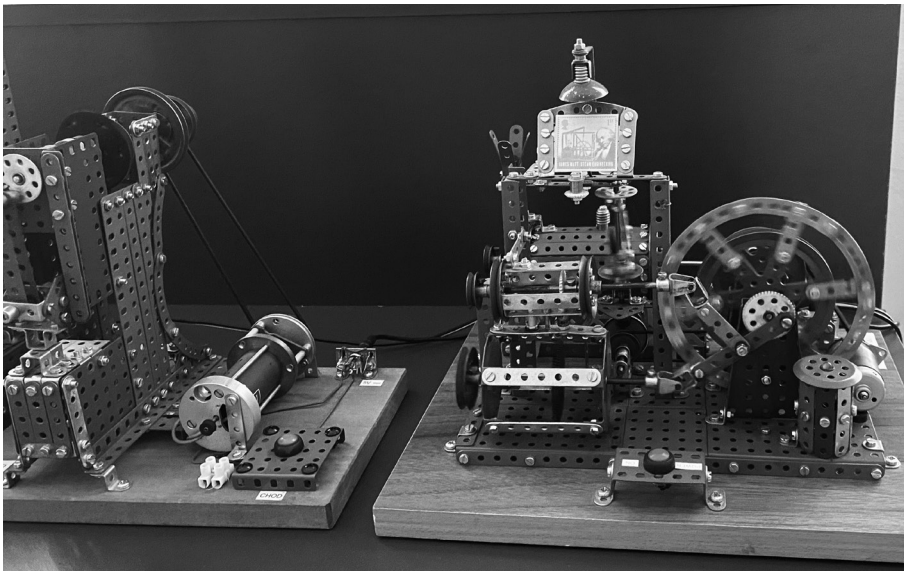

Fotó/Németh István Péter

Mozgalmárok kora?

Az ifjúsági civil aktivitás tendenciáinak diskurzusa Európában[1]

Fazekas Anna

Bevezetés

Az elmúlt évek ifjúsági részvételt érintő kutatási adatai rendre a civil szervezetekhez való tagsági alapú kapcsolódások háttérbe kerülésére hívják fel a figyelmet. A szervezetekhez kapcsolódó szoros kötődés elenyésző, az egyének identitásképzésének egyre kevésbé része (Fazekas–Nagy 2015). A szolgáltatásokhoz, rendezvényi részvételhez kötődő aktivitás vált gyakoribbá. A hagyományos demokratikus részvételi formák helyett modern, posztmodern formák nyernek teret. Azonban a fogalom kiüresedése helyett sokkal inkább a részvétel definíciójának megújítása lehet a cél. A szélesebb leírásra törekvő megközelítés lehetővé teszi a hagyományos részvételi formák meghaladottságát, a működési korlátok, diszfunkciók feltárását, a kritikai nézőpont érvényesülését. A keretek újrarajzolása az ifjúság körében tapasztalható fenntartások, bizalmatlanság kérdéskörei is előtérbe kerülnek.

Ez a fajta fogalmi nyitás lehetővé teszi a hagyományos, tagsági alapú kapcsolódások újraértelmezését is. Miközben kulcsfontosságú, hogy ez a megújuló értelmezési környezet jelentősen számol a politikai szocializáció eltérő fokaival, a hozzáférés egyenlőtlenségeivel, az aktivitás korlátaival, a kontroll jelenlétének kihívásaival. Köszönhetően annak, hogy a demokratikus részvételt nem a civil szervezeti tagság meglétével vagy annak hiányával írja le. A félnyilvános terekben megjelenő dinamikák, az egyéni választások szintjén megjelenő mikroszintű aktivitás (pl. termékbojkott), a kritikai-konfrontatív kapcsolódások legitimitását ismeri el.

Elméleti kontextus

Az ifjúsági részvétel modern formáiként a szervezeti kapcsolódások azonosíthatóak, azonban az utóbbi évtizedben ennek meghaladottsága tapasztalható (Fazekas–Nagy 2015). Igaz ez az ifjúságkutatási adatgyűjtések eredményeire, valamint a mindennapokban szerveződő ifjúsági aktivitások dinamikáját látva is.

A szervezeti struktúrákon kívül kirajzolódó markáns közéleti véleményartikulációk, az ezektől független részvételi formák variabilitása egyre inkább igénylik a legitimációhoz szükséges, alternatívák iránt nyitott kutatói és döntéshozói füleket.

A szocializáció jelentősége a demokratikus életben való részvétel megélése szempontjából kiemelkedő. A politikai szocializáció során számos aktor ad mintát, viszonyítási alapot, értelmezési keretet a fiataloknak. Az ifjúsági életszakasz kiterjedése különösen aláhúzza az e téren megélt folyamatok szerepét, egyúttal a bizalom és bizalomhiány megtapasztalt kettősségét, valamint az ebből következő közéleti részvételt érintő kiábrándulás veszélyét.

A politikai szocializáció mikéntjét, sajátosságait, alakítóit vizsgáló kutatások az 1960-as években kerültek igazán az USA-beli és a nyugat-európai ifjúságkutatások fókuszába (Fazekas–Dobó 2016). A családi minták hatásának tartóssága foglalkoztatta leginkább a kutatókat. Azonban az évtized társadalmi mozgalmai felhívták a figyelmet a szocializáció során kialakuló szerepeket, attitűdöket, viszonyulásokat befolyásoló egyéb szereplők (kortársak, szubkulturális közösségek, oktatási intézmények, tömegkommunikáció) jelentőségére.

A kelet-európai, így magyarországi ilyen irányú vizsgálatok némi megkésettséggel és eltérő tanulságokkal az 1970-es években indultak útjukra (Csákó 2004; Csákó et al. 2010). Az ebben az időszakban jellemző nyilvánosságértelmezés és a kommunikáció sajátos formái egyértelműen nyomot hagytak a szocializációs közeg működésmódján, így az ifjúsági politikai-közéleti részvétel mikéntjén is. Egyszerre volt jelen a nyitottság és érdeklődés, ugyanakkor az egzisztenciális fenyegetettség miatti ambivalens kötődés és kiábrándultság, melyek hozzájárultak a szocializációs folyamatok diszfunkcionalitásához. A rendszerváltást követően az iskolai politikai szocializáció vesztett meghatározó szerepéből, miközben az európai értékek és demokratikus kultúrához kapcsolódó tudásátadás az Európai Unióhoz való csatlakozás révén normatívvá kívánt válni. Ez a hiátus a mai napig dilemmaforrás: az iskola felelőssége-e az ilyen irányú tájékoztatás és nevelés, vagy az egyébként sok tekintetben láthatatlan, elismertséghiánnyal küzdő ifjúsági munka felelőssége az ifjúság felelős állampolgárrá nevelése.

A fogyasztói és információs társadalom, a globalizációs hatások egyértelműen hatással voltak/vannak a politikai szocializáció értelmezésének és dinamikájának megértésére (Csákó 2004). Emellett a társadalmi-politikai-közéleti szférát érintő diverzitás (pártideológiák elkülönülése, civil szervezetek) is azt eredményezi, hogy az életmód, a kultúra és az ezekhez kapcsolódó identitásformák együtt és egyszerre befolyásolják a politikai részvételhez kapcsolódó aktivitás mértékét és formáját, valamint az attitűdökben mérhető viszonyulások sokszínűségét, tagoltságát.

Az európai ifjúsági részvétel attribútumai számokban

A 2021-es *European Parliament Youth Survey* ifjúsági adatfelvétele arról számol be, hogy az EU-ban élő fiatalok döntő többsége (85%) kisebb-nagyobb rendszerességgel beszélget politikai témákról rokonai vagy családja körében (European Commission 2021a). Az ilyen jellegű politikai érdeklődés főként a 20–30 évesek és az egyetemi végzettséggel rendelkező szülők gyermekeinek körében elterjedtebb. Érdekes megállapítás, hogy az anyagi helyzet megítélését tekintve a nehézséggel küzdő családokban élő fiatalok érdeklődőbbek a politikai kérdések iránt, mint jobb helyzetben élő kortársaik. Hírforrások tekintetében a közösségi média kiemelt szereppel bír (41%), azon belül is a *Facebook* és az *Instagram.* Megbízhatóság tekintetében a tagállamok saját médiafelületei állnak az élen (25%), de közel ugyanekkora jelentősége van a baráti, családi kapcsolatokban való információszerzésnek (23%) és az EU döntéshozóinak (23%).

Politikai tevékenységhez kapcsolódó részvételt (87%) tekintve a választásokon való szavazás, a tüntetések és az aláírásgyűjtésbe való bekapcsolódás a leggyakoribbak (European Commission 2021a). Az ilyen jellegű részvétel az életkor előrehaladtával, valamint a szülők iskolai végzettségének növekedésével valószínűbb, legyen szó akár online (pl. termék vásárlásának bojkottja, profilképcsere), akár offline részvételi formáról (pl. petíció aláírása, nyilvános részvétel politikai eseményen). Érdekes megállapítás, hogy ugyan a beleszólás tekintetében a jobb anyagi helyzetűek bizonyulnak szkeptikusabbnak, valamint kevésbé érdeklődőek a politika iránt, mégis ők azok, akik aktívabbak a különböző részvételi formák terén. A fiatalok véleménye alapján az állampolgári aktivitás mibenlétét tekintve a saját véleményalkotás és a választásokon való részvétel a két legjelentősebb ismérv.

A *Youth Survey* 2021-es adatfelvétele az inaktivitás okainak feltárására is törekedett (European Commission 2021a). Ennek alapján nem meglepő, hogy a fiatalok többségét az a tudat tartja vissza a demokratikus életben való részvételtől, hogy nem érzik beleszólásuk relevanciáját. Különösen igaz ez makroszinten, ha az EU egészét nézzük (70%), míg helyi szinten e téren kevésbé bizonyulnak szkeptikusnak a fiatalok (53%). Az EU működését befolyásoló, ifjúsági részvételhez kapcsolódó kételkedés a gondtalan anyagi helyzetűek esetében a legjelentősebb (74%), míg a nélkülözők körében a legalacsonyabb mértékű (53%). A választásokon való részvétel elmaradását tekintve az érdektelenség szerepel első helyen (15%), de közel ilyen meghatározó szereppel bír az a meggyőződése a fiataloknak, hogy az ő szavukra nem hallgatnak a döntéshozók (13%). Fontos azonban azt is látni, hogy a választásokon való részvételt akadályozza, hogy a nem szavazó fiatalok tizede (11%) nincs tisztában annak súlyával. Mindez pedig a politikai szocializáció és edukáció hiányosságaira hívja fel a figyelmet. Az adatfelvétel eredményei szerint a fiatalok 58 százaléka érzi úgy, hogy többé-kevésbé tisztában van az országának kormányzati politikájával. 55 százalékuk pedig úgy látja, hogy egyértelműen hiányosak az ismeretei az EU működését illetően. Utóbbi esetében az életkor növekedésével magasabb a tájékozott fiatalok aránya.

Az önkéntes tevékenységben való részvétel elmaradásának legfőbb okaiként az időhiányt (23%), a csatlakozást érintő megkeresés hiányát (17%), valamint az érdeklődés hiányát (17%) nevezték meg a fiatalok (European Commission 2021a). A beavatkozási területekhez kapcsolódó ismeretek hiányosságait 14 százalékuk említette, ahogyan a szervezetek elérésének, ismeretének deficitjét szintén 14 százalékuk emelte ki. Az online részvételhez kapcsolódó, közösségi oldalakon való véleménynyilvánítás az érdeklődés hiányának következtében marad el leginkább (25%). A részvételi formák hatékonyságának megítélése a részvételhez kapcsolódó aktivitás mértékét tükrözi: így a legeredményesebbnek a választásokon való részvételt látják a fiatalok.

Az európai választásokon való részvétel motiváló tényezői között az állampolgári kötelesség (32%), valamint az egyéni felelősségvállalás (32%) a legmeghatározóbbak (European Commission 2021a). Az iskolai végzettség növekedésével valószínűbb, hogy kötelességként élik meg a részvételt a fiatalok. Ugyanakkor a szavazásban való részvétel valódi befolyását a legfiatalabbak, a 16–19 évesek érzik a legeredményesebbnek.

A 2021-es adatgyűjtés eredményei lehetőséget teremtettek arra, hogy csoportképzést lehessen elvégezni (European Commission 2021a). Ennek nyomán fontos megállapítások tehetők:

– a 16–30 éves korosztály 20 százalékát teszik ki azok a fiatalok, akik kellő ismerettel és érdeklődéssel rendelkeznek a politikai részvétel terén, azonban szkeptikusak a részvételhez kapcsolódó befolyásuk eredményességét tekintve, így az elkötelezettségük is visszafogott mértékű;
– a korosztály 11 százaléka az elégedetlenek táborát alkotja: alacsony szintű a politikai érdeklődése, az ismeretei is hiányosak, és a részvétel mértéke is nagyon alacsony;
– ennek nyomán fontos eszköz a szakpolitikák alakítói számára, ha nagyobb hangsúlyt fektetnek a demokratikus részvétel erejére, a véleményalkotás fontosságára, a szavazásokon való részvétel hatásaira, ugyanakkor a politikai szocializáció erősítésének, valamint az EU kínálta mobilitási és szolidaritási projektekben való részvétel ösztönzésének is kiemelt szerepe van.

Az állampolgári aktivitás további aspektusát tekintve is hasonló távolmaradási indokok rögzíthetőek (European Commission 2019). Önkéntes tevékenységben vagy helyi közösségi projektben a fiatalok 58 százaléka vett részt. A szervezetekhez való kapcsolódás vagy tevékenységekhez kapcsolódó inaktivitás okait főként az időhiányban (49%), érdeklődés elmaradásában (36%), valamint a kifejtett hatáshoz kapcsolódó bizalmatlanságban (26%) kell keresni.

A magyarországi ifjúsági civil aktivitás számokban

A nagymintás ifjúságkutatások 2016-os adatbázisán vizsgálta Csákó Mihály és Sik Domonkos az állampolgári szocializáció és a rendszerlojalitás magyarországi sajátosságait. A tiltakozás és a kivonulás fogalmai határozzák meg a fiatalok demokratikus részvételhez kapcsolódó szocializációs útját (Csákó–Sik 2018). Kutatásuk felhívja a figyelmet arra, hogy az ifjúsági korosztály egy potenciálisan erős tőkeháttérrel rendelkező része a lázadás, tiltakozás helyett a rendszertől való elszakadás egy formáját, a kivonulást választja. Esetükben ezáltal az állampolgári aktivitás kritikai cselekvés formájában háttérbe kerül: „érdemi kritika helyett a tiltakozás az elégedetlenség dezorientált, a változás reményét nélkülöző kifejeződésévé válik. Ezzel szorosan összefügg a kivonulás túlterhelődése: mindazok, akiknek – strukturális pozíciójukra és individuális vagy vallási értékeken nyugvó stabil identitásukra támaszkodva – lehetőségük lenne érdemi kritikára és tiltakozásra, a rendszerrel való szakítást preferálják. Ebben az értelemben tovább mélyítik a tiltakozás értelmi kiüresedéséből fakadó rendszerválságot." (Csákó–Sik 2018: 251)

A politikai szocializációt tekintve a közügyekről való tájékozódás főként és elsősorban a családhoz kapcsolódik (Oross–Monostori 2018). A direkt demokratikus részvétel elterjedtebb, mint a hagyományos, formális eszközök és cselekvés. Az állampolgári szocializációt tekintve a 2020-as adatfelvétel eredményei nyomán elmondható, hogy: „a civil aktivitás hiánya is látványos negatív rekordot ért el, ugyanakkor a politikai érdeklődés fokozódott" (Székely 2022: 19). Emellett fontos látni azt is, hogy a közéleti érdeklődés és a családon belüli társadalmi problémákról folyó kommunikáció ideje nem mutat párhuzamot.

Az ifjúság és a civil szervezetek kapcsolódása jól tükrözi a politikai szocializáció sajátosságait: a bizalmatlanságot, az edukáció hiányosságát, valamint az akadozó információáramlást. Nincs ez másként Magyarország esetében sem. 2020-ban egy év távlatában mindössze a 15–29 éves korosztály 5 százaléka tudott beszámolni arról, hogy kapcsolódott valamilyen formában civil szervezethez (Kerpel-Fronius et al. 2022). A civil szervezetek tevékenységét érintő bizalmatlanság 2016-hoz képest növekedett: 56 százalékuk szavaz bizalmat, míg 37 százalékuk inkább bizalmatlan velük szemben. Ifjúsági fókusszal tevékenykedő (civil) szervezetet mindössze a 15–29 évesek 34 százaléka tudott említeni a nagymintás ifjúságkutatások legutóbbi hullámának adatai szerint (Kerpel-Fronius et al. 2022). Helyi ifjúsági szervezet programját mindössze a fiatalok 32 százaléka látogatja kisebb-nagyobb rendszerességgel. E tekintetben a fővárosiak kapcsolódása gyengébb, míg a községekben élők körében gyakoribb mindez. Azonban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az említett kérdések esetében tapasztalható magas válaszelmaradási arány egyértelmű jelzés: a fiatalok információs vakfoltjait jelzi, azaz a hatékony elérés és hozzáférés korlátozottságát. A magyarországi ifjúsági önkéntesség elmarad az OECD-országokban mérhető értékektől (Kerpel-Fronius et al. 2022). A 15–29 éves korosztály 16 százaléka végzett már ilyen jellegű tevékenységet, 19 százalékuk pedig valószínűsíti mindezt a jövőre nézve.

Jól látható az is, hogy a szülők iskolai végzettségének szignifikánsan mérhető hatása van: a diplomás szülők gyermekei körében gyakoribb az önkéntesség iránti nyitottság.

A demokratikus életben való részvétel kapcsán ki kell emelni, hogy a hagyományos terek mellet az online kapcsolódások, valamint az online közösségekhez való csatlakozás is egyre nagyobb teret nyer (Kerpel-Fronius et al. 2022). Emellett a lokális ügyekbe való beleszólást érintő szkepticizmus is jól megragadható, mely szintén befolyással bír a részvétel meglétére. Jól látható tehát, hogy a bizalmatlanság egyértelmű gátja a demokratikus életbe való bekapcsolódásnak és beleszólás iránti elköteleződésnek (Oross–Monostori 2018).

Nemzetközi diskurzus az ifjúsági szektorban

A jogok és a részvétel sokrétű formában tud megvalósulni, azonban a folyamatok nehezen vizsgálhatóak (Farrow 2018). Az ifjúsági részvételhez kapcsolódó kutatási anyagok főként a formális részvételre fókuszálnak. A nemzeti szintű adatfelvételek különbözősége okán nincs mód nemzetközi összehasonlításra, komplexebb, mélyebb vizsgálatokra. Az európai szinten vizsgált adatok nemzeti bontása pedig elfedi az országokon belüli egyenlőtlenségeket, sajátosságokat. Az EU ifjúsági stratégiájának része a tagállamok ifjúságpolitikai fejlesztése. Azonban ez sok esetben nem takar valódi beavatkozást, pusztán az elköteleződés és a forrásallokáció iránti törekvés névleges formája. Az EU ifjúsági strukturált párbeszédhez kapcsolódó platformjai keveseket érnek el, kifejezetten a hátrányos helyzetűek esetében lényegesek az ezekhez való hozzáférés korlátai. Az EU jelenlegi ifjúsági stratégiája éppen ezt helyezi a fókuszba: a hátrányos helyzetű, menekült, migráns fiatalok szélesebb körű bevonását célozza meg.

A Salto (Farrow 2018) egyik vizsgálata két fontos tendenciára hívja fel a figyelmet. Egyrészt az ifjúságot érintő szegénység terjedésére, az egzisztenciális bizonytalanság és a munkanélküliség növekvő kockázatára. Másrészt a populista, nacionalista ideológiák előretörésére, mely a hatalmi viszonyok átalakulásával, megjelenő új formáival van összefüggésben. A demokráciával szembeni bizalomvesztés és szkepticizmus markánsan jelen van a fiatalok körében. A legfiatalabb ifjúsági generációk nem hagyományos részvételi formáktól való eltávolodása is már mérhető tendencia. Ebből következően pedig létező veszély a demokratikus nevelés jelentőségének megkérdőjelezése.

A fiatalok életében a növekvő szabadság, erősödő véleményszabadság, széles hatalmi és választási mozgástér a jellemző motívum (Farrow 2018). Ehhez képest a demokráciák hagyományos működésének folyamatai lassúnak, körülményesnek, időszerűtlennek tűnhet számukra. Az online tér impulzusaihoz képest ezek jóval lassabb működési mechanizmusok, így a hatalom és annak gyakorlása kapcsán új értékek nyernek teret. A hatalom új formáit, modelljeit alakítják ki a fiatalok: decentralizáltság, megosztás, önszerveződés, ügyfókuszú közösségszervezés jellemzi

a közéleti-politikai részvételt. Terjedőben a maker-kultúra, elvárás a radikális átláthatóság, természetes a döntéshozók nélküli, alulról szerveződő aktivitás. Az új kezdeményezések nem vezetőkre támaszkodnak, hanem az egyének hajlandóságára, ügyek melletti elköteleződésére. Ideológiai kötődés nincs jelen, a fókusz az egyénre helyeződik. Ezeket a folyamatokat és tendenciákat kötelességünk látni, ismerni, érteni és az ifjúsági munkában ezekhez alkalmazkodni. Az új technológiákkal való lépéstartás segít új színterek létrehozásában, melyek képesek a demokratikus intézményi struktúrákba, állami működésekbe vetett bizalom építésére (pl. crowdsourcing).

Térhasználat és nyilvánosság

A közösségi terek és az azokban megvalósuló együttműködések révén generálódó tevékenységek a tanulás színterei, ahol többféle kapcsolódási forma lelhető fel (Tsekoura 2016). A terek működése különböző vezérelvek mentén tud szerveződni: lehet performatív jellegű, vezetői-menedzseri vagy kreatív fókuszú. Ezek egyszerre és egymást váltva is jelen tudnak lenni. Ahhoz, hogy az adott terek megismerhetőkké váljanak, nélkülözhetetlen a térhez kapcsolódó részvételi formák feltérképezése, a kialakulásuk eredetének vizsgálata.

A térhasználathoz, közösségi részvételhez kapcsolódó követelmények nehezítik a kapcsolódást, visszavetheti a fiatalok érdeklődését (Tsekoura 2016). A széles körű bevonás, az inkluzívabb terek jobban vonzzák a fiatalokat, ezáltal a hatalomgyakorlás lehetőségei növelhetők és delegálhatók. A felhatalmazás különböző mértékű lehet, ezek a vezérelvek, aspektusok egyszerre vannak jelen a közösségek, terek működésében, és a folyamatok változásához igazodnak. A terek kapcsán az ifjúsági részvétel legfőbb nehézségeit a fiatalok közéleti szerepének elismeréséhez kapcsolódó hiányosság adja. Nem a terekhez kötődő hatalmi szerepek adják a hatékony, eredményes és aktív részvétel lényegét, hanem az itt szerzett tapasztalatok átvitele a tereken túli, közéleti-politikai környezetbe, ahol ezek elismerésre kerülhetnek.

Az elismerés egy újabb aspektusa kerül tehát reflektorfénybe, melynek hiánya hatalmi egyensúlyhiányt tud eredményezni (Tsekoura 2016). Ha a fiatalok érzik, hogy szavuk meghallgatást nyer, akkor ezek könnyedén tettekre válthatók. Ennek a hatékonyságnak a mérése azonban nehezen végezhető el, mivel nem egységes hangok vesznek részt a párbeszédben, nem egységes formában és módokon. A részvétel kulcsa a közösen kialakított tartalom, a játékszabályokba való beleszólás biztosítása, a különböző kapcsolódások megteremtése és érvényessége. Emellett a folyamatos rugalmas fejlődés az, mely segíti az alternatívák létrejöttét. Ezáltal biztosítva a teret a különböző igényeknek és a különböző részvételi lehetőségeknek, annak, hogy a fiatalok minél szélesebb köre bekapcsolódhasson vagy tartósan részt vehessen ezekben a folyamatokban (Tsekoura 2016; European Commission 2021b).

Egyértelműen látható, hogy mára már elengedhetetlen a részvétel fogalmának tágítása, hogy ezáltal szélesebb körben legyen elismerhető a részvétel (Walther et al. 2020). A városi közterek (pl. graffiti, flashmob), a félnyilvános terek (pl. kocsmák) a részvétel új formáinak adnak otthont, a társas kapcsolatok központjaivá válnak, új színtereket biztosítanak a társadalmi gyakorlatok megéléséhez. Az ezekhez a terekhez kapcsolódó gyakorlatok elismerése azért ütközik akadályba, mert míg az EU keretet ad és igazodást a részvételhez, addig a nemzeti szakpolitikák szűklátókörűek, a hagyományos formákat rögzítik és legitimálják. A lokalitás szintjén pedig az ifjúságpolitikai érdekek a szociális és a foglalkoztatási kérdések mögé szorulnak. Éppen ezért az újfajta térhasználathoz kapcsolódó részvételi gyakorlatok révén a fiatalok és az intézmények közötti távolság nő. A nem hagyományos részvétel érintettjei kirekesztve érzik magukat, mely bizonytalanságot szül, ami a részvétel akadályává válik.

A nyilvánosság egy skálaként értelmezhető, melyen a félig nyilvános terekben való véleményartikuláció gyakorlata a fiatalok számára egyfajta szocializáció, út a nyilvános térben való részvételhez (Walther et al. 2020). A fiatalok ezeket a tereket a személyes érdeklődésük mentén saját képükre formálják, használják, kisajátítják. Egyszerre megélve az önrendelkezés szabadságát és a kollektív hovatartozás érzését. Ennek hatalmas jelentősége van a demokratikus szocializációban. Ezt pedig fel kell ismerni és támogatni szükséges, hiszen az ezekben a gyakorlati formákban megfogalmazott érdekek adják a jövő társadalmának irányait, fókuszait. Szükség van szabad terekre a kísérletezéshez, ahol az önrendelkezés állhat a középpontban. Ahol a kötöttségek nem fojtják el az érdeklődést. Az inkluzív ifjúságpolitika lényege, hogy nem akarja sémákba kényszeríteni a fiatalokat, elismeri a részvétel konfliktusos formáit is, ezáltal olyan tereket létesít, valamint meglévőket támogat, melyek intézményi háttér és elköteleződés nélkül tudnak működni.

A bevonás körülményei és kihívásai

A fiatalok gyors impulzusokhoz szokott életvitele megnehezíti a hosszabb projektekbe való bevonásukat, rövid idő alatt demotiválttá válhatnak (European Commission 2021b). Ehhez kapcsolódóan jó gyakorlatként alkalmazható a rövid és nagyobb nyilvános eseményekkel való elérés (pl. koncert) (Bárta et al. 2021). Ezzel a fiatalok szélesebb köre szólítható meg, majd ezt követően egyedi helyszínek, fiatalok által felvetett javaslatok gyűjtése révén, egyre intenzívebb formában vonhatóak be. Fontos szempont az is, hogy a döntéshozók befolyása a problémák feltárásakor minimalizálásra kerüljön, hiszen a valódi érintettek az ifjúsági korosztály tagjai (European Commission 2021b). A döntéshozók szereplése, bevonása feszélyezett légkört is teremthet, melyben a fiatalok kevésbé vállalják a véleményüket. Ugyanakkor a projektek előrehaladásával kulcsfontosságú a politikai szereplők integrálása, azonban fontos, hogy számon kérhetővé is váljanak, kötelezettségek is járjanak ezzel a részvétellel.

A fiatalok részvételi aktivitása terén döntő tényező a bizalom, a saját érdekérvényesítő erejükbe vetett hit, illetve a döntéshozókkal szembeni szkepticizmus. Ezt tudja szolgálni, ha a fiatalok által artikulált témák formális szintre emelődnek, ha folyamatosan becsatornázásra kerülnek javaslataik, illetve ha ehhez kapcsolódóan valamiféle visszacsatolás és mérhetőség születik (European Commission 2021b). Akár csak az országos politikai folyamatok kapcsán az ifjúság is hasonló elvárásokkal él: átláthatóság, nyomon követés. Az országos események mellett a regionális és a helyi szinten megvalósított programelemek is nagyban hozzá tudnak járulni a fiatalok hatékonyabb bevonásához és ezáltal a bizalomnöveléshez. A jó gyakorlatok tekintetében a szakpolitikákat vizsgáló programok, közpénzekhez kapcsolódó felülvizsgálati folyamatok, részvételi költségvetés-tervezés is beemelhető elemei az ifjúsági részvételnek. Ennek révén a véleményezés egyben kontroll-funkciót is betölt, segítve a hatékony párbeszédet, az önkormányzati szolgáltatások fiatalok igényeihez való alakítását. A fiatalok képességeibe vetett bizalom kulcsfontosságú, mely révén lehetőséget kapnak saját életük alakítására, jövőjüket érintő döntésekbe való beleszólásra. Ugyanakkor itt is nagyon fontos a mérés, a kutatókkal, szakemberekkel való együttműködés. Ez visszacsatolást biztosít a folyamat résztvevőinek, az ifjúságsegítőknek és a döntéshozóknak.

Online tér és digitalizáció

A hagyományos intézményi struktúrákon kívüli részvételi aktivitás jellemzi az online teret (Theben et al. 2018). Azonban fontos hangsúlyozni, hogy ez a fajta részvétel a formális elköteleződést is segíti. Az állampolgári nevelés és a demokratikus részvétel digitális formáit érintő fejlesztés a kormányzati szakpolitikák kulcskérdése. Ennek hiánya, a tervezés elmaradása a részvételi aktivitás megtorpanását, visszaesését, kiábrándulás érzését eredményezheti. Egy olyan területen, ahol a mérhetőség és értékelés alapvetően hiányos, a hatékonyság és teljesítmény elismerése egyértelműen nehézség. A fenntarthatóság tehát kulcskérdés, melynek a hozzáférés mellett a felhatalmazást is biztosítania kell a részt vevő fiatalok számára. Egyszerre kell lehetővé tenni a részvételt a tervezés, az alkotás fázisában az együttműködések és nyitottság révén, valamint a bevonásalapú döntéshozatal alkalmazásával. A médiaeszközök felhasználása ezeknek a kritériumnak ad új keretezést – az átalakuló részvételi gyakorlatok elsajátítása, valamint azok folyamatos, tényleges alkalmazása során.

Eszközök tekintetében a digitalizáció egy hatalmas lehetőség, mely újabb és újabb platformokat teremt akár a hagyományos részvételi formák, akár az újabbak megélésére (European Commission 2021b). A játék- és élményalapú tanulás, szituációs gyakorlatok közelebb tudják hozni a döntéshozási folyamat lépéseit, miközben fontos készségfejlesztés valósul meg. Markánsabb vélemények artikulálása esetén a kreativitás egy hatékony és biztonságos kifejezésmód lehet – pl. részvételi művészet. A felkeresésre épülő ifjúsági munkának továbbra is erős a relevanciája,

animátorok révén lokális szinten csatornázhatók be az igények. A közösségi terek kapcsán például az újradefiniálás, a funkciók átalakítása a tér használóinak igényei szerint segíti a hiteles bevonást azáltal, hogy a fiatalok magukénak érzik azt.

Hagyományos részvételi formák kritikája

A hagyományos, képviseleti demokráciára épülő, formális részvételi keretek sok esetben a működés elitista jellege miatt nem vonzóak a fiatalok körében (Bárta et al. 2021). Ezek a típusú szervezetek, közösségek az egyenlőtlenségeket reprezentálják, rétegspecifikus célcsoporttal működnek. E tekintetben pedig szelektív a befogadási mechanizmusuk, mely különösen a tőkehiánnyal rendelkező fiatalok esetében jelent további hátrányokat. Miközben ugyanezek a részvételi terek a meglévő tőkék további halmozását segítik elő. A formális részvétel platformjairól, például az ifjúsági tanácsok működéséről kevés kutatás született, főként egy-egy esettanulmányból, projektbeszámolóból vagy jó gyakorlatok gyűjteményéből tájékozódhatunk (Augsberger et al. 2018). A politikai részvételhez kapcsolódó jogi kontextust az ENSZ 1989-es gyermekjogi egyezménye adja. Azonban a jogok biztosítása mellett nélkülözhetetlen az ifjúságközpontú gyakorlat alkalmazása. Ennek lényege, hogy a fiatalok minden folyamatelemben, projektszakaszban helyet kapnak és részt tudnak venni *(1. ábra).* Minél több lépésben jelenik meg az érintettek véleménye, annál hatékonyabb a szerveződés és egyúttal a bevonó erő is.

1. ábra. Az ifjúságközpontú gyakorlat folyamata

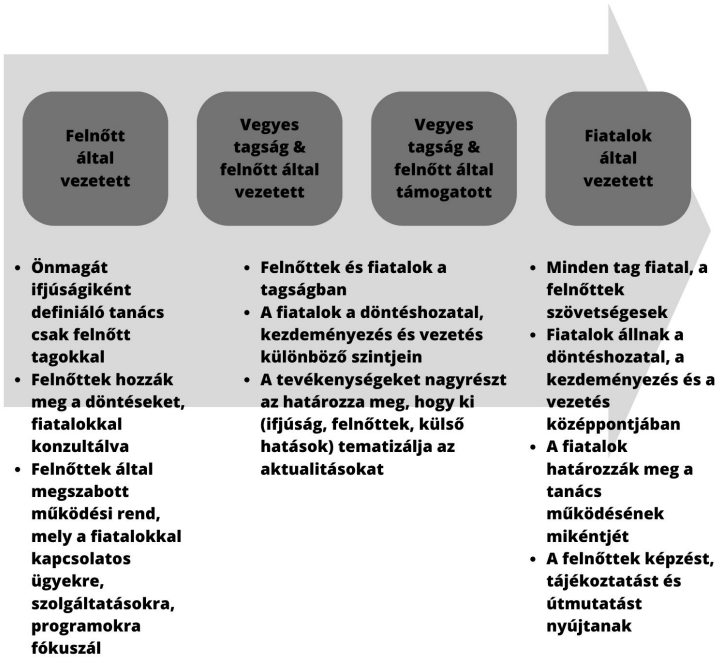

Forrás: Saját szerkesztés Augsberger et al. (2018) alapján.

A formális részvétel politikai aspektusát tekintve szintén megkerülhetetlen a fiataloknak bizalmat szavazó felnőttek jelenléte (Augsberger et al. 2018). Ennek megvalósulása vezetői és elnyomó szerepek helyett szövetséges pozíciót ruház a felnőtt résztvevőkre, legyenek azok döntéshozók vagy ifjúságsegítők. A pozitív ifjúságfejlesztésnek az ifjúságközpontú működésre kell alapulnia, mely értékként tekint a fiatalokba való befektetésre. Az általános szemléletmód mellett a gyakorlatot nagyban befolyásolja a lokalitás, a helyi sajátosságok előtérbe kerülése. Ezzel párhuzamosan az önkormányzattal való kapcsolaton van a hangsúly, mely a társadalmi igazságosság bázisa.

A politikai részvételhez kapcsolódóan az intézményi rugalmatlanság kiküszöbölése lényeges tényezője a motiváció fenntartásának és a bizalom kiépítésének (Augsberger et al. 2018). De legalább ilyen kártékony a döntéshozók részéről, ha a fiatalok passzív jelenlétét vagy jelképes részvételét szorgalmazzák. Másrészről viszont a döntéshozók passzivitása, az elköteleződés és az affinitás mértéke legalább ennyire meghatározza a részvételi diskurzusok, cselekvések eredményességét. Szervezeti szinten pedig fontos kritérium, hogy a fiatalok ne csak névlegesen kapcsolódjanak a szervezetek működésébe (pl. csak felnőttek alapítják, később csatlakoznak az ifjúsági korosztály tagjai) vagy inaktivitás jellemezze a mozgásterüket.

A politikai környezet jelentőségét hangsúlyozza egy 2021-es EU-s kutatási jelentés is (Bárta et al. 2021). Ideális esetben a politikai rendszerek egyszerre biztosítják a jogok érvényesítését, a kommunikációt, az átláthatóságot, elszámoltathatóságot és a támogatási keretrendszert *(1. táblázat).*

1. táblázat. A különböző demokratikus berendezkedések fő sajátosságai

A demokratikus környezet típusa	A döntéshozatalért felelősek	A döntéshozatalt befolyásoló tényezők	Részvételi mechanizmusok alapja
KÖZVETLEN	**állampolgárok összessége**	**az állampolgárok preferenciái**	**az állampolgárok közvetlen szavazása konkrét szakpolitikai kérdések kapcsán**
KÉPVISELETI	**választott képviselők**	**a választott képviselők preferenciái**	**nyilvános képviselők választása**
RÉSZVÉTELI	**állampolgárok összessége vagy választott képviselők**	**az aktív állampolgárok által megfogalmazott konkrét szakpolitikai javaslatok**	**nyilvános részvételi platformok**
DELIBERATÍV	**állampolgárok összessége vagy választott képviselők**	**politikai vitákon alapolú ajánlások**	**nyilvános vitafórumok**
ANTIDEMOKRATIKUS	**állampolgárok összessége vagy választott képviselők**	**társadalmi nyomás**	**a civil társadalom cselekvései**

Forrás: Saját szerkesztés Bárta et al. (2021: 30) alapján.

A tanulmány arra helyezi a fókuszt, hogy a demokratikus környezet minősége, aktorai meghatározzák a társadalmi mozgásteret, miközben a résztvevők, a politikai részvételben érintettek tevékenységeikkel kijelölik a szükségletek körét. A döntő mozzanat az, hogy ez a két terület miként tudja fedni egymást *(2. ábra)* (Bárta et al. 2021). Azaz, hogy a politikai diskurzusba bekapcsolódó civilek, fiatalok érdekei, céljai, mennyiben esnek egybe a hatalom által kínált lehetőségek körével, a cselekvési környezettel. Ebből következően lényeges tényező, hogy mindenféle részvételi forma függ a kontextustól. Az ifjúsági részvétel pedig a fiatalokról szóló politikai diskurzustól függ jelentősen. Például tüntetéshez kapcsolódó adminisztráció megkönnyítése versus az aktivisták kriminalizálása.

Az ifjúsági részvétel nem hagyományos formáit tekintve különösen nagy szerepe van a helyi struktúráknak, melyek eltérő politikai kontextust teremtenek, ezáltal eltérő keretezést is (Walther et al. 2020; Bárta et al. 2021). A formális részvétel hagyományos szerepei megkövetelnek egyfajta felnőtt habitust, mely sokak számára nem vonzó (Walther et al. 2020). Ezek a szerepek a hatalmi viszonyoknak megfelelő struktúrákat jelölnek ki, ezáltal reprodukálva az egyenlőtlenségeket és segítve a szelektív tőkefelhalmozást.

2. ábra. A hatékony ifjúsági politikai részvétel a demokratikus környezet és a célok metszetében

Forrás: Saját szerkesztés Bárta et al. (2021: 31) alapján.

A fiatalok politikai szocializációjának jelentősége elvitathatatlan (Bárta et al. 2021). A korai tapasztalatok ilyen formája a későbbi aktivitás és részvétel alapjait jelentik. Ugyanakkor a politikai szocializáció jelenlegi sajátosságai nincsenek összehangban az ifjúságközpontú részvétel sajátosságaival. A politikai önrendelkezés és a részvétel önszerveződő formái kevéssé képezik a tapasztalati környezet alapját, éppen nem hagyományos státusuk révén. A megélt élményekben a transzformativitásra kell törekedni: olyan hatást kell kiváltani, mely átforgatható érdekeltségbe, megérintettségbe. Eszerint a kulturális eszköztárnak nagy jelentősége van a részvételi formák megújulásában. A résztvevők számára a kulturális tapasztalati környezet révén értelmezhető a részvétel és annak motivációja. Az újonnan szerzett tapasztalatok ebbe a kontextusba tudnak kapcsolódni vagy éppen nem kapcsolódni.

Újfajta részvételi formák

Egyre jellemzőbb az a tendencia, hogy a fiatalok demokratikus részvétele nem szervezeteken keresztül valósul meg, hanem különböző társadalmi aktivitások (pl. társadalmi mozgalmak) révén (Privulescu et al. 2019). Számos tanulmány arról számol be, hogy az elköteleződés küszöbének alacsonyan tartásával lehet fokozatos aktivitást elérni (Bárta et al. 2021). Ilyen lehet egy-egy nagy rendezvényen való részvétel, azonban ezek messze eltérnek a képviseleti demokrácia eszköztárától és a részvétel nem hagyományos formáit adják. Ez nem azt jelenti, hogy a fiatalok általános politikai érdeklődése mutat hanyatlást, hanem a hagyományos részvételi formák iránti bizalomhiány, elfordulás a jellemző. A kötöttségek, az elhúzódó projektek és az elvont célok helyett a nagyszabású rendezvények kötetlensége, a rövid idejű kapcsolódások és a lokalitásfókusz van előtérben.

A részvétel újabb formáinak fő jellemzői: az intézményen kívüli kapcsolódás. Se nem választási, se nem képviseleti keretek, ehelyett aktivizmus, horizontális kapcsolatok, transznacionalitás (Bárta et al. 2021). Ezzel párhuzamosan fókuszba kerül a kritikai részvétel iránti igény, mely nem jelenti az intézményektől való teljes elfordulást, inkább egyfajta konfliktust helyez a középpontba. Ennek fényében a konfliktusok generálta mozgások, változások a megújulás részét képezik, a fiatalok részvétele tehát ennek ösztönzésére irányul. A képviselet helyetti horizontális kapcsolódások hozzáférhetőbbek és egyenlőbbek, így a szélesebb spektrumú részvételi formák (pl. performansz, politikai fogyasztás) hatékonyabb esélyegyenlőséget tesznek lehetővé. Az informális jellegű szerveződések könnyebben elérhetők egyrészt nyitottságuk és publikus formájuk révén, másrészt a formális kötelezettségvállalás hiányának köszönhetően.

Az aktivizmus, a csináld-magad-politika olyan társadalmi cselekvés, ami hatóságok, más társadalmi szereplők és döntéshozók bevonása nélkül valósul meg (Bárta et al. 2021). Mindez az online aktivitástól kezdődően, a vegán életmódon át, a gerillakommunikációig számtalan aspektusként tud cselekvéssé változni *(2. táblázat)*. Olyan cselekvésekké, melyek nem az államot célozzák és szólítják meg, hanem a társadalmat, a kulturális tapasztalatok által megélhető érintettség révén. Ugyanakkor a társadalmi mozgalmak hatása közvetlenebb lehet, és társadalmi-kulturális szinten nagyobb következményekkel is járhat, mint a hagyományos részvételi formák eredményessége.

A részvétel fenntarthatóságának a kulcsa a definíciós nyitottság, a sokféleség legitimálása (Walther et al. 2020). A jelenlegi terekhez kapcsolódó diskurzus nem foglalkozik az újfajta részvételi terekkel, nem is ismeri el ezeket. A különböző hatásvizsgálatok, elérést célzó feltárások is csupán a már meglévő, célzottan fiataloknak szánt terek használatára fókuszálnak. Ebből következően az újfajta részvételi gyakorlatok tereiben megfogalmazódó gondolatok, igények nem találnak nyitott fülekre. Van részvételhez kapcsolódó ifjúsági vélemény és reflexió, de ezek láthatatlanok maradnak, marginalizálódnak („hang nélküli politika"). A szerveződések és a térhasználat mutat politikai vonatkozást, de e mögött nincs ideológiai elköteleződés.

2. táblázat. A csináld-magad politikai részvétel nem választási alapú formái

CSINÁLD-MAGAD-POLITIKA RÉSZVÉTELI FORMÁI:

- **Választásokon túli politikai ügyek és hírek iránti érdeklődés**
- **Lájkolás, megosztás, posztolás nem választási témájú politikai hírről**
- **Petíció online vagy offline aláírása**
- **Újrahasznosítás, tömegközlekedés és más környezetbarát tevékenységek folytatása**
- **Bizonyos termékek, márkák, országok, kiskereskedők bojkottálása**
- **Vegetariánus vagy vegán étrend követése**
- **Önkéntesség nem-kormányzati szervezetekben, szövetségekben, közösségekben, hálózatokban**
- **Mozgósítás, informálódás horizontális politikai hálózatokon keresztül**
- **Politikai témájú előadás művészeten vagy kulturális tevékenységen keresztül**
- **Részvétel egy tüntetésen, demonstráción vagy tiltakozó gyűlésen**
- **Plakát vagy transzparens hordozása egy tüntetésen vagy tiltakozó megmozduláson**
- **Flashmobon való részvétel**
- **Közterek elfoglalása**
- **Béke- vagy klímatáborban való részvétel**
- **Magánterület elfoglalása**
- **Más polgári engedetlenségi akciók gyakorlása**
- **Rendőrséggel való együttműködés megtagadása, ellenállás**
- **Számítógépes hackelés, kulturális zavargás, gerillakommunikáció**
- **Részvétel városi rendbontásban, zavargásban**

Forrás: Bárta et al. (2021: 58)[2].

A részvételhez kapcsolódó új gyakorlatok intézményi ellenőrzésen kívül maradnak, a közösség adja a legitimációt a viselkedési formákhoz (Walther et al. 2020). A láthatatlanság adja az identitás formálásának alapját, a részvétel szerves részévé válik a használati funkció megvédése. Az önszerveződő logika a hagyományos ifjúsági részvétel tereinek aktoraival szemben okozhatnak konfliktusokat. Ahogyan az adott terek további használóival is lehetnek nézeteltérések az eltérő funkciók miatt (pl. parkour). A mindennapi cselekvések hordoznak szimbolikus jelentést a fiatalok számára, így az önkifejezés a kollektív cselekvésben nyer formát.

Ezeknek a gyakorlatoknak a korlátja azonban, hogy a hagyományos részvételi formák hálózati erőforrásai sokszor nélkülözhetetlenek (Bárta et al. 2021). Ugyanakkor a különböző egyenlőtlenségi források egymást tudják erősíteni (pl. tevékenység és életkor). A tapasztalatok, az életvitel sajátosságai meghatározzák nem csupán az elérhetőséget, de a motivációt is keretezik, így az egyéni erőforrásokra fókuszáló részvétel ezen a téren számos kihívást hordoz magában. A hátrányok különböző típusainak feltérképezése hozzá tud járulni az erőforrások hálózatának megismeréséhez. A kulcsszó az interszekcionalitás, mely a különböző identitások közötti mobilitást teszi lehetővé. A társadalmi mozgalmak sok esetben egy-egy aspektusra fókuszálnak, egy-egy egyéni attribútum révén szólítják meg a közössé-

get, ezáltal minimalizálva a sokszínűséget. Ez az interszekcionalitás révén oldható feszültség: számolni kell a különböző egyenlőtlenségek átfedésével. Például az online és az offline aktivista lét átmenete újra és újra megteremti az online biztonság és a digitális szakadék terhének veszélyét, mellyel számolni kell.

Következtetések

Az újfajta részvételi formák a COVID–19 hatására nem szűntek meg, sőt, a kezdeményezések jelentős része még nagyobb lendületet kapott, innovatív formában működik tovább (Bárta et al. 2021). A válsághelyzet még inkább megmutatta a problémákat, még inkább felhívta a figyelmet a változás szükségességére. A horizontális szolidaritási kapcsolódások muníciót nyertek. Az online kommunikációs eszközök éppen ezt az önszerveződő hálózatosodást tudják hatékonyan támogatni.

Ezért jelentős, hogy az állampolgári részvételt érintő diskurzus tágítása bevett gyakorlat legyen. A horizontális kapcsolódások, a kritikai párbeszédek, az aktivizmusra épülő részvétel elismerése egy sokkal differenciáltabb szemléletmód része. Mely képes számolni a hagyományos formák korlátaival, a formális részvétel centralizáltságával, autoriter működési nehézségeivel, emellett a hozzáférés eltérő formáival, a bevonás eltérő értelmezési kereteire is tekintettel van.

A részvétel a fiatalok életében egy folyamatos fejlődésen megy át, folyamatosan bővülő, változó gyakorlatok sora, mely út folyamán keresik a kapcsolódást a felnőttekkel a demokratikus térben. Ez lehet mentorálás, de akár szervezet alapítása is, mindez a társadalmi tőke jelentőségét húzza alá. A politikai környezet azonban itt sem független szereplő, a fenntartható részvétel kulcsa, ebben az esetben is a támogató kontextust teszi lehetővé – például terek biztosítása, jogi környezet garanciája, kooperáción alapuló párbeszéd révén. Párbeszédre szükség van, hogy a fiatalok érezzék a nyitottságot és az egyenlő bánásmódot. A működési struktúrák kölcsönös ismeretének pedig ennek a párbeszédnek a részét kell képeznie.

Irodalom

Augsberger, Astraea–Collins, Mary Elizabeth–Gecker, Whitney (2018): Engaging Youth in Municipal Government: Moving Toward a Youth-Centric Practice, *Journal of Community Practice,* 26., (1.), pp. 41–62. https://doi.org/10.1080/10705422.2017.1413023

Bárta, Ondřej–Boldt, Georg–Lavizzari, Anna (2021): *Meaningful youth political participation in Europe: Concepts, patterns and policy implications. Research study.* Paris: Council of Europe and European Commission.

Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. *Educatio,* (4.), pp. 535–550.

Csákó Mihály–Murányi István–Sik Domonkos–Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz. *Társadalomkutatás,* 28., (3.), pp. 419–446.

Csákó Mihály–Sik Domonkos (2018): Állampolgári szocializáció a kivándorlás árnyékában. In: Nagy Ádám (Szerk.): *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016.* Budapest: Excenter Kutatóközpont. pp. 237–257.

European Commission (2019): Flash Eurobarometer 478. How do we build a stronger, more united Europe? The views of young people.

European Commission (2021a): *European Parliament Youth Survey 2021.* Flash Eurobarometer – Report.

European Commission (2021b): *Youth for a Just Transition. Good practices of youth engagement.* Luxembourg, Office: Publications Office of the European Union.

Farrow, Alex (2018): *Salto think tank on youth participation: closer to the edge of participation and activism.* Tallin: SALTO-YOUTH Participation and Information Resource Centre.

Fazekas Anna–Dobó István (2016): Ön- és tükörkép: identitás, értékek. In: Nagy Ádám–Székely Levente (Szerk.): *Negyedszázad – Magyar Ifjúság Kutatás 2012*. Budapest: Iuvenis Ifjúságszakmai Műhely–ISZT Alapítvány–Excenter Kutatóközpont–Új Ifjúsági Szemle Alapítvány. pp. 308–338.

Fazekas Anna–Nagy Ádám (2015): Fiatalok. De civilek? – A táborok ifjúságától a fesztiválok ifjúságáig. *Civil Szemle,* 12., (2.), pp. 25–38.

Kerpel-Fronius Balázs–Nagy Ádám–Fazekas Elek (2022): Önkéntesség, civilség, ifjúsági szakma. In: Nagy Ádám (Szerk.): *A lábjegyzeten is túl – magyar ifjúságkutatások 2020.* Budapest: Szociális Demokráciáért Intézet–Excenter Kutatóközpont, pp. 349–364.

Oross Dániel–Monostori Kristóf (2018): Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan! – Ifjúságügy és civil világ. In: Nagy Ádám (Szerk.): *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016.* Budapest: Excenter Kutatóközpont, pp. 350–371.

Privulescu, Corina–Moxon, Dan–Banari, Roman–Kost, Reet–Capecchi, Davide (2019): *A seat at the table for everyone. Promoting inclusive youth participation through the EU Youth Strategy 2019–2027.* Tallin: SALTO.

Székely Levente (2022): A járvány nemzedéke – Magyar ifjúság a koronavírus-járvány idején. In: Székely Levente (Szerk.): *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején – Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről.* Budapest: Enigma 2001 Kiadó. pp. 9–32.

Theben, Alexandra–Porcu, Federica–Peňa-López, Ismael–Villanueva, Francisco Lupiaňez (2018): *Study on the Impact of the internet and social media on youth participation and youth work. Final Report.* Brussels: European Commission.

Tsekoura, Maria (2016): Spaces for Youth Participation and Youth Empowerment: Case Studies drom the UK and Greece. *Young,* 24., (4.), pp. 326–341.

Walther, Andreas–Batsleer, Janet–Loncle, Patricia–Pohl, Axel (Eds.) (2020): *Young People and Struggle for Participation. Contested Practices, Power and Pedagogies in Public Spaces.* London–New York: Routledge.

Jegyzetek

[1] A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[2] Eredeti forrás: Pickard Sarah (2019): *Politics, Protest and Young People: Political Participation and Dissent in 21st Century Britain.* London: Palgrave Macmillan.

A civil újságírás technológiai feltételei

Gerencsér Péter

Bevezetés

A nem hivatásos újságírásnak főként az utóbbi két évtizedben tapasztalható egyre nagyobb fokú elterjedése és jelentősége szorosan összekapcsolódik a digitális átalakulásnak a részvételi kultúrát a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul könnyebben lehetővé tévő technológiai kondícióival. Kézenfekvő volna a technológiai determinizmus klasszikus elméletei felől interpretálni ezt a jól látható tendenciát, ugyanakkor tézisem szerint önmagában a technológia nem képes társadalmi változásokat indukálni. A dolgozatban egy konkrét példából, mint esettanulmányból kiindulva, majd ebből az egyedi jelenségből általános következtetéseket levonva járom körül a technológia és a civil újságírás kapcsolatát. Egyszerre tartom szem előtt a létrehozás és a terjesztés történeti dimenzióit (a digitális technológia fejlődéstörténetével párhuzamosan kialakuló újfajta hírszolgáltatási lehetőségeket), valamint a mcluhani alapú technológiai determinizmus teoretikus meglátásainak kritikus pontjait.

„Csak mobiltelefon és puszta kurázsi”

Darnella Frazier, egy átlagos 17 éves amerikai tinédzserlány 2020. május 25-én egy minneapolisi élelmiszerboltba sietett, amikor az utcán arra lett figyelmes, hogy egy fehér rendőr, Derek Chauvin rátérdel egy intézkedés alá vont fekete férfi, bizonyos George Floyd nyakára. Frazier sebtiben előrántotta a mobiltelefonját, és

filmezni kezdte az eseményt, melynek során Floyd a később politikai jelszóvá vált „I can't breathe" (Nem kapok levegőt!) mondatot préselte ki magából, majd pár perc múlva életét vesztette. Frazier május 26-án éjjel 1:46 perckor #POLICEBRUTALITY hashtaggel töltötte fel a Facebook-oldalára a gyilkosságot bemutató nagyjából tíz perces videóját, amely futótűzként terjedt az interneten. A videó hatására a rendőri erőszak és a feketékkel szembeni rasszizmus ellen az Egyesült Államok számos városában kezdődtek tüntetések, melyeken a Black Lives Matter (BLM) polgárjogi mozgalom támogatásával több tízmillió amerikai állampolgár vett részt, így a tiltakozások az ország fennállásának legnagyobb méretű tüntetéshullámához vezettek. A rendőrt, aki George Floyd halálát okozta, Darnella Fraziernek a bírósági tárgyalás során bizonyítékként használt felvételei alapján ítélték börtönbüntetésre. A PEN America nonprofit emberi jogi szervezet vezetője, Suzanne Nossel azt állította, hogy „Darnella semmi egyébbel, csak egy mobiltelefonnal és puszta kurázsival megváltoztatta ebben az országban a történelem menetét" (Yan 2021).

A videó hatástörténete az úgynevezett civil újságírás *(citizen journalism)* számos ismérvét magán hordozza. Az ezredforduló után kibontakozó civil újságírás az egyik legelterjedtebb definíció szerint „a hírek és információk gyűjtésének, tudósításának, elemzésének és terjesztésének folyamatában aktív szerepet játszó állampolgár vagy állampolgárok egy csoportjának cselekedete" (Bowman–Willis 2003: 10). A meghatározások többsége a mainstream, intézményesített médiaszervezeteken kívül álló hétköznapi emberek újságírói működését hangsúlyozza, ami mögött rendszerint a „hangot adni a hangtalannak" társadalmi ideológiája áll (Atton–Hamilton 2008: 45). Darnella Frazier videófelvétele a civil sajtó azon példájának tekinthető, amikor egy átlagember ideiglenesen kerül újságírói pozícióba (a tinédzser a felvétel rögzítése idején középiskolás volt), tette véletlenszerűségen nyugszik (az eseményekbe úgyszólván belecsöppent), videoaktivista cselekedetét társadalmi felelősségvállalás vezérli (az incidens rögzítésének célja az igazságtalanság dokumentálása), kívül áll a hivatalos szűrőmechanizmusokon (felvételét saját oldalán hozta nyilvánosságra), kikerüli azok „kapuőreit" (szerkesztőit), rámutatva, hogy egy kisember médiahasználata hogyan idézhet elő politikai „pillangóhatást" (tüntetéshullám generálása). Egyúttal a „médiapluralizmus" Kari Karppinen által körülírt politikai–jogi fogalma felől is megragadható, amely szerint a sokoldalúság, több információs ágens versengése és a „kommunikatív bőség" a demokratikus berendezkedés egyik elengedhetetlen kritériuma (Karppinen 2009).

Azt, hogy nagy hatású videójának készítése idején a még voltaképpen gyereknek számító Darnella Frazier újságírónak nevezése nem önkényes, igazolja, hogy 2021-ben úttörő módon az Egyesült Államok legrangosabb újságírói elismerésével, Pulitzer-díjjal tüntették ki (McFadden 2021). A díj odaítélésének paradoxona, hogy azt addig csak hivatásos sajtómunkások kaphatták meg, ezúttal viszont egy kívülálló nyerte el, akinek nem a hírszolgáltatás a munkája. Az indoklás szerint Frazier „bátran beszámolt George Floyd meggyilkolásáról, egy olyan videóban, amely világszerte tiltakozásra sarkallt a rendőri brutalitás ellen, kiemelve a civilek kulcsfontosságú szerepét az újságíróknak az igazság és az igazságszolgáltatás iránti

törekvésében" (Kendall 2021). Véleménycikkében Mikki Kendall, professzionális újságíró a CNN hírcsatorna weboldalán fel is vetette a kérdést, hogy „Frazier munkásságát azzal ismerték volna el jobban, ha bekerül egy már létező kategóriába, vagy ha a civil újságírás tiszteletére létrehoznak vagy követelnek egy új kategóriát" (Kendall 2021).

Bármennyire is „egy okostelefon és bátorság" kellett csupán Darnella Frazier videójának világszerte érvényesülő hatásához, annak rögzítése, terjesztése, vírusszerű terjedése, a nyomában megnyilvánuló szerveződés, mobilizáció és hálózatosodás nem jöhetett volna létre mindazon technikai és technológiai keretrendszerek nélkül, melyek a civil újságírás meghonosodását az utóbbi két évtizedben elősegítették. Jóllehet a civil újságírás előzményei a régmúltba nyúlnak vissza, ma ismert formája nem választható el a digitális technológia, az internetes kommunikáció, a web 2.0-ás platformok és a mobiltechnológia műszaki feltételeitől. Tanulmányom tézise szerint nem véletlen, hogy a civil újságírás éppen az online kommunikáció terében virágzott fel, elterjedése pedig egybeesik a 2000-es évektől felemelkedő felhasználói tartalomgyártás szélesebb tendenciájával. Azt vizsgálom, hogy az újmédia (a digitális média) technológiai adottságai milyen módon katalizálták a hétköznapi embereknek az alulról szerveződő, decentralizált lehetőségekkel való felhatalmazását *(empowerment).*

A determinisztikus megközelítések kritikája

Ahogyan a klasszikus marxizmus társadalomelméletében az „alap" *(base)*, a termelőerők és a termelési viszonyok gazdasági talapzata meghatározza az azokra épülő társadalmi szerkezeteket és kulturális sajátosságokat, azaz a „felépítményt" *(superstructure)*, úgy a technológiai determinizmus médiaelméleti iskolája is determinisztikus kapcsolódást tételez fel az egyes médiatechnológiák és azokból születő kulturális rendszerek között. A technológiai determinizmus torontói irányzatát megalapozó Harold Adams Innis és nagy hatású tanítványa, Marshall McLuhan koncepciója szerint minden egyes médium belső logikájából következik, hogy milyen típusú társadalmi berendezkedést és kulturális változást implikálnak: „Míg Marx gazdasági determinizmusában a *termelési* módokban bekövetkező változások határozzák meg a történelem menetét, McLuhan arra a következtetésre jutott, hogy elsősorban a *kommunikáció* módjainak különféle változatai alakítják emberi életünket." (Griffin 2003: 323) Amíg az információs technológiákat a tudásmonopóliumok kihívásai felől vizsgáló Innis azt állította, hogy a kommunikációs eszközök birodalmak lerombolására képesek, és a technikákat és technológiákat a demokratikus és a hierarchikus politikai–társadalmi berendezkedések mentén osztályozta, McLuhan protéziselmélete szerint a médiumok a testi érzékelés kiterjesztéseként megváltoztatják az ember szociális viselkedését (McLuhan 1964: 3–4; Innis 2007). Innis tehát makroszinten a médiumok politikatörténeti helyét, McLuhan az emberi gondolkodásra tett percepciós hatását vizsgálta.

A technológiai determinizmus keményvonalas felfogásai óhatatlanul olyan redukcionista elméletbe torkollanak, amelyek a technológiai változásokban látják a társadalmi változások irányát meghatározó tényezőket, ennélfogva egyirányú folyamatot, előre meghatározott ok-okozati rendet tételeznek fel a technológia és a kultúra között. Ezzel szemben a torontói iskola kritikusai szerint a kommunikációs médiumok és az azokat alkalmazásba vevő kultúrák között az oda-vissza csatolás kétirányú folyamata zajlik, és a társadalmi–kulturális keretek éppúgy befolyást gyakorolnak a médiumok létrejöttére és használatára, ahogyan fordítva, a technológia a kultúrára (összefoglalóan lásd Smith–Marx 1994). A médiatörténet során egyetlen médium sem döntötte el eleve, hogy milyen berendezkedés, az innisi terminológia szerint hierarchikus, avagy demokratikus társadalom fog belőle születni. Amint például a nyomtatványt lehetséges volt a 16–17. században az egyházi tanítás ellendiskurzusaként a természettudományos ismeretek demokratikus terjesztésére használni, de egyúttal vallási propagandaként is (Briggs–Burke 2004: 85–86, 90–93), oly módon az internetes médium esetében sem érvényesül az eleve meghatározottság maximája. Az internetet éppúgy lehetséges a plebejus nyilvánosság kiszélesítésére és potenciálisan demokratizáló folyamatok elindítására igénybe venni (amint annak egyik plasztikus példája Darnella Frazier videója), mint ahogyan felhasználható ezzel ellentétes célokra is, amit az álhírek webkettes felületen való generálása és terjesztése vagy a kínai pontalapú digitális diktatúra, a „társadalmi kreditrendszer" *(Social Credit System)* kiépülése fémjelez. Máshol ezt az egyidejűleg, egymással párhuzamosan érvényesülő kettős tendenciát az „1984" és az „1968" metaforáival érzékeltetve részletesen tárgyaltam (Gerencsér 2019). Mindezekből következik, hogy a médiumnak nincsen inherens iránya, amely predesztinálja a belőle születő kultúrát, az sokkal inkább a használatmód függvénye, és a „változásokat nem egyetlen eszköz megjelenése okozza, hanem többszörös, egymásra kölcsönösen ható technológiai és társadalmi innovációk *konstituálják*" (Cook 2006: 18).

Erre a belátásra épül a technológiai determinizmus merev elméletével szembeni másik, az alany és a tárgy felcserélésével kapcsolatos kritikai álláspont, miszerint az elmélet a médiumokat kimondatlanul is önálló cselekvőként fogja fel, mintha azok önálló ágenciával bírnának. Csakhogy a médiumok önmaguktól nem képesek cselekvések végrehajtására, a médiumokat használó emberek cselekednek. Elismerve a technológiai determinizmus torontói iskolájának azon paradigmaváltó horderejét, hogy úttörő módon irányította rá a figyelmet a kommunikációs technológiáknak a történelemben játszott nem elhanyagolható szerepére, meglátásait azzal a módosítással érdemes a továbbiakban szem előtt tartani, hogy determinizmus helyett felerősítésről beszélünk inkább. Pólya Tamás (2011: 70) megfogalmazásában: „a technikai és technológiai környezet nem valamiféle meghatározottsággal gyakorol hatást az emberi társadalmakra és egyes használóira. Ehelyett a felbukkanó új technológiai hullám beleütközik az emberi cselekvés már létező mintázataiba […] megkönnyíti (fokozza, bátorítja, katalizálja) bizonyos cselekvések végrehajtását és megnehezíti (hátráltatja, tompítja, gátolja) másokét".

A kommunikációs eszközök társadalmi hatásának vizsgálatához a fenti belátásokat azért szükséges nyomatékosan előrebocsátani, mert amikor olyan kijelentések hangzanak el, miszerint a „közösségi média tönkreteszi az életünket", „a Tinder megöli a szerelmet" vagy „a Facebook a felelős Trump megválasztásáért", akkor azok voltaképpen a technológiai determinizmus logikáját működtetik, és Innisnek a birodalmak hanyatlását médiumokból eredeztető álláspontjára emlékeztetnek. A médiatörténet egyik alapvető felismerése az, hogy minden korban előkerült már az adott médium felelősségének firtatása, autonóm cselekvőképességgel való felruházása. Bűnösnek kiáltották ki a nyomtatott formában megjelenő szerelmes regényeket, a kézműves művészetet automatikus reprodukcióval helyettesítő fotográfiát, a hollywoodi akciófilmeket és a ludus típusú (győzelemorientált) harci videójátékokat, ebbe a sormintába tartozik az internetes platformok megbélyegzése is. Anélkül, hogy a médiumok és a technológiák, valamint a társadalmi berendezkedések és a gondolkodási mintázatok közötti szoros összefüggéseket tagadnánk, a hatásmechanizmusok többirányú kapcsolatokat és nem is csupán egytényezős egyenleteket feltételeznek, melyek szélesebb szociokulturális összefüggésrendszerbe ágyazódnak (vö. Bolter–Grusin 2011). A civil újságírás technológiai feltételeit olyan módon szükséges tárgyalni, hogy elkerüljük a technológiai determinizmus szokásos monokauzális csapdáját.

Arra, hogy a média működését nem egyirányú, hanem kölcsönös folyamatként kell elképzelnünk, azaz oly módon, hogy nemcsak a technológia szüli a kultúrát, hanem a kultúra is a technológiát, a számítógépes szférán belül legszemléletesebben az úgynevezett „kaliforniai ideológia" mutatja (Barbrook–Cameron 1997). A kaliforniai ideológia nem a materiális alapokkal rendelkező „technológia", hanem a kultúra eszmetörténeti diskurzusához tartozik. A kaliforniai Szilícium-völgy infokommunikációs technológiához kapcsolódó ideológia azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az elbukott 1968-as ellenkulturális utópiákat számítógépes eszközökkel igyekszik valóra váltani. Azaz a hippik alternatív kultúráját a csúcstechnológiával, a társadalmi küldetéstudatot a geek (számítógépes kocka) attitűddel egyesítette: „ők az örökösei a közösségi médiaaktivisták radikális eszméinek. A kaliforniai ideológia épp ezért egyszerre tükrözi a piacgazdaság szabályait és a hippi kézművesség szabadságát." (Barbrook–Cameron 1997) A kaliforniai ideológia emblematikus figurája az egykori hippiből számítógépes „kockafejjé" vált Steve Jobs, aki az Apple cég keretében 1984-ben alkotta meg a Macintosh nevű személyi számítógépet (Szűts 2018: 317). A PC felépítése forradalmi újításaival és Ridley Scott ehhez kapcsolódó televíziós reklámfilmjének (Isaacson 2011:180–189.) utópiájával plasztikusan fejezte ki, hogy a világ demokratizálásához, a hétköznapi ember hatalommal való felruházásához *(empowerment)* kíván kulcsszereplő lenni (vö. Gerencsér 2019). A Macintosh példája azt illusztrálja, hogy a kulturális ideológia megelőzi az eszközt, azaz a technológiai determinizmus doktrínájával szemben nem a technológia határozza meg a változás irányát, hanem azt a társadalmi igény utóbb termeli ki magából. Az 1997-ben alapított SixDegrees lényegében már szinte ugyanazt tudta, mint a 2004-ben elindított Facebook, de a társadalmi igényekhez képest túl korán született

meg (Levy 2021: 24–25). Hasonlóképpen, amikor Darnella Frazier tettéhez Suzanne Nossel nyilatkozata szerint „csak mobiltelefon és puszta kurázsi" szükségeltetett, akkor a technológia (a mobiltelefon) mellett legalább annyira fontos észben tartani a kulturális összetevőt (a kurázsit). Vagyis a technológia segítségével megvalósuló társadalmi érzékenységet.

A termelőeszközök digitalizálódása

A digitalizáció általános trendjébe illeszkedve, a civil újságírás közvetett technológiai feltételei közül az egyik kulcsfontosságú fejleményt Steve Jobs már említett Macintosh személyi számítógépe jelentette 1984-ben, mellyel egy iparágat teremtett meg (Isaacson 2011: 123), a másikat pedig Tim Berneers-Lee-nek a World Wide Web (WWW, avagy világháló) működését leíró szabványa 1989-ben, melyek együtt katalizálták a digitális technológiák elterjedését (Berners-Lee 1990 – vö. Szűts 2018: 197–200). Ami az elsőt illeti, a személyi számítógép a zárt, hozzáférhetetlen intézményi világból az átlagember otthonába hozta el a digitális technológiát, számukra is lehetővé téve a számítógépes gyakorlatokat. Ami pedig az utóbbit illeti, az 1989-től 1993-ig fokozatosan a civil használat felé terjeszkedő világháló a mindennapok szintjén honosította meg az addig többnyire az elitek privilégiumának számító virtuális publikációs teret és az online kapcsolattartás lehetőségét, ezzel hozzájárult az időbeli és térbeli korlátok tömeges meghaladásához. Azt, hogy a kommunikációs médium és a kultúra milyen módon fonódik egybe, jelzi a technológiában rejlő ideológia, nevezetesen az, hogy mindkét technológia hangsúlyos figyelmet fordított az anyagi feltételek és szaktudás alacsony belépési küszöbeire. A Macintosh PC-hez való tömeges hozzáférést részint az eszköz relatív olcsósága biztosította, a világháló protokollját és kódját pedig 1993-ban ingyenessé tették, ami néhány éven belül valóra váltotta a világháló tényleges globális kiterjedését. Steve Jobs oly módon tervezte meg személyi számítógépét, hogy minimális szaktudással, a korábbi gépekhez még szükséges programozási ismeretek nélkül is használható legyen, amihez jelentős segítséget nyújtott a grafikus felhasználói interfész (GUI) felhasználóbarát felülete. Habár a világháló esetében egyes kapcsolattartási és publikációs formák (email, fórum, chat stb.) nem kötődtek speciális ismerethez, kezdetben a honlapkészítésben való szakmai jártasság az online publikáció előfeltétele maradt. Tömegesen majd csak a 2000-es évek környékén jelentek meg az ingyenesen használható web 2.0-ás szolgáltatások, melyek jelentősége a Macintosh-ba integrált GUI-hoz mérhetők. Mindazonáltal mindkét esetben megfigyelhető az a tendencia, hogy a technológiai változás az árcsökkenés, a sebesség- és teljesítménynövekedés, a hordozhatóság, a kisebb méretigény és a minimális szaktudás irányába halad.

A termelőmunka közvetlen feltételeinek megteremtésében alapvető szerepet játszott a hordozható digitális eszközök, a laptop és a digitális kamera/fényképezőgép egyre nagyobb fokú elterjedése az 1990-es évektől kezdődően.

Szükséges azonban hozzátenni ehhez, hogy egyes zsebszámítógépek, személyi digitális asszisztensek (PDA-k), notebookok a teljesítmény és/vagy a multifunkcionalitás szempontjából hagytak kívánnivalót maguk után, ezért kevésbé voltak alkalmasak a civil újságírás technológiai kritériumainak, az összetett szoftveres környezet, a huzamosabb munkavégzés, az állandó internetes kapcsolat, a fel- és letöltésekhez szükséges műszaki paraméterek, a videószerkesztések stb. biztosításához. A nagyközönség számára még a digitális kamera megfizethetővé válása és ezáltal elterjedése sem jelentett feltétlenül áttörést, mivel számos technikai és technológiai akadállyal kellett megbirkózni.

Ez az állítás két példa szembeállításával igazolható. A 2001. szeptember 11-én a World Trade Center ellen végrehajtott terrortámadás idején az első utasszállító gépnek az északi toronyba való becsapódását teljes egészében csak egyetlen civil újságíró, Jules Naudet kamerája tudta rögzíteni (Jordan 2021: 575). Minthogy ezt a Sony gyártmányú videokamerát mint valami történelmi ereklyét kiállították az Amerikai Történelmi Múzeum washingtoni üvegtárolójában, tanulmányozható, hogy notebookkal vetekedő mérete és ennek megfelelő súlya (amely persze még így is lényegesen kedvezőbb paraméterekkel rendelkezett, mint egy filmfelvevő készülék vagy egy stúdiókamera) nem tette alkalmassá arra, hogy valaki konkrét cél nélkül magánál hordja. Amíg Darnella Frazier felvevőgépe kéznél volt, úgyszólván a zsebéből kapta elő, Naudet felvétele az egyik ikertorony elleni támadásról csak azért volt elkészíthető, mert éppen videózta New York tűzoltóit, de a mai állapotokkal szemben nem volt jellemző 2001-ben, hogy valaki indokolatlanul videókamerával mászkáljon az utcán. Ezzel szemben 2001. szeptember 11. után három évvel a technikai átalakulás világosan megfigyelhető a 2004-es indiai-óceáni cunami civil újságírói gyakorlatában, mivel az óceán partján tartózkodó turisták kisebb méretű digitális videókameráikat gyorsan üzemképes állapotba hozva több nézőpontból voltak képesek rögzíteni a természeti katasztrófát (Meraz 2011), így a karppineni „médiapluralizmus" (Karppinen 2009) mintaszerű példáját szolgáltatták. A hordozhatóság mellett tehát a méretcsökkenés is lényeges technikai feltétel, mert az eszköz állandó jelenlétének szociokulturális szokások a velejárói.

Bár az első teljesen digitális fényképezőgépet, a fél kilogramm súlyú FUJIX DS-X-et a Fujifilm már 1989-ben kereskedelmi forgalomba hozta, 1999-ben pedig bemutatták a hordozható telefonba elsőként kamerát integráló Kyocera VP-210 úttörő eszközt, 2001. szeptember 11-én nemhogy a mozgóképes utcai felvételek, hanem az állóképek mindennapos elkészítéséhez sem voltak még meg a feltételek (a műszaki adatokhoz: Digitalkamera; Physical, Electrical, Digital). Ezeknek a kameráknak a kapacitása csak néhány digitális kép tárolására terjedt ki a telefonok memóriájában, de a képminőség, a felbontás mértéke távol állt a maitól. A mobiltelefonoknak a 2000-es években történő fokozatos átalakulása többfunkciós miniszámítógépekké, okoseszközökké egyre inkább lehetővé tette a szövegírást, a hangrögzítést, a fényképek és mozgóképek elkészítését, melyek már nem igényeltek külön-külön gépeket. A döntő fordulatot 2007-ben ismét Steve Jobs és a másodvirágzását élő Apple jelentette, amely az iPhone első verziójával az okostelefonok minőségi ugrását

hozta el (Isaacson 2011: 485–495). Ez a készülék nemcsak a külső beviteli eszközök (egér, billentyűzet, fényceruza) elhagyásával, formatervezésének köszönhető ergonomikus kialakításával és az azzal járó könnyebb kezelhetőséggel (karcsúság, kis méret, érintőképernyő, zsebben tárolhatóság) jelentett vízválasztót, hanem teljesítménye, energiafogyasztása, multifunkcionális alkalmazása és a minden addiginál jobb internetes kapcsolódási lehetősége folytán is. Az iPhone, annak különböző verziói és riválisai a vezetékes hálózat korlátaitól, így a helyhez kötöttségtől megszabadulva utat nyitottak a 2010-es években felvirágzó okostelefonos, mobilhálózati kommunikáció felé, megismételve azt a médiatörténeti pályagörbét, hogy a kommunikációs eszközök a mozdíthatatlanság felől mindig a mobilitás, a hordozhatóság irányába tendálnak. Csak ezek a mobiltechnológiára alapuló termelőeszközök teremtették meg a civil újságírás felvirágzásának azon optimális technikai követelményét, hogy állandó készenlétben tartva, váratlan szituációk esetén is magas minőségben dokumentáljanak olyan eseményeket, mint George Floyd halála, és elterjedésükkel növeljék a rögzítés valószínűségét, utóbb állandó internetes kapcsolattal is kiegészülve.

Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni egy nagyobb horderejű változásról, az analógról a digitális eszközökre és eljárásokra való átállásról, azaz a digitalizáció médiatörténeti fordulatáról sem. Amíg a számítógépes korszakot megelőző médiumok a könyvtől a telefonon át a filmig és a televízióig nagyrészt egymással inkompatibilisek voltak, addig a digitális médium minden korábbi analóg médiumot bekebelezve „metamédiummá" (mindent átfogó szupermédiummá) vált, elhozva a médiatörténet „posztmediális" korszakát. Ezt a számítógépes adatfeldolgozás bináris kódrendszerre épülő sajátossága, a nullák és egyesek sorozatán nyugvó numerikus reprezentáció (pontosabban az elektronikus impulzusokat kifejező számszerű ábrázolás) tette lehetővé, amely a korábban összeegyeztethetetlen médiumok számára egyfajta közös nyelvet talált, függetlenül attól, hogy szövegről, hangról, álló- vagy mozgóképről van-e szó. Az újmédia legnagyobb hatású teoretikusa, Lev Manovich, a numerikus reprezentáció forradalmi újításából vezette le a számítógépes médiumok alapelveit, a modularitást (az elemekre bonthatóságot), az automatizálást (feladatok emberi beavatkozást minimalizáló végrehajtását), a változtathatóságot (szerkeszthetőséget) és végül a metaforikus értelmű átkódolást, amely a kultúra számítógépesedését jelenti (Manovich 2008). Mindezek kiküszöbölték, legalábbis mérsékelték a korábbi átalakítási problémákat, így az azt megelőzően külön eszközöket (az újságírás esetében jegyzetfüzetet, írógépet, analóg telefont, filmtekercses fényképezőgépet, kazettás diktafont stb.) igénylő médiumtípusok immár egy és ugyanazon gépen működhettek.

Láthatóan a civil újságírás elterjedéséhez szükségszerűen új technológiára, médiumváltásra volt szükség, az alkotás eszközeinek átalakítása mellett azonban a publikálás feltételrendszereit is meg kellett teremteni.

A web 2.0 mint a publikálás és a terjesztés feltétele

Minthogy a sajtó három klasszikus ismérve az aktualitás, a periodicitás és a publicitás (bár a középső egyre kevésbé), a létrehozott civil tartalom bemutatása és terjesztése a nyilvánosságot igényli. Az internet egyszerre termelőeszköz és publikációs felület, melynek tömeges használatához a webkettes, a felhasználói tartalomgyártást elősegítő szolgáltatások adták meg a döntő lökést. Végső soron a civil újságírás nem más, mint a web 2.0 speciális funkcióval felruházott fajtája. De ezek népszerűségénél is figyelembe kell venni a Metcalfe-törvény nem technológiai, hanem kulturális aspektusát, miszerint a hálózat exponenciálisan nő a csatlakozók számának növekedésével (Kitta 2007: 82), és aki nincs fenn, az kizárja magát a közösségből. A civil újságírás formáinak, a blogok, mikroblogok, fórumok, kép- és videómegosztók, podcastok, élő közvetítések jelentősége abban áll, hogy már nincs szükség kiadóra. A web 2.0 a nyilvánosságra hozatalhoz szükséges hosszadalmas eljárást, felügyeleti jogokat és anyagi kötelmeket azonnali közléslehetőséggel, szerkesztők hiányával és ingyenességgel cseréli fel.

A korai világhálót a szűk adatátviteli sebesség miatt a szöveges tartalmak dominálták. Ezen technológiai kondíciókból következően logikus, hogy az első népszerű webkettes platformok az alapvetően textuális formában működő blogok, leánykori nevén a weblogok voltak. A blogszolgáltatások megspórolták a felhasználónak a doménnév megvásárlásával és üzemeltetésével kapcsolatos szövevényes procedúrát, a bonyodalmas HTML-szerkesztés elsajátítását, és helyette könnyen megtanulható, egyszerűen kezelhető, testre szabható sablonokkal az alkotás és a bemutatás kereteit biztosították, melyeket tartalommal maga a felhasználó tölthet meg. Noha Jorn Barger kifejezése, a „weblog", illetve rövidített formája, a Peter Merholz alkotta „blog" csak 1997, illetve 1999 óta használatos (Rettberg 2008: 24–26), korábban is léteztek már olyan egyéni honlapok a világhálón, amelyek a blogok működéséhez hasonlítottak. Az egyik legnagyobb hatású „protoblog" az 1995-ben Matt Drudge által indított és magáról elnevezett *Drudge Report* volt, melynek a civil újságíráshoz kapcsolódó jelentősége, hogy 1998. január 17-én *Blockbuster Report: 23-year Old, Former White House Intern, Sex Relationship With President [Blockbuster-jelentés: Egy 23 éves, volt fehérházi gyakornok szexuális kapcsolata az elnökkel]* hangzatos alcímmel elsőként szellőztette meg a Monica Lewinsky és Bill Clinton szexuális afférjáról szóló hírt, amely kis híján az amerikai elnök bukásához vezetett (az eredeti hírt lásd http://www.drudgereportarchives.com/data/2002/01/17/20020117_175502_ml.htm – vö. Allan 2009: 22).

A blogszolgáltatók terén az áttörést az 1999-es év jelentette, amikor két, később jelentőssé váló tárhelyszolgáltató is megjelent, áprilisban a LiveJournal, augusztusban pedig a 2003-ban a Google által felvásárolt Blogger.com, melyek népszerűsége a 2000-es évek közepéig fokozatosan emelkedett, és a blogolás kritikus tömeget ért el. A hétköznapi átlagemberek hírközlésének és véleményezési lehetőségének újfajta lehetőségeit felismerve *A Blogger Manifesto: Why online weblogs are one future for journalism [Bloggermanifesztum: Miért a jövő egyik újságírása az online weblog?]*

címmel tette közzé bloggerkiáltványát a 2000 októberétől a Blogger.com-on bloggerként működő Andrew Sullivan (Sullivan 2002). Ebben a technológia iránt lelkesedő történeti avantgárd kiáltványaitól eltérően személyes tapasztalataira helyezve a hangsúlyt a blogolás azon jelentőségére hívta fel a figyelmet, melyet „az újságírás születőfélben lévő Napsterének" nevezett (azaz a zeneipart romba döntő első zenei fájlcserélőhöz hasonlította a blogot), mivel „[a]hogyan a Napster megkerülte a lemezcégeket és alig játszott zenéket juttatott el az emberekhez, úgy a Blogger is megkerülte az intézményesült *[established]* magazinokat, újságokat, szerkesztőket és tulajdonosokat, és lehetővé tette a közvetlen, peer-to-peer újságírás felvirágzását" (Sullivan 2002). Anélkül, hogy a civil újságírás akkor még a fogalomalkotás kezdetén járó valamelyik alternatív terminusát használta volna, lényegében a civil újságírásnak ezt a – Karppinen által más kontextusban médiapluralizmusként leírt – jelenségét írta körül. Sullivan úgy fogalmazott, hogy a „blogforradalom" átalakítja a média világát, a kevesek helyett ezrek erőforrásait gyűjtheti össze, a megengedhető vélemények univerzuma kitágul, melyet már nem korlátoznak a médiaelit előítéletei, ízlései és érdekei. Sullivan (2002) végül arra a részint az innisi médiatipológiát visszhangzó következtetésre jut szövegében, hogy „a blogírás az első olyan újságírói modell, amely ténylegesen munkára fogja és nemcsak pusztán kizsákmányolja a világháló igazi demokratikus természetét".

A blogok kritikus tömegével létrejövő neologizmus, a „blogoszféra" *(blogosphere)* beszédes artikulációja az Andrew Sullivan által megfogalmazott újfajta, plebejus publicitásnak. A kifejezés ugyanis nemcsak a blogok összekapcsolt univerzumára, hanem a Jürgen Habermas (1971) által *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásá*ban megfogalmazott, a szerinte a polgári társadalommal együtt a 18. századtól létrejövő újnyilvánosság-koncepcióra, a *public sphere* fogalmára is rímel, így a nyilvánosság újabb „szerkezetváltozását" implikálja (erről tágabb kontextusban: Gerencsér–Szűts 2020: 42–44). A technológiai változások indukálta kulturális átalakulás a 2001. szeptember 11-én elkövetett terrortámadásokat követően vált nyilvánvalóvá, legalábbis az Egyesült Államokban, amikor a „háborús blog" kifejezés elterjedésével párhuzamosan megszaporodtak a civil tudósítások a webkettes platformokon (Meraz 2011). A hétköznapi emberek megosztották egymással beszámolóikat (tudósítás), véleményüket (publicisztika), segítettek az áldozatok azonosításában és a hozzátartozók felkutatásában (oknyomozó riport) (Allan 2011: 177–178).

Noha a 2004-es dél-ázsiai cunami idején már civilek által készített videófelvételek is készültek (melyeket a videómegosztás kiforratlansága miatt a televízióban sugároztak), az információk összegyűjtésében továbbra is jelentős szerepet játszott a blog, így például a *TsunamiHelp blog* (http://tsunamihelp.blogspot.com/) vagy a *Tsunami Survivor Stories* (http://phukettsunami.blogspot.com/), melyek a túlélőktől SMS-ben, első kézből származó beszámolókat tettek közzé, valamint a segítségnyújtásban és az adományok megszervezésében működtek közre (Boyd 2004). Az akkor mindössze 23 éves Srí Lanka-i blogger, Sanjaya Senanayake televíziós producer SMS-ben Indiába kezdte küldeni a híreket a mobiltelefonjáról a barátainak, akik azokat blogokon jelentették meg, így a civilek beszámolói világszerte ismertté

váltak, vagyis a blog a hírek első kézből való terjesztésének eszköze lett (Schwartz 2004). 2011-től az észak-afrikai és közel-keleti diktatúrákban kirobbant Arab Tavasz politikai mozgalmai sem választhatók el a kiberaktivizmustól, melynek során már nemcsak a blog, hanem a multimediális tájékoztatás és véleményalkotás is elterjedt a hétköznapi emberek körében. Amint azonban Courtney C. Radsch az egyiptomi forradalom és a szélesebb értelemben vett blogolás (melyhez ő a szigorúan vett blogszolgáltatókon kívül a közösségi médiában közzétett posztokat is hozzásorolja) kapcsolatát vizsgálva részletesen kimutatta, hogy már a tüntetéseket megelőzően is a „blogoszféra vált az egyik legfontosabb nyilvános térré Egyiptomban az évezred új évtizedében. A nyilvános részvétel új tereként funkcionált, és ebben a térben a fiatalok hatalmi pozíciókat foglaltak el, míg sok szereplő, akik más terek hatalmi pozícióit foglalták el, nagymértékben hiányoztak innen vagy kevésbé voltak hatékonyak; és ezt a nyilvánosságot erősen áthatotta az újságírói mező." (Radsch 2016: 40) Beszédes módon az Arab Tavasz mozgalmait a „technológiáról", egy-egy közösségimédia-szolgáltatóról nevezték el, így a tunéziait Twitter- vagy WikiLeaks-forradalomnak, az egyiptomit Facebook-forradalomnak, a szíriait pedig YouTube-forradalomnak keresztelték el, kiemelve az infokommunikációs platformok szerepét a rezsimek megbuktatásában. Ha a média történelemben játszott szerepét nem is lehetséges arra a Harold Innis-féle alapvetésre redukálni, miszerint a kommunikációs eszköz birodalmakat dönt meg, a diktátorok félreállítását felgyorsította az internetes kommunikáció által támogatott társadalmi megmozdulás.

Még ha az egyre terjedő digitális termelőeszközök az alkotást lehetővé is tették, a képi információk bemutatása és terjesztése csak később vált lehetővé az interneten. Az alacsony sávszélesség miatti adatátviteli problémáknak köszönhetően csak az ezredforduló utáni években, az alapvetően szöveges blogok meghonosodását követően kezdtek általánossá válni a képmegosztó oldalak, melyek a civil újságírást is fokozatosan vizuálissá tették. A képtárhely-szolgáltatások elősegítették hétköznapi emberek képeinek ingyenes feltöltését és azok beágyazását a blogokba, a feltölthető adatállomány mennyisége azonban korlátozott volt. A lassú internet miatt nemcsak a képek feltöltése, hanem hosszú várakozási ideje miatt annak a kliens oldalon való megjelenítése is gondot okozott. A képek korai (1996-os) betöltési sebességét ragyogóan emulálja Olia Lialina netművészeti, *My Boyfriend Came Back From the War* című hipertext-regényének a Rhizome művészeti archívumában látható verziója (megtekintés: https://sites.rhizome.org/anthology/lialina.html).

A civil újságírók által használt korai képmegosztó oldalak közül az Ofotót 1999-ben indították el, amit 2001-ben a Kodak vásárolt fel, 2005-ben pedig átnevezték Kodak Gallery-re. A Shutterfly-t szintén 1999-ben, fél évvel az Ofoto után helyezték üzembe, a Yahoo! Photos szolgáltatást 2000-ben indították el, és miután a Yahoo! 2005-ben felvásárolta a civilek társadalmi szerepvállalásában kulcsfontosságú Flickr-t, két év múlva bezárta saját weboldalát. A 2003-ban alapított Photobucket lényeges szerepet játszott a fotómegosztásokra épülő online közösségek kialakulásában. A 2002-től működő Picasa működésének első néhány évében kisebb súllyal esik latba, mert csak azután vált ingyenessé, miután a Google 2004-ben felvásárolta.

Minthogy a Google egy évvel korábban már bekebelezte a Bloggert (a blogspotot), a blogüzemeltető és a fotómegosztó oldal közötti kapcsolat is szorosabbá vált. A mára rutinszerű képmegosztási szokások közepette nem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy a Facebook mint zárt egyetemi hálózat csak 2006. szeptember 26-án nyitotta meg a regisztráció lehetőségét mindenki számára, míg a távirat vagy az SMS online változataként a rövid üzenetek küldéséhez, így a civil újságírás természetéhez kiválóan illő mikroblog, a Twitter csak 2011. június 1-jén vezette be a fotómegosztási lehetőséget, melynek nyomán immár közvetlen gombnyomással is lehetett képeket feltölteni az oldalra. Vagyis a blogok szöveges formátumával szemben a civil újságírás „képi fordulata" hosszabb időt vett igénybe, és ehhez még hozzá kell számítani a korai időszak egymással inkompatibilis képformátumait és böngészőit, melyek következtében egyes képek nem vagy nem megfelelően jelentek meg a képernyőn.

Az átlagemberek tájékoztatási szerepében a képtárhely-szolgáltatók közül a legmarkánsabb szerepet kétségkívül a Flickr játszotta. A 2004-ben indult szolgáltatás, mely 2005-től a Yahoo! tulajdonában működik tovább, nem annyira ingyenes szolgáltatásával vagy a kamerafunkcióval ellátott mobiltelefonokról való azonnali képfeltöltésekkel tudott kitűnni és sikeressé válni, hanem az online közösség kiépítésének nagyobb lehetőségével. A Flickr támogatta a címkézést, melynek következtében a felhasználók alulról szerveződő kategóriákat, így csoportokat képezhettek, megjegyzéseket fűzhettek mások képeihez is, és könnyebben megoszthatták azokat. Ennek a hálózatépítő funkciónak, melyet ma „közösségi médiának" mondanánk, tudható be, hogy a civilek előszeretettel vették igénybe tájékoztatási céllal. Az egyik blogger, Matt Haughey akkoriban egy, a Wired techmagazinnak tett nyilatkozatában a Blogger 1999-es indulásához hasonlította a Flickr szerepét (Wired 2004). Úttörő módon használták az oldalt katasztrófákról való első kézből tudósítás esetén, illetve a – 9/11 analógiájára 7/7-ként is ismert – 2005. július 7-ei londoni robbantások során, melyeket a földalatti metrórendszerben követtek el a terroristák. Minthogy a hivatalos sajtó a lezárások miatt értelemszerűen nem tudott lejutni a metróállomásokra, a pusztítást civilek aluljárókból, utcáról mobilokon elkészített fotókon örökítették meg, és töltötték fel az internetre. Ezek gyorsabbnak, közvetlenebbnek és éppen szemcsés, homályos, pixeles felvételeik miatt hitelesebbnek is számítottak. Jóllehet *London explosions: Your photos* címmel a közszolgálati televíziócsatorna, a BBC is indított emailes fotóküldési lehetőséget a civilek számára, hogy azokat a *saját honlapján* publikálja (lásd http://news.bbc.co.uk/1/hi/in_pictures/4660563.stm), sokan kikerülve a hivatalos média szerkesztői korlátait, a Flickre töltötték fel fényképeiket, melyek *londonbombings*, *7thJuly*, *terrorism* és más címkékkel megkönnyítették a kulcsszavas keresést és azonnal közösséget generáltak (Liu et al. 2009; Meraz 2011).

A vizualizálásban újabb lépcsőfokot jelentett a videómegosztás. A tendenciát a YouTube 2005-ös elindulása katalizálta, melyet – a kis halat felzabáló nagy hal kapitalista logikája alapján – a Blogger és a Picasa után 2006-ban megint a Google vásárolt meg. Noha nem a YouTube volt az első videómegosztó (az 1997-ben indult

ShareYourWorld, a 2004-es Pandora TV, a Mevio és a Videolog mind régebbiek, a Google Videóval és a Dailymotion-nel pedig gyakorlatilag egyidős), de a globális hozzáférhetőség, a technológiai kompatibilitás, a Flash player használata, az egyszerű kezelhetőség okán a YouTube-nak robbanásszerűen nőtt a népszerűsége. A Facebookon 2007-től nyílt meg a videófeltöltési lehetőség más videómegosztó oldalak linkjeinek beágyazása nélkül, a Twitternél pedig csak 2010-től, az új Twitter bevezetése után vált lehetővé az integrált videómegtekintés. De mindezekhez hozzá kell számítani az időzítést is, hiszen elterjedésük idején a szélessávú internet már optimálissá vált mozgóképek azonnali közzététele számára.

A videók nyilvános közzétételét nagymértékben alkalmazták a civilek az új évezred második évtizede óta, ami világosan megmutatkozott a 2010–11-es Arab Tavasz eseményeinek amatőrök által készített, majd a YouTube-on, a Facebookon és a Twitteren publikált mozgóképi dokumentációi esetében (Radsch 2016: 13–18). Fontos azonban megjegyezni azt is, hogy az információk megszerzése és továbbítása gyakran a titkos kommunikációt elősegítő peer-to-peer hálózatokon valósult meg, ahol a végpontok közvetlenül kerülnek kapcsolatba egymással, anélkül hogy központi csomópontot vennének igénybe. Ez kedvezett az olyan, a közvélemény elől eltitkolni igyekezett dokumentumok megszerzésére és kiszivárogtatására épülő civil újságíró hálózatoknak, mint amilyen a Julien Assange által 2006-ban alapított WikiLeaks, mely az úgynevezett „hacktivizmus", a hacker geek-kultúrájának és a társadalmi aktivizmusnak az egyesítésére, az adatbázisoknak a transzparencia nemes szándékával való feltörésére és publikációjára szakosodott. A WikiLeaks a hacktivista stratégiát kötötte össze a titkos videófelvétel nyilvánosságra hozatalával, amikor kiszivárogtatta a 2007. július 12-én az amerikai katonák bagdadi légitámadásáról szóló videót, melyben ártatlan iraki civileket mészároltak le helikopterről (Christensen 2014: 2593–2602). A WikiLeaks a felvételt a „járulékos veszteség" bevett háborús cinizmusára utaló *Collateral Murder [Járulékos gyilkosság]* címen hozta nyilvánosságra, és tette közzé a YouTube-on 2010. április 10-én, melyet követően Assange után hajtóvadászat indult, a felvételt a WikiLeaksnek eljuttató amerikai katonát, Bradley (utóbb Chealsea) Manninget pedig állítólagos kémtevékenységért hosszú börtönbüntetésre ítélték (Christensen 2014: 2596). Ez a példa a civil tájékoztatásnak a politikát világméretekben is formáló hatását szemlélteti, amely leleplezheti a kormányok és állami szervezetek titkos machinációit.

Jóllehet az adathordozókat érintő változás is a terjesztés aspektusaihoz kapcsolódik, kevésbé játszik szignifikáns szerepet a civil újságírásban, lévén az internet egyszerre alkotó, továbbító és bemutató felület, amely funkciók nem igényelnek külön-külön eszközöket. Mindazonáltal amíg Jules Naudet kamerája még analóg tárolást, mágnesszalagos videókazettát alkalmazott, Bradley Manning pedig „Lady Gaga" feliratú CD-n, azaz külső adathordozón továbbította a WikiLeakshez az amerikai hadsereg háborús bűncselekményét leleplező videót, addig a tárolásban és a terjesztésben is egyre inkább internetes közegre és a számítógépes eszközök memóriájára helyeződött át a hangsúly. A külső digitális adattárolás (hajlékonylemez, CD, DVD, pendrive, SSD stb.) a világháló korábbi szakaszaiban is inkább a nagyobb

állományméretet igénylő vizuális médiumokat (képeket, mozgóképeket) érintette, mivel a szövegek azonnali írása és közzététele, pláne a blogok és a közösségimédia-felületek elterjedésével nem jelentett különösebb technikai problémát.

A civil újságírás technológiai feltételeinek következő lépcsőfokához az internetes sávszélesség további növekedése és különösen a mobilinternetes technológia innovációi voltak szükségesek. A vezeték nélküli internetes kapcsolat és az adatátvitel multimediális szolgáltatásokhoz nélkülözhetetlen sebességnövekedése volt ugyanis az előfeltétele a helyszínről való azonnali feltöltésnek és az élő közvetítésnek, azaz a valósidejű publikálásnak, a térbeli és az időbeli korlátok tényleges meghaladásának. Az internet adatátviteli sebességének változásairól nehéz általános képet alkotni, mivel földrajzilag és társadalmilag is jelentős eltérésekről beszélhetünk, de amíg a világháló születésekor, 1991-ben csupán 14,4 kbit/s volt az átlagsebesség, a globális átlag 2005 környékén már 1 Mbit/s-et ért el, a 2010-es évek elejére pedig ez a szám is megtízszereződött (FutureTimeNet 2023). A 3G hálózatok 2001-től kezdték elérhetővé tenni a mobilkommunikáció világát, de a technológiai korlátok és a magas költségek ezekben az években még akadályozták a kritikus tömeg elérését (Szűts 2018: 68–70; Tóth 2019: 50–51). A telekommunikációban a negyedik generációs technológiai váltás 2009-től kezdődően hozott gyökeres változást, mely az Iphone és a nyomában születő rivális okostelefonok kapacitásbővülésével együtt gyakorlatilag felnőtt az asztali számítógép teljesítményéhez és a vezetékes hálózati kapcsolathoz. Csak ezek, illetve ezeknek újabb és újabb verziói tették elérhetővé az azonnali állandó online jelenlétet a hétköznapi emberek számára is. A YouTube 2013-tól, mobilalkalmazásokban 2017-től, a Facebook 2015-től korlátozottan, 2016-tól pedig valamennyi felhasználói számára engedélyezte az élő közvetítést, a streaminget.

Ezek a technológiai változások fokozatosan felemelték a civilek lehetőségeit a hagyományos televíziós élő közvetítések szintjére. Amíg 2014-ben a magyarországi úgynevezett netadó-tüntetések még a 2007-től részben magyar fejlesztésként működő Ustream (jelenleg IBM Cloud Video) streaming-szolgáltatását vették igénybe, hogy kikerüljék a hivatalos televíziós csatornákat, és ezeket a közvetítéseket a nagy hírportálok is beágyazták szöveges hírfolyamaikba, mint például a (régi) *Index* (például https://index.hu/belfold/2014/10/26/az_internetado_ellen_tuntetnek/), az évtized végén már természetes módon használták magánszemélyek is az élő közvetítéseket a közösségimédia-platformokon. Az Ukrajna politikai orientációja miatt kitört, az oroszbarát Viktor Janukovics 2014-es elűzéséhez vezető Euromaidan-forradalmat az eseményt elhallgató és eltorzító állami médiaszolgáltatók helyett az aktivisták már globálisan elérhető módon közvetítették az interneten, mint ahogyan tette az UkrStream.TV. A 2020–2021-es Lukasenka-ellenes fehérorosz tüntetésekről a Lengyelországban működő félcivil emigráns csatorna, a Belsat TV YouTube-csatornája, a *БЕЛСАТ NEWS* tudósított élőben, miközben a Belarusian Cyber-Partisans hackercsoport állami adatbázisokat tört fel, hogy transzparenssé tegye a diktatúra visszaéléseit.

A magyar színtérről azt, hogy hogyan válhat az intézményesült média alternatívájává a civil média, Gulyás Márton 2018-tól működő *Partizán* nevű YouTube-csatornájának élő közvetítései példázzák.

A fentiekben dióhéjban tárgyalt technológiai feltételek magukkal hozták a kommunikáció újfajta szerveződési modelljét, nevezetesen az egy adóból történő műsorszórás hierarchikus viszonyát leíró „one-to-many"-szerkezetet a „many-to-many" és a peer-to-peer, azaz az interakcióra és a részvételre nagyobb mértékben hagyatkozó decentralizált, illetve egyenrangú struktúrák felé mozdították el. A publikáció globális elérhetősége a hétköznapi emberek számára korábban elképzelhetetlen mértékben tágította ki a nyilvánosság szféráját, míg a folytonos online jelenlét az azonnali információáramlásban támogatta a társadalmi aktivitást. Mindezeken túl a civilek a média működésének újfajta gazdaságtanát hozták létre, melyben a piaci logika helyett az ingyenesség, a közösségi érdek magasztosabb céljából pedig az ajándékgazdaság elve érvényesül. A digitális és hálózati eszközökkel való felhatalmazás nem vezet önmagában társadalmi változáshoz, mint ahogyan azt a technológiai determinizmus evangelistái állítják, de elősegítheti – Jan Van Dijk terminusával élve – a „digitális demokrácia" (Hacker–Van Dijk 2000: 1–2) kialakulását.

Konklúzió

Tanulmányomban azt igyekeztem igazolni, hogy a civil újságírás felemelkedése, illetve a digitális technológia mint termelőeszköz és az internetes kommunikáció mint alkotói és publikációs felület elterjedése között szoros összefüggés mutatkozik. Noha a civil újságírás nem csupán az újmédia területére vonatkozhat, nem véletlen, hogy az új évezredtől kezdődően kapott egyre nagyobb jelentőséget a tájékoztatásban, a hírek összegyűjtésében, elemzésében és terjesztésében. A civil újságírás voltaképpen nem más, mint a felhasználó előállította tartalomként definiált web 2.0 egyik formája. A digitalizációval és a globális hálózati kommunikációval létrejövő új technológiai adottságok elősegítették a hétköznapi emberek részvételét a közéleti kérdések nyilvános megvitatásában, az intézményesített média felülről szerveződő modelljével szemben alulról felépülő struktúrát érvényesítve az interakció, az együttműködés, a szerveződés, a mobilizáció, a hálózatosodás és a hírek cirkulációinak új formáit eredményezték. Az amatőrök ideiglenes szerepétől a félig intézményesült médiaszerveződésekig és az egyéni partizánakcióktól az aktivista csoportokig a civil újságírás gyakorlatai széles skálán mozognak, melyek a váratlan események reprezentációjánál előnybe kerülnek a hivatalos újságírással szemben, illetve az elnyomott nyilvánosságok alternatíváját nyújthatják. Minthogy az autoriter rendszerek szükségszerűen a nyilvánosságot korlátozzák, az újságírói szerepet magukra öltő civilek az elzárt információk feltárásához, az információáramlás és a véleményezés fórumainak biztosításához járulhatnak hozzá.

Az eszközök és eljárások vizsgálata során ugyanakkor el kell kerülni a technológiai determinizmus azon csapdáját, mely a kommunikációs eszközökből eredezteti a társadalmi változásokat. A médiatörténet tanúsága szerint nemcsak, hogy az egyes médiumoknak nincsen önmagukban vett iránya, hanem a technológia elsőbbségének feltételezésével szemben inkább a társadalmi ideológiák termelik ki magukból az új technológiákat. A részvételi eszközökkel való tömeges ellátottság, az úgynevezett felhatalmazás nem rendelkezik determináló erővel. Noha a számítógépes eszközök és eljárások, ideértve az internetet is, felépítésüknél fogva lehetővé teszik a decentralizált struktúrákat, önmagában a technológia nem vezet demokráciához. Éppúgy kisajátítható zsarnoki célokra, fenntartva az egyenlőtlenségeket, mint ahogyan elősegítheti a diverzitást és az emancipációt, és ezek egymással párhuzamosan is kiépülhetnek.

Irodalom

Allan, Stuart (2009): Histories of Citizen Journalism. In: Allan, Stuart–Thorsen, Einar (Eds.): *Citizen journalism: Global perspectives.* New York: Peter Lang. pp. 17–32.

Allan, Stuart (2011): Reweawing the Internet: Online News of September 11. In: Zelizer, Barbie–Allan, Stuart (Eds.): *Journalism After September 11.* New York: Routledge. pp. 169–190.

Atton, Chris–Hamilton, James (2008): *Alternative Journalism.* London: Sage.

Barbrook, Richard–Cameron, Andy (1997): A kaliforniai ideológia. In: Sugár János–Ivacs Ágnes (Szerk.): *Buldózer. Médiaelméleti antológia.* Budapest: Media Research Alapítvány. http://mek.oszk.hu/00100/00140/html/ pp. 41–59.

Berners-Lee, Tim (1990): *Information Management: A Proposal.* W3.org, https://www.w3.org/History/1989/proposal.html (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Bolter, Jay David–Grusin, Richard (2011): A remedializáció hálózatai. *Apertúra,* 6., (3.), https://www.apertura.hu/2011/tavasz/bolter-grusin-remedializacio-halozatai/ (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Bowman, Shayne–Willis, Chris (2003): *We media: How audiences are shaping the future of news and information.* Reston, VA: The Media Center, The American Press Institute.

Boyd, Clark (2004): Web logs aid disaster recovery. *BBC News,* Dec. 30., 2004. http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4135687.stm (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Briggs, Asa–Burke, Peter (2004): *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Budapest: Napvilág.

Christensen, Christian (2014): WikiLeaks and the Afterlife of Collateral Murder. *International Journal of Communication,* (8.), pp. 2593–2602.

Cook, S. D. Noam (2006): Technological Revolution and the Gutenberg Myth. In: Hassan, Robert–Thomas, Julian (Eds): *The New Media Theory Reader.* New York: McGraw-Hill. pp. 11–18.

FutureTimeNet (2023): Global average Internet speed, 1990–2050. *FutureTimeNet,* https://futuretimeline.net/data-trends/2050-future-internet-speed-predictions.htm (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Gerencsér Péter (2019): Bevezetés a web 2.0 definícióiba és ideológiáiba. *Apertúra,* 14., (2.), DOI: 10.31176/apertura.2019.14.2.1 https://www.apertura.hu/2019/tel/gerencser-bevezetes-a-web-2-0-definicioiba-es-ideologiaiba/ (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Gerencsér Péter–Szűts Zoltán (2020): A társadalmi nyilvánosság webkettes szerkezetváltozása. *Jel-Kép,* (2.), pp. 39–52.

Griffin, Em (2003): Bevezetés a kommunikációelméletbe. Budapest: Harmat.

Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest: Gondolat.

Hacker, Kenneth L.–Van Dijk, Jan (2000): What is Digital Democracy? In: Hacker, Kenneth L.–Van Dijk, Jan (Eds.): *Digital Democracy. Issues of Theory and Practice.* London: Sage, pp. pp. 1–9.

Innis, Harold A. (2007): *Empire and Communications.* Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.

Isaacson, Walter (2011): *Steve Jobs.* Budapest: HVG Könyvek.

Jordan, Randolph (2021): Hearing Secondary Explosions: The Naudet Brothers' 9/11 and Audiovisual (A)Synchronization in 21st Century Media. In: Cenciarelli, Carlo (Ed): *The Oxford Handbook of Cinematic Listening.* New York: Oxford University Press. pp. 575–593.

Karppinen, Kari (2009): Rethinking media pluralism and communicative abundance. *Observatorio Journal,* 11., pp. 151–169.

Kendall, Mikki (2021): Darnella Frazier's Pulitzer citation is not enough. *CNN.com,* June 12, 2021. https://edition.cnn.com/2021/06/12/opinions/darnella-frazier-pulitzer-citation-isnt-enough-kendall/index.html?fbclid=IwAR3SKox_Na-RczFuLKwARr1tJvwVk4wwhWe4K9VpBEvjxzOPBc64JX9-ARc (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Kitta Gergely (2007): Miért kellenek poliblogok? Az internetes napló és a politikai kommunikáció hálózatelméleti összefüggései. *Politikatudományi Szemle,* 16., (4.), pp. 71–89.

Levy, Steven (2021): *Facebook. A közösségi oldal titkai.* Budapest: Könyvmolyképző.

Liu, Sophia B.–Palen, Leysia–Sutton, Jeannette–Hughes,Amanda L.–Vieweg, Sarah (2009): Citizen photojournalism during crisis events. In: Allan, Stuart–Thorsen, Einar (Eds.): *Citizen journalism: Global perspectives.* New York: Peter Lang. pp. 17–32.

Manovich, Lev (2008): Az újmédia nyelve (részlet). Fordította: Gerencsér Péter. In: Gerencsér Péter (Szerk.): *Új, média, művészet.* Szeged: Universitas Szeged. pp. 12–45.

McFadden, Syreeta (2021): What giving a Pulitzer Prize for filming George Floyd's murder to Darnella Frazier really means. *NBC News,* June 14, 2021. https://www.nbcnews.com/think/opinion/what-giving-pulitzer-prize-filming-george-floyd-s-murder-darnella-ncna1270778 (Letöltve: 2023. 02. 13.)

McLuhan, Marshall (1964): *Understanding media: The extensions of man.* New York: McGraw Hill.

Meraz, Sharon (2011): Citizen Journalism, Citizen Activism, and Technology: Positioning Technology as a 'Second Superpower' in Times of Disasters and Terrorism. *International Symposion on Online Journalism,* 1., (1.), Section 2.

Pólya Tamás (2011): A médium mint cselekvési közeg: Médiumelméleti nézőpontváltás a technológiai determinizmus után. *Replika,* 76., (3.), pp. 51–73.

Radsch, Courtney C. (2016): *Cyberactivism and Citizen Journalism in Egypt: Digital Dissidence and Political Change.* New York: Palgrave Macmillan.

Rettberg, Jill Walker (2008): *Blogging.* Cambridge: Polity.

Schwartz, John (2004): Text Messaging Pushed for Use as Disaster Warning System. *The New York Times,* Dec. 31., 2004. https://www.nytimes.com/2004/12/31/world/text-messaging-pushed-for-use-as-disaster-warning-systems.html (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Smith, Merritt Roe–Marx, Leo (Eds.) (1994): *Does Technology Drive History?: The Dilemma of Technological Determinism.* Cambridge, MA/London: MIT.

Sullivan, Andrew (2002): A Blogger Manifesto: Why Online Weblogs are one Future for Journalism. *AndrewSullivan.Com,* Archivált változat: https://web.archive.org/web/20090627200442/http://sullivanarchives.theatlantic.com/culture.php (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Szűts Zoltán (2018): *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elméletei és jelenségei.* Budapest: Wolters Kluwer.

Tóth Tamás (2019): A mobilhálózatok technológiai fejlődéstörténete – az analóg hangátviteltől az 5G-hálózatokig. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7., (4.), pp. 44–60. DOI: 10.32561/nsz.2019.4.4

Wired Staff (2004): Photo Site a Hit With Bloggers. *Wired,* Dec. 9., 2004. https://www.wired.com/2004/12/photo-site-a-hit-with-bloggers/ (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Yan, Holly (2021): A teen with 'a cell phone and sheer guts' is credited for Derek Chauvin's murder conviction. *CNN.com,* April 21, 2021. https://edition.cnn.com/2021/04/21/us/darnella-frazier-derek-chauvin-reaction/index.html (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Egyéb források

Digitalkamera Múzeum: https://www.digitalkameramuseum.de/en/cameras/item/fujix-ds-x (Letöltve: 2023. 02. 13.)

Drudge Report (1998): Blockbuster Report: 23-year Old, Former White House Intern, Sex Relationship With President. 01/17/98 21:32. http://www.drudgereportarchives.com/data/2002/01/17/20020117_175502_ml.htm

Lialina, Olia (1996): My Boyfriend Came Back From the War. https://sites.rhizome.org/anthology/lialina.html

Physical, Electrical, Digital. (é.n.): 1999: World First Camera Phone the Kyocera VP-210 was released. https://kimon.hosting.nyu.edu/physical-electrical-digital/items/show/1518 (Letöltve: 2023. 02. 13.)

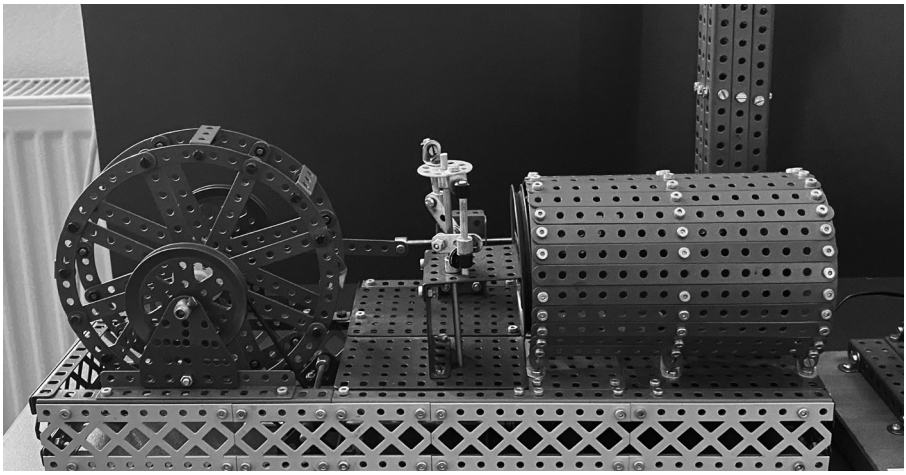

Fotó/Németh István Péter

Szűkülő terek a dél-dunántúli régióban

Általános és tevékenységfókuszú pillanatkép Baranya, Somogy és Tolna megye civil szervezeteiről

Dézma Lilla–Peták Péter–Nyirati András

Bevezetés és problémafelvetés

Az utóbbi évek politikai változásai nem csak nemzetközi szinten, hanem hazánkban is feszültebbé és komplexebbé tették az állam és a civil szféra közötti viszonyt. Ennek következtében a civil szervezetek komoly működési és fennmaradási kihívásokkal szembesülnek (Kuti 2017; Anheier et al. 2020; Csaky 2020; Sebestény 2020; Móra et al. 2021a, 2021b), különösen a politizált tevékenységet folytató szervezetek (Gerő–Kerényi 2020). Ezen nehézségek több – például jogi vagy gazdasági – szempontból is a civil társadalom ún. szűkülő tereiben váltak és válnak láthatóvá (Ayvazyan 2019; áttekintésért: Sebestény 2020; Móra et al. 2021a, 2021b). A jelenséget többségében olyan, objektivitáshoz igazódni próbáló tanulmányokkal írták le, amelyek például törvények, médiahírek és konkrét események vagy a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai alapján vizsgálódtak, továbbá általános, az egész országra vonatkozó következtetéseket tartalmaznak (lásd például CSOSI[1]; Sebestény 2020; Móra et al. 2021b). A civil szervezetek szintjén kutatott Sebestény (2020): szerinte a valós tapasztalatokhoz az érintettek megkérdezésével juthatunk, akár kérdőíves adatgyűjtéssel, hiszen a megfigyelések összessége a valósághoz hasonló képet adhat. Jelen, exploratív tanulmány ehhez a kutatási típushoz kapcsolódik, azonban a civil szféra lokális szintjét tette vizsgálatának tárgyává, és az alapját képező felmérés a dél-dunántúli régió, azaz Baranya, Somogy és Tolna megye szervezeteire fókuszált. A Móra és munkatársai (2021a; 2021b) által megfogalmazott, szűkülő térre utaló dimenziók egy, a kutatók által kialakított, keresztmetszeti,

kvantifikálható adatokat tartalmazó vizsgálat releváns kérdései mentén kerültek felmérésre. A kutatási cél az észlelt szűkülő tér lehetséges lokális megjelenésének azonosítása volt a civil szervezetek és lehetőségeik feltérképezésén keresztül, különös tekintettel a politizált vagy depolitizált tevékenységi tipológiájukra (Gerő–Kerényi 2020).

Móra és munkatársai (2021a) a civil szervezetek lehetőségeit és helyzetüket meghatározó állami lépéseket a 2016 és 2020 között keletkezett releváns jogszabályok, riportok, közlemények, valamint a médiában megjelenő hírek elemzése után a következő klaszterekbe sorolta: (1) az *anyagi támogatások* politikai ideológiától függő elosztása; (2) az *érdekérvényesítési* törekvések és a *civil dialógus* ellehetetlenítése és figyelmen kívül hagyása; a pozitív nyilvánosság lerombolására irányuló (3) *becsmérlés és stigmatizáció*; valamint (4) *zaklatások és támadások;* továbbá (5) a *jogi környezet* korlátozása. Jelen tanulmány az adatok bemutatásakor a harmadik és negyedik klasztert öszevontan, a többit önállóan kezeli, továbbá a szervezetek tevékenységi tipológia mentén való vizsgálatára is törekszik. Ez utóbbi esetében a szervezetek depolitizált és konfliktusos vagy politizált tevékenységi tipológiájára (Bernhard 2020; Gerő–Kerényi 2020) támaszkodunk, amely alapján a politizált szervezeteket a demokratikus értékek előtérbe helyezése és képviselete jellemzi (például emberi jogi tevékenység) szemben a depolitizált, demokratikus értékek képviseletével nem foglalkozó szervezetekkel (például kulturális tevékenység). Gerő és Kerényi (2020) ezen tipológia mentén, a KSH adataira támaszkodva rámutatott arra, hogy a szűkülő terek megmutatkozhatnak a konfliktusos témával foglalkozó nonprofit szervezetek csökkenő bevételei és önkéntesi száma mentén.

A területi alapú eltérés a civil szervezetek működésében más nemzetközi (Slavkova et al. 2022), illetve nemzeti felmérés (KSH 2022)[2] és kutatás (Pálné Kovács 2009; Boros et al. 2014, Kákai 2015) alapján is tematizálható, így megalapozott lehet a lokális szintek vizsgálata a szűkülő terek kapcsán is. A dél-dunántúli régió aktivizálódó terület; Baranya megye hagyományosan magas civil aktivitással rendelkezik, ugyanakkor a régiónak mérsékelt a gazdasági aktivitása és potenciálja, a hálózatosodás, a kapacitás, a regionális politika és együttműködés hiánya jellemzi döntően, e mellett a civil szervezetek politikai színtéren való szerepe és közhatalommal való kapcsolata is csekély (Glied 2009; Pálné Kovács 2009; Kákai 2015). A következőkben a dél-dunántúli régió részletesebb jellemzésére a KSH (2022) legfrissebb, 2020-as adatait használjuk, ahogyan azt korábbi értekezések is tették (például Bucher 2010; Varga 2013). A régiós adatok aggregáltan kezelik a különböző típusú szervezeteket: ugyan klasszikus civil szervezetekkel (magánalapítvány, egyesület, szövetség) foglalkoztunk, úgy véljük, érdemes kontextusként a régiós adatokról beszámolni, az eredményeink releváns részeinél pedig a klasszikus szervezetekre vonatkozó adatokat is figyelembe venni. Az összes bevétel 126 846 millió forint volt a dél-dunántúli régióban, ami az országos bevétel 5 százalékát jelenti, így az ötödik helyen áll a nyolc régió közül. Ebből a pályázati bevétel 14 740,8 millió forint volt (szintén 5%-a az országosnak), amellyel a régió negyedik a sorban. Az összes kiosztott pénzbeli támogatás 4 776,4 millió forint volt, amely a legkevesebb

a régiók között, a szervezeteknek kiosztott pénz mennyisége (4 353,3 millió forint) pedig a második legkevesebb. Tovább árnyalja a képet, hogy a KSH adatai (2022) alapján összesen 60 673 nonprofit szervezet (alapítvány és társas nonprofit) található Magyarországon, amelyek közül 6 421 (11%) került bejegyzésre a dél-dunántúli régióban. Ez azt jelenti, hogy a régiók közül itt található a legkevesebb nonprofit szervezet. Formájukat és bejegyzettségüket tekintve 1623 alapítvány, 4099 egyesület található itt, továbbá 699 más típusú szerveződés (érdekképviseleti, egyesülés, stb). A többi régióhoz viszonyítva a legkevesebb alapítvány itt található, míg az egyesületek számát tekintve a régió a negyedik helyen áll. Profiljukat tekintve a legtöbb szervezet kulturális (1138), szabadidős (1106), illetve sporttal kapcsolatos (941) tevékenységeket folytat. Ez a tendencia többnyire megfelel az országosnak, régiós szinten azonban a szabadidős tevékenységek kerültek a második helyre a sporttal szemben. A kulturális tevékenységek száma kiemelkedőnek mondható a többi régióhoz viszonyítva, a sporttal kapcsolatos tevékenységek viszont ebben a régióban a legalacsonyabbak. 5257 szervezetnek (81%) nincsen közhasznúsági státusza, amely a harmadik legkevesebb a régiók között, míg 1164 szervezetnek (19%) van közhasznúsági státusza, amely a második legalacsonyabb a régiók között. Ez a százalékos tendencia megfelel az országosnak. Időbeni folytonosságban szemlélve az adatokat elmondható, hogy többnyire csökkent a régióban található civil szervezetek száma és támogatása az előző évekhez képest (KSH 2022), ami a szervezetek lehetőségeit is nagymértékben korlátozhatja.

Ezek az adatok tükrözhetik a régióban tevékenykedő szerzők által is tapasztalt állapotot, azonban a lokális szint teljesebb megismeréséhez a helyi szereplők megkérdezése elengedhetetlen (Sebestény 2020). Cikkünkben tehát egy olyan, szakmai felvetésekre reagáló (Gerő–Kerényi 2020; Nagy 2020; Móra et al. 2021a; Slavkova et al. 2022) felmérés első eredményeiről számolunk be, amelyet a dél-dunántúli régió három megyéjében tevékenykedő civilek megkérdezésével kaptunk. Kutatásunk egy pillanatfelvételt tükröz a régió állapotáról, továbbá intuitív, kísérleti jellegű, ennek megfelelően az alábbi kutatási kérdést fogalmaztuk meg: *Mi jellemzi a régióban tevékenykedő civil szervezeteket a szűkülő térre utaló dimenziók, illetve a tevékenységi tipológiájuk mentén?*

Módszer

Adatgyűjtési eljárás

A kérdőív felvétele 2022 január–februárjában zajlott. Kísérleti jellegéből adódóan a minél nagyobb mintaelemszám elérését céloztuk meg: terjesztéséhez egyrészt nyilvános adatbázisokat használtunk (birosag.hu és a NAV 1%-os táblája), másrészt az Emberség Erejével Alapítvány e-mail adatbázisában szereplő, önként megadott és a GDPR szerint tárolt email-címekre küldtük el a kérdőívet, továbbá az alapítvány által kezelt szociális média felületeken, csoportban osztottuk meg.

Ezen kívül a kutatáshoz mellékelt toborzó szövegben is kiemeltük, hogy civil szervezetek vagy csoportosulások véleményét szeretnénk megtudni. A kérdéseket egy online űrlapba gyűjtöttük össze, pontos utasításokat, néhol definíciókat megfogalmazva a kitöltést illetően. A kutatás leírásában tájékoztattuk a kitöltőket a vizsgálat céljáról és menetéről, valamint az adatkezelési eljárásról. Az adatelemzési eljárásban a Microsoft Excel, valamint az SPSS statisztikai programok voltak segítségünkre. A tevékenységi tipológia kialakításához Gerő és Kerényi (2020) felosztását vettük alapul, így a szervezeteket két kategóriába osztottuk: (1) politizált tevékenységű (emberjogi, esélyegyenlőségi, fogyasztóvédelmi, környezetvédelmi, érdekvédelmi, N=56), illetve (2) depolitizált tevékenységű (N=82), amelybe minden mást illesztettünk. A válaszok általános egyenlőtlen eloszlása végett csak a tevékenységi tipológia két csoportját hasonlítjuk össze függetlenmintás t-próba segítségével, egyébként az adatokat deskriptív módon, százalékos formában prezentáljuk, és minden értelmező megállapítás a konklúzió fejezetben olvasható. Hasonló kutatások hiánya miatt a szerzők által ismert meglévő adatokkal, valamint tapasztalatainkkal alátámasztva igyekszünk az eredményeinket összevetni.

Eszközök

A kérdőív kialakítása során saját kérdések megalkotása mellett már alkalmazott eszközökre is támaszkodtunk, azonban nem minden esetben válik lehetővé az ezekkel való összehasonlítás a nem publikált eredmények végett. A KSH (2022) kérdései, a Civil Információs Centrumok által végzett felmérés és Pierog (2013) disszertációjának a Résztvevők részében ismertetett általános, valamint anyagi jellemzők, az Erősödő Civil Közösségek program hatásmérése és a 2016-os CKA Állampolgári Részvétel Hetének kérdőíve az érdekérvényesítés, valamint a FRA civil szervezeteket célzó konzultációja a megbecsültség és jogi környezet kérdéseinek megfogalmazásában segített.[3] A kérdések többségére a kitöltők előre megadott kategóriák mentén egyszerű választással vagy többszörös választással reagálhattak, némely esetben pedig saját értéket írhattak be. Értékelésre vonatkozó kérdéseket is megfogalmaztunk, amelyekre a választ minden kérdésnél ötfokú Likert-skálán jelölhették a kitöltők. A felmérés eredeti motivációja egy, a régió szervezeteiről való átfogó kép megalkotása volt, jelen cikk keretei azonban a célkitűzésnek legmegfelelőbb kérdések és eredmények szerepeltetését teszik lehetővé. Az Eredmények részben igyekeztünk ezért minden olyan információt feltüntetni, amely az értelmezéshez elengedhetetlen.

Résztvevők

Összesen 138 szervezeti képviselő töltötte ki a kérdőívünket: *megyei eloszlást* tekintve Baranyából 74 (54%), Somogyból 28 (20%), míg Tolnából 36 (26%) kitöltés érkezett. A szervezetek *központja* 69 esetben megyeszékhelyen (50%), 45 esetben városban (33%), 24 esetben pedig községben (17%) található. A szervezetek *bejegyzettségéről* elmondható, hogy 130 szervezet hivatalosan bejegyzett (94%), míg 8 nem (6%). Szervezeti *formájukat* tekintve 93 egyesületet (72%), 35 alapítványt (27%) és egy szövetséget (1%) jelöltek meg a kitöltők. Közhasznúsági státuszukat tekintve 66 közhasznú (52%), míg 62 nem közhasznú (48%) szervezetet különíthetünk el. A *tevékenységi típusnál*[4] a legtöbb szervezet kulturális (65 válasz, 21%), oktatási/ismeretterjesztési (44 válasz, 14%) és szociális tevékenységeket (43 válasz, 13%) nevezett meg. Ezen adatok alapján elmondható, hogy a minta ugyan nem reprezentatív, de általános jellemzőik tekintetében tendencia szintjén megfelelnek a régiós adatoknak (KSH 2022), a közhasznúsági státuszt kivéve, amely ezen a mintán nagyjából egyenlően oszlik el.

Eredmények

Anyagi támogatás

Az első dimenzióban a szervezetek bevételeiről, azok forrásáról, a pályázatokról, valamint az anyagi feltételek megítéléséről számolunk be. A szervezetek 2021-re vonatkoztatott összbevételéről elsőként elmondható, hogy 50 esetben ez 1 és 5 millió forint között mozgott (36%), 42 szervezetnél ötszázezer forint alatti volt (30%), míg 5 millió forint feletti bevételről 28 szervezet (20%), valamint ötszázezer és 1 millió forint közötti bevételről 18 szervezet (13%) számolt be *(1. ábra).*

1. ábra. A szervezetek megoszlása a 2021-es összbevételük alapján (N=138)

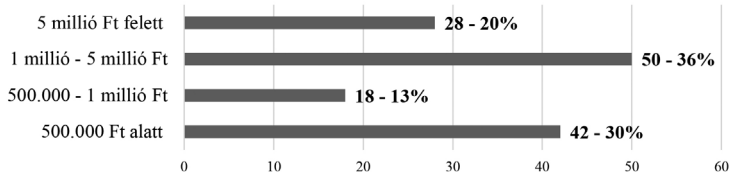

Forrás: Saját felmérés (2022).

A bevételek 19%-a SZJA felajánlásokból (94 válasz), 17%-a tagdíjból (84 válasz), 15%-a magánszemélyek adományából (73 válasz) származott, a többi lehetőséget a *2. ábrán* foglaltuk össze.

2. ábra. A bevételi források típusának eloszlása (N=497)[5]

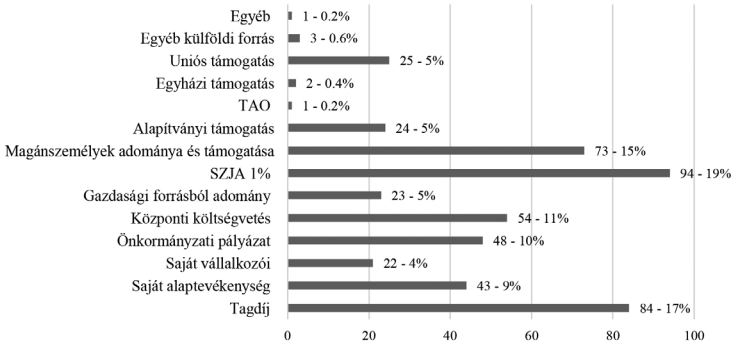

Forrás: Saját felmérés (2022).

A 138 szervezet összesen 500 pályázatot adott be 2021 folyamán, átlagosan négyet (M=3.62, SD=3.683), amelyek közül összesen 289 lett sikeres (átlagosan kettő [M=2.09, SD=2.416]), azaz a beadott pályázatok nagyjából fele vált nyertessé, ami statisztikailag is szignifikáns eltérés ($t(137)=8.414$, $p<.001$)[6]. A beadott pályázatok típusait tekintve kiemelkedő az állami források elnyerésére vonatkozó pályázatok aránya (41%). A pályázatok ötöde önkormányzati, tizede uniós források elnyerésére született, további 21 százaléka más adományozótól kívánt forrásra szert tenni. A szervezetek 8 százaléka egyáltalán nem adott be pályázatot *(3. ábra).*

3. ábra. A beadott pályázatok típusának eloszlása (N=228)[7]

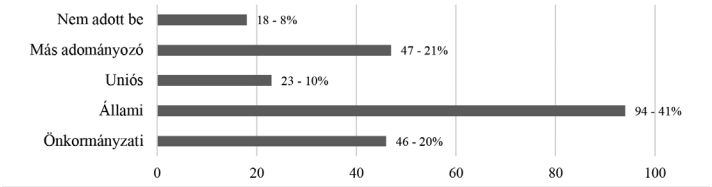

Forrás: Saját felmérés (2022).

Értékelésre vonatkozó kérdéseket is megfogalmaztunk az anyagi helyzettel kapcsolatban. A civil szervezetek *országos szintű pénzügyi feltételeinek* jellemzésekor *(4. ábra)* a válaszok megosztottak voltak, de inkább negatív értékelést tükröztek (M=2.2, SD=0.998, Módusz=2). Az eredmények alapján elmondható, hogy többségében (62%) rossznak vagy nagyon rossznak ítélték az országos szintű pénzügyi feltételeket, amit kisebb mértékben árnyal a se nem jó, se nem rossz válaszok magas aránya (29%).

4. ábra. A civil szervezetek országos szintű pénzügyi feltételeinek megítélése (N=138)

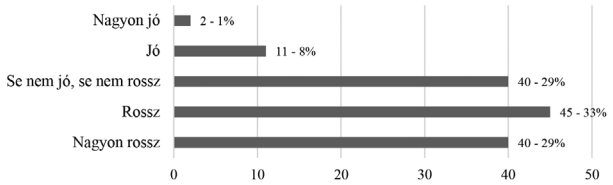

Forrás: Saját felmérés (2022).

A civil szervezetek *kistérségi pénzügyi feltételeinek* megítélésénél *(5. ábra)* a kérdőívet kitöltők válaszai alapján szintén kettes az átlagérték az ötfokú Likert-skálán (M=2.16, SD=0.938, Módusz=2), illetve inkább negatívnak ítélték meg a helyzetet. A civil szervezetek kistérségi szintű pénzügyi helyzetét a többség (67%) rossznak vagy nagyon rossznak ítélte, amely magasabb aránynak tekinthető az országos értéknél. Statisztikailag azonban nincs szignifikáns eltérés az országos és a kistérségi pénzügyi helyzet megítélése között független mintás t-próba alapján, továbbá erős korrelációt mutattunk ki közöttük (R= .816, p<0.01), azaz a két feltétel megítélése együtt mozog.

5. ábra. A civil szervezetek kistérségi szintű pénzügyi feltételeinek megítélése (N=138)

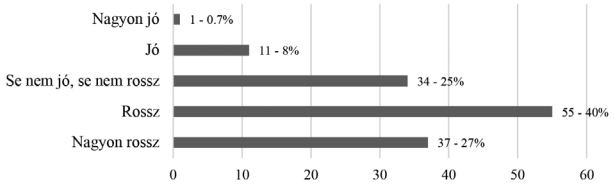

Forrás: Saját felmérés (2022).

Tevékenységi típusok szerint elemezve az eddig bemutatott változókat elmondhatjuk, hogy az összbevétel esetében *(6. ábra)* a politizált tevékenységet folytató szervezetek többségének bevétele 1 millió forint felett volt (63%), a depolitizáltnál a bevételek egyenlően oszlottak el (50–50%). A *bevételi forrásokat* tekintve *(7. ábra)* mindkét tevékenységi típus mentén a legjelentősebb források sorrendben a tagdíj, a SZJA 1%, a magánszemélyek adománya, míg a negyedik helyen a politizáltnál a saját alaptevékenység, a depolitizáltnál a központi költségvetés áll. A tevékenységi típusok a *beadott pályázatok* számában szignifikáns eltérést mutatnak, ugyanis a politizált témával foglalkozók kevesebb pályázatot adtak be (M=2.91, SD=2.168), mint a depolitizált témával foglalkozók (M=4.11, SD=4.337).[8] A *nyertes pályázatok* száma nem mutat szignifikáns eltérést a politizált (M=1.8, SD=1.29) és a depolitizált (M=2.29, SD=2.938) tevékenységet folytató szervezetek között, ugyanakkor a beadott és nyertes pályázatok száma közötti eltérés mindkét

tevékenységi típus mentén szignifikáns maradt.[9] A *beadott pályázatok* típusában *(8. ábra)* mindkét szervezeti körnél az állami forrás áll az első helyen, míg a politizáltnál a más adományozótól származó bevételek, a depolitizáltnál az önkormányzati pályázatok kerültek második helyre.

6. ábra. Az összbevétel eloszlása a tevékenységi tipológia mentén

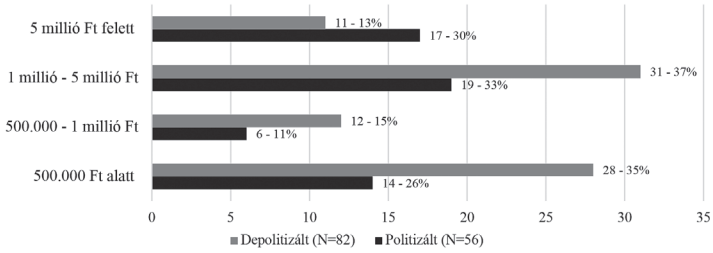

Forrás: Saját felmérés (2022).

7. ábra. A bevételi források típusának eloszlása tevékenységi tipológia mentén

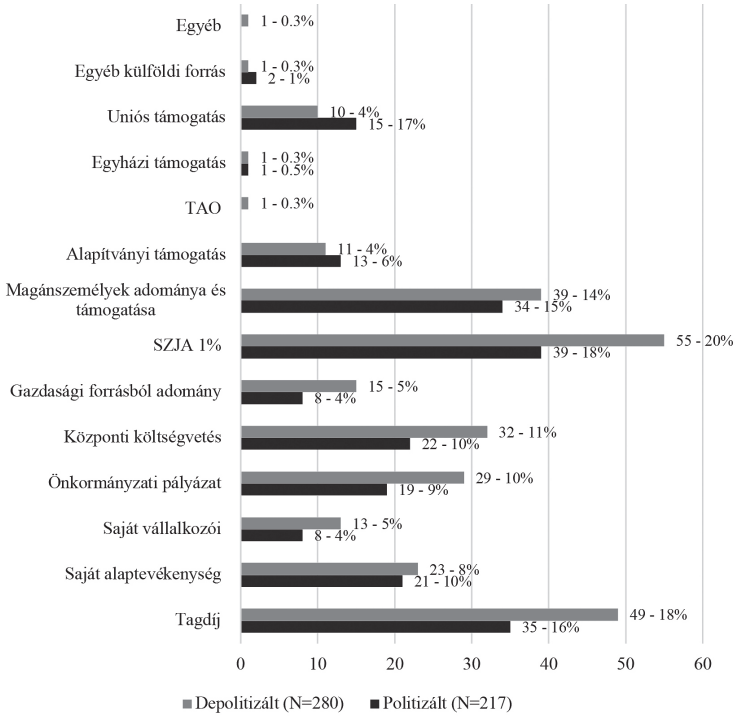

Forrás: Saját felmérés (2022).

8. ábra. A beadott pályázatok típusának eloszlása tevékenységi tipológia mentén

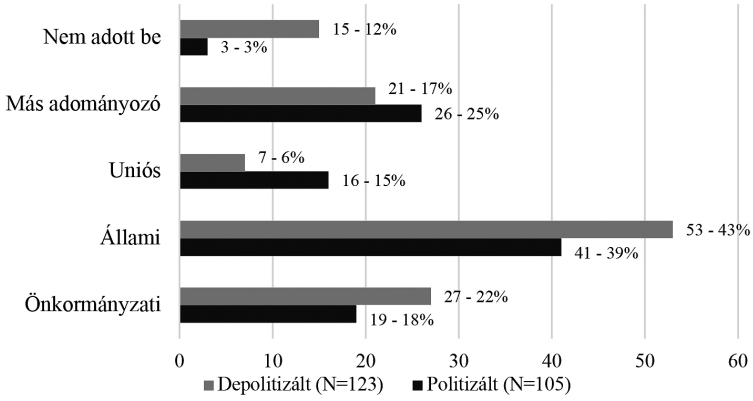

Forrás: Saját felmérés (2022).

Az *országos pénzügyi feltételek megítélésénél (9. ábra)* elmondható, hogy a politizált tevékenységet folytató szervezetek 70 százaléka rossznak vagy nagyon rossznak ítéli meg a helyzetet, míg a depolitizált tevékenységű szerveződések ennél kisebb hányada (56%) vélekedik így. A *kistérségi pénzügyi feltételek megítélésénél (10. ábra)* is elmondható, hogy a politizált tevékenységet folytató szervezetek közel háromnegyede (73%) negatívan vélekedik, rossznak vagy nagyon rossznak ítélik meg a helyzetet, míg a depolitizált tevékenységűek 62 százaléka jelölte ezeket az értékeket.

9. ábra. Az országos pénzügyi feltételek megítélése tevékenységi tipológia mentén

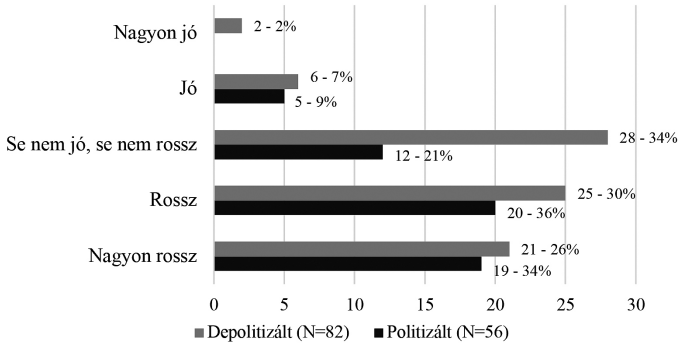

Forrás: Saját felmérés (2022).

10. ábra. A kistérségi pénzügyi feltételek megítélése tevékenységi tipológia mentén

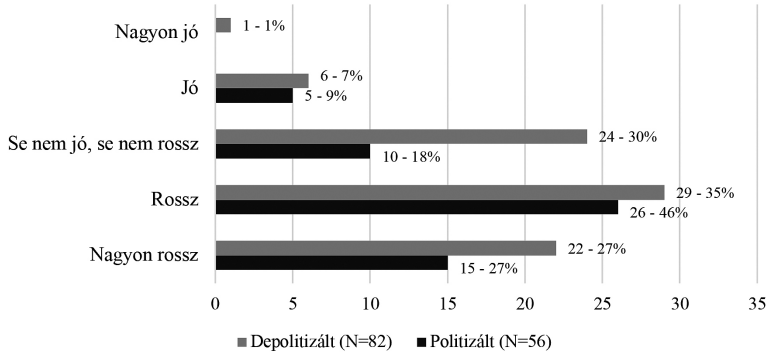

Forrás: Saját felmérés (2022).

Érdekérvényesítés és civil dialógus

Ezen dimenzióban az érdekérvényesítési lépések, az észlelt ágencia, valamint az együttműködési trendek kerülnek bemutatásra. Azon értékelésre vonatkozó kérdés esetén, hogy mennyire tud a szervezet befolyással lenni a lakóhelyét közvetlenül érintő kérdésekre, megosztottak (M=2.72, SD=1.231, Módusz=3), inkább a negatívabb irányba hajlóak voltak a vélemények *(11. ábra)*. A válaszadók közel egyharmada (30%) értékelte úgy, hogy valamennyire vagy teljes mértékben hatással tudnak lenni az őket érintő kérdésekre, több mint negyede (27%) bizonytalan ennek megítélésében, míg relatíve legnagyobb arányban (43%) vélték úgy, hogy nem vagy egyáltalán nem tudnak hatást gyakorolni.

11. ábra. A szervezetek közvetlen környezetükre gyakorolt, érdekérvényesítési hatásának észlelt mértéke (N=138)

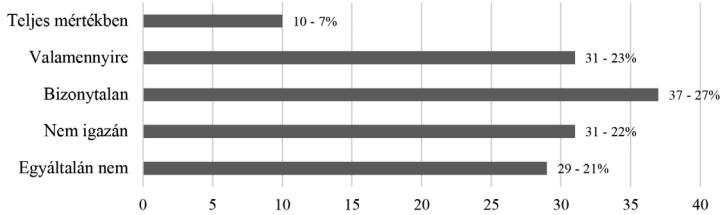

Forrás: Saját felmérés (2022).

Ezt árnyalhatja az elmúlt évben végzett érdekérvényesítési tevékenységek típusa *(12. ábra)*: kiemelkedik az önkormányzat munkájának figyelemmel kísérése (23%), illetve az internetes megosztások (20%) és az email írása a képviselőnek

(20%), a többi válaszlehetőség ennél jóval kisebb arányban jellemző *(12. ábra).* Elmondható, hogy többségben vannak azok, akik végeztek valamilyen tevékenységet, azonban az inkább passzívabb módon történt, amely azonban a kérdés feltevéséből is adódhat.

12. ábra. Az érdekérvényesítési tevékenységek előfordulási gyakorisága (N=282)[10]

Forrás: Saját felmérés (2022).

Az elmúlt év együttműködéseit és annak típusait összefoglalóan az *1. táblázat* szemlélteti. Ezt a kérdést az ECK program hatásmérése alapján fogalmaztuk meg, és reflektálhat az első szűkülő tér dimenzióra is. Anyagi támogatás alatt értettünk minden pénzügyi vagy materiális támogatást (pl. eszközök kölcsön adása), közös program alatt pedig egy adott program közös megszervezését és lebonyolítását. Az eredmények azt mutatják, hogy az általunk megkérdezett szervezetek más civilekkel főleg közös programot rendeztek (66%), cégekkel, ha sor került ilyesmire (56% esetében nem), akkor inkább anyagi természetű volt az együttműködés (54%). A magánszemélyekkel megosztott módon történt a kapcsolódás, ahogyan az önkormányzatokkal is, bár ott árnyalja a képet a végbe nem ment partnerségek aránya (24%).

1. táblázat. Együttmődések eloszlása partnerek és típusok mentén az elmúlt év során

Együttműködési partner (összes válasz)	**Anyagi támogatás**	**Közös program**	**Mindkettő**	**Egyik sem**
Más civil (142)	8 (5%)	94 (66%)	27 (19%)	13 (9%)
Cég, vállalat (143)	54 (38%)	16 (11%)	17 (12%)	56 (39%)
Magánszemély (148)	39 (26%)	46 (31%)	44 (30%)	19 (13%)
Önkormányzat (154)	41 (26%)	44 (28%)	31 (20%)	38 (24%)

Forrás: Saját felmérés (2022).

Tevékenységi típusok szerint vizsgálva elmondható, hogy az érdekérvényesítési hatás szubjektív megítélése szempontjából *(13. ábra)* a politizált tevékenységet folytató szervezetek többségében úgy érzik, hogy teljes mértékben vagy valamenynyire hatással vannak a közvetlen környezetükre (37%), amelyet árnyal a válaszok nagyjából kiegyenlített eloszlása, míg a depolitizált tevékenységű szervezetek majdnem fele úgy véli, hogy nem tud vagy kis hatást tud kifejteni (49%). *Az érdekérvényesítési tevékenységek mentén (14. ábra)* a politizált tevékenységű szervezetek legtöbbször emailt írtak (24%), majd közösségi oldalakon osztottak meg akciókat (20%), vagy figyelemmel kísérték az önkormányzat munkáját (20%), míg a depolitizált szervezetek leggyakrabban az önkormányzat munkáját figyelték (26%) vagy akciókat osztottak meg (20%), de hasonló arányban volt jellemző az is, hogy nem tettek semmit (20%). Az *együttműködéseket* nézve *(2. táblázat)* a más civil szervezetekkel való együttműködés mindkét tevékenységi típusnál a közös program tekintetében magas (64% és 67%); a cégekkel való együttműködés a politizált tevékenységű szervezeteknél anyagi támogatás formájában valósult meg leginkább (46%), míg a depolitizáltaknál többnyire nem került sor partnerségre (45%).

A magánszemélyekkel való együttműködés a politizált tevékenységű szervezeteknél a közös program (35%), a depolitizáltaknál mindhárom formában realizálódott; az önkormányzatokkal való együttműködés a politizált tevékenységű szervezeteknél többségében nem valósult meg (28%), míg a depolitizáltaknál anyagi támogatás formájában történt (31%).

13. ábra. A szervezetek észlelt hatása a közvetlen környezetre tevékenységi tipológia mentén

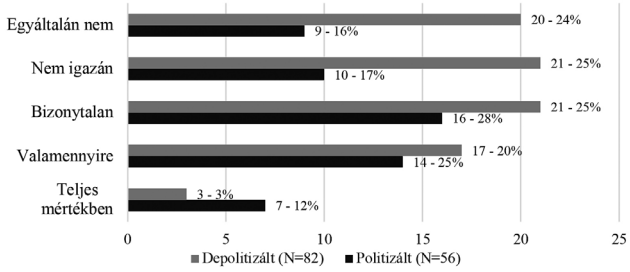

Forrás: Saját felmérés (2022).

14. ábra. Az érdekérvényesítési tevékenységek eloszlása a tevékenységi tipológia mentén

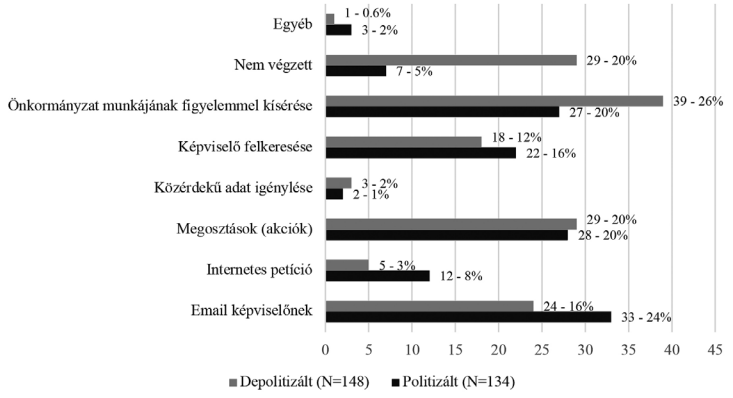

Forrás: Saját felmérés (2022).

2. táblázat. Az együttműködések alakulása tevékenységi tipológia mentén

Együttműködési partner	Tevékenységi típus	Anyagi támogatás	Közös program	Mindkettő	Egyik sem
Más civil	Politizált	2 (3%)	36 (64%)	14 (25%)	4 (7%)
	Depolitizált	6 (6%)	58 (67%)	13 (15%)	9 (10%)
Cég, vállalat	Politizált	27 (46%)	7 (12%)	7 (12%)	17 (29%)
	Depolitizált	27 (31%)	9 (10%)	10 (11%)	39 (45%)
Magánszemély	Politizált	15 (25%)	21 (35%)	18 (30%)	5 (8%)
	Depolitizált	24 (26%)	25 (28%)	26 (29%)	14 (15%)
Önkormányzat	Politizált	15 (25%)	14 (23%)	13 (22%)	17 (28%)
	Depolitizált	26 (27%)	30 (31%)	18 (18%)	21 (22%)

Forrás: Saját felmérés (2022).

Megbecsültség

Ezen dimenzióba tartoznak a szervezetek észlelt megbecsültségére és jövőjére vonatkozó kérdések. A civil szervezetek országos szinten való megbecsültségét tárgyaló kérdésnél a válaszadók véleménye kissé megoszlott *(15. ábra)*, átlagban hármast (M=2.53, SD=0.953, Módusz=3) adtak az ötfokú skálán. Az országos megbecsültséget tehát a relatív többség (40%) nem ítélte se egészen rossznak vagy jónak, ezt viszont árnyalja a rosszként vagy nagyon rosszként jellemzők összessége (45%), amely meghaladja a középértéket és egy negatívabb felfogásról árulkodik.

15. ábra. A civil szervezetek országos szintű megbecsültségének megítélése (N=138)

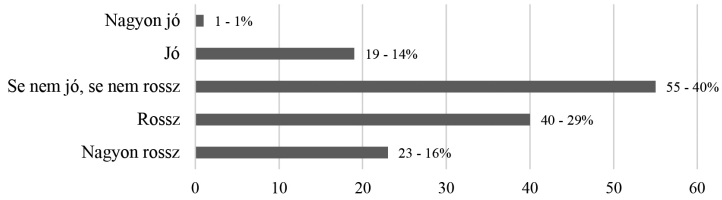

Forrás: Saját felmérés (2022).

A civil szervezetek saját megbecsültségére vonatkozó kérdésnél is a válaszadók átlagban hármast adtak (M=3.16, SD=0.968, Módusz=3) az ötfokú skálán, amely szintén megosztottságról árulkodhat. A legtöbben (37%) nem ítélték se jónak, se rossznak a megbecsültségüket, azonban ezt szintén árnyalja a jó vagy nagyon jó válaszok összessége (39%), amely pozitívabb felfogásról árulkodik *(16. ábra)*. A két, megbecsültségre vonatkozó kérdés között viszonylag gyenge, pozitív irányú korrelációt (rPearson=0.343, p<0.01) találtunk.

16. ábra. A civil szervezetek saját megbecsültségének megítélése (N=138)

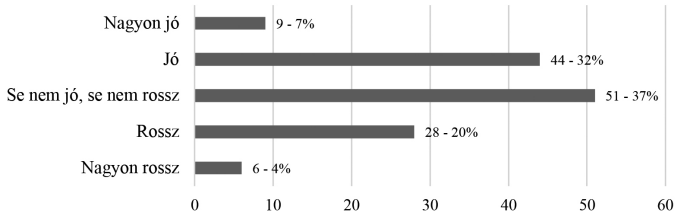

Forrás: Saját felmérés (2022).

A civil szervezetek jövőjére vonatkozó kérdésnél – hasonlóan a megbecsültségre vonatkozó megítéléshez – a válaszadók átlagosan a hármast (M=2.83, SD=0.859, Módusz=3) jelölték meg az ötfokú skálán. A mintát alkotó szervezetek közel fele (48%) nem ítélte se jónak, se rossznak a jövőt, ezt viszont árnyalhatja a rossz vagy nagyon rossz válaszok összessége (31%), amely egy negatívabb felfogásról tanúskodhat *(17. ábra).*

17. ábra. A civil szervezetek jövőjének megítélése (N=138)

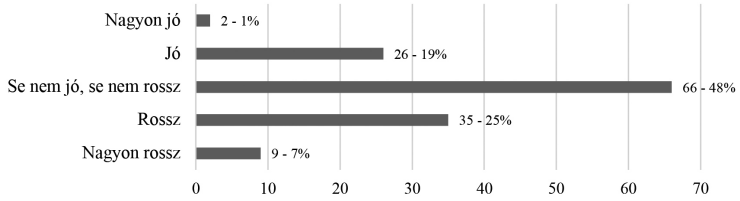

Forrás: Saját felmérés (2022).

A *tevékenységi tipológiával* összevetve az *országos szintű megbecsültség* esetében statisztikailag szignifikáns eltérést találtunk független mintás T-próbát alkalmazva (Levene $p>0.05$; $t(136)=-2.142$, $p<0.05$, átlagos eltérés=-0.349), amely szerint a politizált tevékenységű szervezetek rosszabbnak ítélik a helyzetet (M=2.32, SD=0.897), mint a depolitizált tevékenységűek (M=2.67, SD=0.969). Ennek megfelelően a politizált szervezetek több mint fele (52%) ítélte rossznak vagy nagyon rossznak a helyzetet (34% ambivalens mellett), míg a depolitizált szervezetek 41 százaléka (44% ambivalens mellett) *(18. ábra).* A *saját megbecsültség* értékelésénél a politizált tevékenységű szervezetek közel fele (48%) jónak vagy nagyon jónak ítélte azt (28% ambivalensnek), míg a depolitizáltak esetében szintén magas volt ez az értékelés (43%), de nagyjából ugyanolyan volt a se nem jó, se nem rossz válaszok aránya is (42%) *(19. ábra).* A jövőkép megítélésénél *(20. ábra)* mindkét változó esetében a se nem jó, se nem rossz válasz volt többségben (42% a politizáltnál, 51% a depolitizáltnál).

18. ábra. A civil szervezetek országos szintű megbecsültségének megítélése tevékenységi tipológia mentén

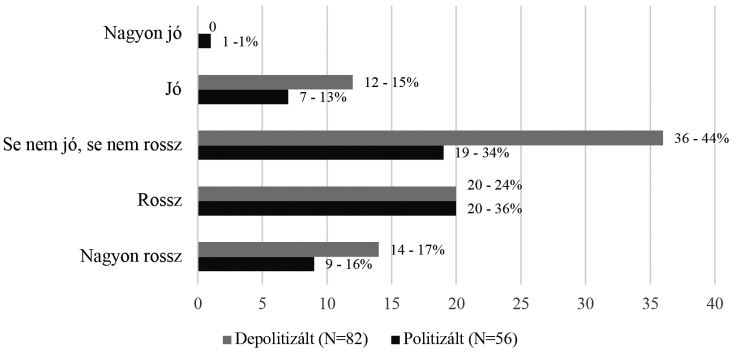

Forrás: Saját felmérés (2022).

19. ábra. A civil szervezetek saját megbecsültségének megítélése tevékenységi tipológia mentén

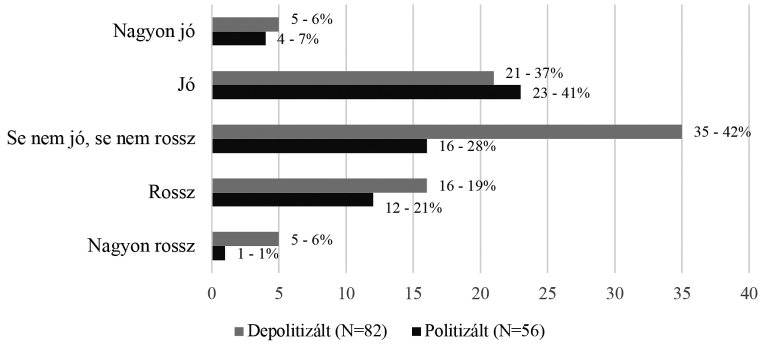

Forrás: Saját felmérés (2022).

20. ábra. A civil szervezetek jövőjének megítélése tevékenységi típusuk mentén

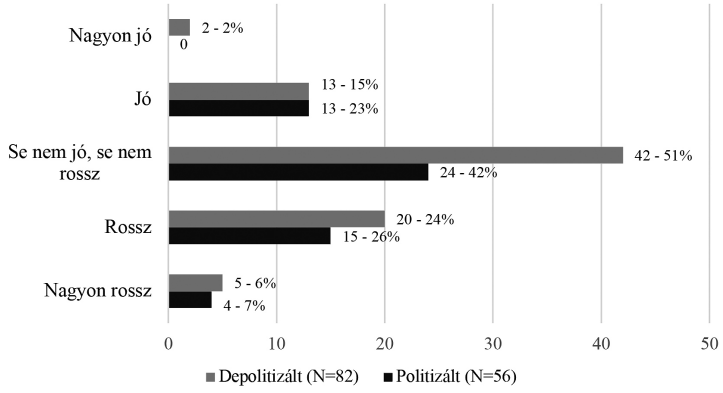

Forrás: Saját felmérés (2022).

Jogi környezet

Az utolsó dimenzió tartalmazza az észlelt jogi feltételek *(21. ábra)*, valamint a függetlenség megítélését *(22. ábra)*, amelyeket szintén értékelésre vonatkozó kérdésekkel mértünk. A civil szervezetek *országos szintű jogi feltételei*nél a válaszadók véleménye megoszlott (M=2.78, SD=0.97, Módusz=3). A válaszok eloszlása alapján az látszik, hogy az észlelt jogi feltételek többségében se nem jók, se nem rosszak (41%), de ezt árnyalhatják a majdnem ugyanolyan mennyiségű rossz és nagyon rossz válaszok (40%), amelyek összességében egy negatívabb értékelést sugallnak *(21. ábra)*.

21. ábra. A civil szervezetek országos szintű jogi feltételeinek megítélése (N=138)

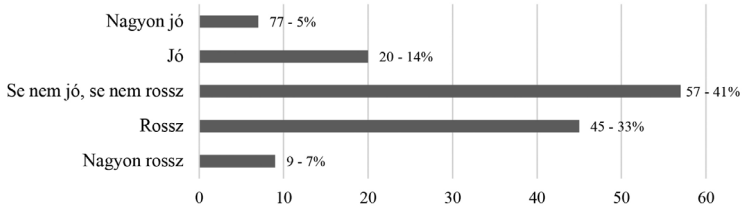

Forrás: Saját felmérés (2022).

A civil szervezetek országos szintű *függetlenségére* vonatkozó kérdésnél a válaszadók átlagban hármast adtak az ötfokú skálán (M=2.76, SD=1.008, Módusz=3). A legnagyobb arányban (41%) nem ítélték se jónak, se rossznak a függetlenséget, ezt viszont ebben az esetben is árnyalhatja a rossz vagy nagyon rossz válaszok összessége (38%) *(22. ábra)*, amely egy negatívabb hozzállásról adhat képet.

22. ábra. A civil szervezetek függetlenségének megítélése (N=138)

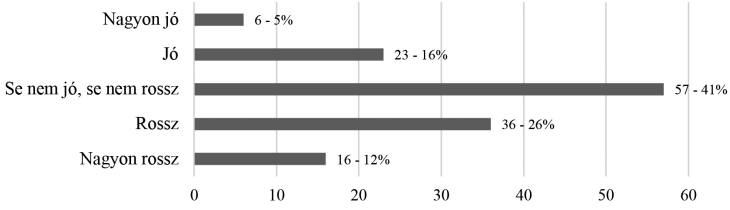

Forrás: Saját felmérés (2022).

Tevékenységi típusuk alapján elmondható, hogy az *országos szintű jogi feltételek* megítélésében a politizált tevékenységű szervezetek többségében rossz vagy nagyon rossz értékelést adtak (42%, az ambivalens 39% mellett), míg a depolitizáltak 42 százalékban a se nem jó, se nem rossz választ preferálták (36% pedig a rosszat vagy nagyon rosszat) *(23. ábra).* A *függetlenség* megítélésének esetében *(24. ábra)* mindkét kategóriában a se nem jó, se nem rossz válaszok voltak többségben (politizált 42%, depolitizált 43%).

23. ábra. A jogi környezet megítélése tevékenységi tipológia mentén

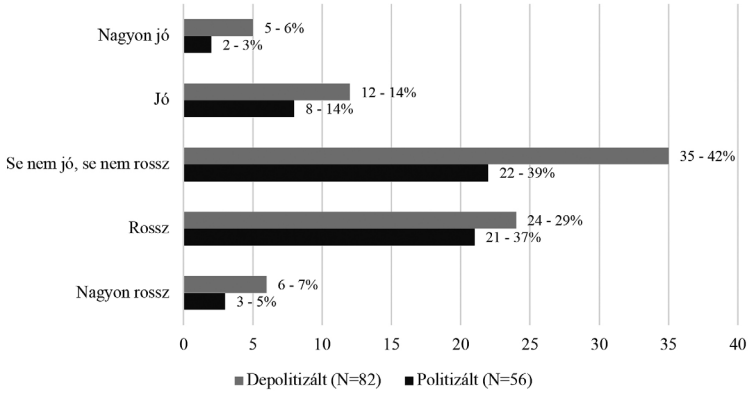

Forrás: Saját felmérés (2022).

24. ábra. A függetlenség megítélése a tevékenységi tipológia mentén

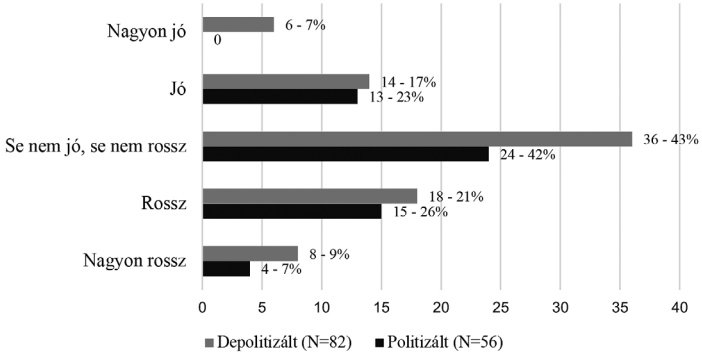

Forrás: Saját felmérés (2022).

Konklúzió

Az elmúlt években az elemzések jól láthatóvá tették a szűkülő terek alapját képező trendet, amelyben a civil szféra anyagi, jogi és érdekérvényesítési lehetőségei korlátozódnak, valamint a megbecsültségük csökken (pl. Móra et al. 2021a, 2021b). A civil szervezeteket azonban eltérően érinthetik a változások a politizált és depolitizált tevékenységi típusaik (Bernhard 2020; Gerő–Kerényi 2020) és területi elhelyezkedésük alapján (Móra et al. 2021a; Slavkova et al. 2022). Cikkünkben egy olyan felmérés első adatait mutattuk be, amely a szűkülő tér dimenzióit a

dél-dunántúli régió civil szervezeteinek körében és azok tevékenységi tipológiájának megfelelően vizsgálta. A dimenziókban kapott eredményekben úgy véljük, a szűkülő terek jellegzetességei megfigyelhetővé váltak, ugyanakkor azt is fontos kiemelnünk, hogy ezek pillanatképet tükröznek. Az alábbiakban a dimenziók mentén összefoglaljuk a főbb eredményeket, és értelemzést nyújtunk hozzájuk.

Az *anyagi támogatás* dimenziót a KSH 2020-as, klasszikus civil szervezetekre vonatkozó adataival összehasonlítva, összességében elmondható, hogy az összbevétel és a bevételi források eloszlására vonatkozó adatok tendencia szintjén konzisztensek a hivatalos adatokkal (KSH 2022): a bevételek többsége ötszázezer és 5 millió forint között mozog, a legmeghatározóbb bevételi forrás pedig az állami támogatás. Ugyanakkor a válaszok alapján egyre nagyobb teret nyernek a külföldi forrásból érkező vagy gazdasági szereplő által nyújtott támogatások, valamint a szervezet saját vállalkozói tevékenységéből származó bevételek is. Ezen adatok talán a központi vagy állami költségvetéstől való távolodást vagy annak az igényét szimbolizálhatják, hiszen az onnan származó források nehezebben elérhetővé/elnyerhetővé váltak (Sebestény 2020; Móra et al. 2021a).

A pályázatok esetében a központi vagy önkormányzati költségvetés ugyanúgy hangsúlyos szerepet tölt be, az ötven százalékos nyerési arány ugyanakkor kifejezetten jónak mondható. Mind a globális, mind a lokális anyagi térre vonatkozó értékelés tükrözheti a szűkölő anyagi tér jelenlétét: mindenesetre a pénzügyi feltételeknek inkább negatívabb a megítélése, amely Sebestény (2020) eredményeivel konzisztens. A politizált és depolitizált tevékenységet folytató szervezetek a beadott pályázatok mentén térnek el szignifikánsan – mivel az előbbiek kevesebbet adtak be –, a többi változó mentén csak tendencia szintjén. A politizált tevékenységű szervezetek összbevétele magasabb, a három legfőbb forrásuk megegyezik a depolitizáltakéval, azonban a fókusz ezután a saját alaptevékenységre helyeződik, míg a depolitizált szervezeteknél az önkormányzati forrásokra. Az önkormányzathoz fordulás a depolitizált tevékenységnél megfigyelhető a pályázatok típusának esetében is, míg a politizáltak más adományozók által kiírt pályázatokat céloznak meg. A politizált tevékenységű szervezetek mind országos, mind kistérségi szinten rosszabbnak ítélik meg a civil szervezetek pénzügyi helyzetét, mint a depolitizált szerveződések.

Az *érdekérvényesítés és civil dialógus* dimenzióban a közvetlen környezetre gyakorolt hatás esetében megosztottság tapasztalható, az érdekérvényesítési tevékenységek pedig inkább passzívnak tekinthetők: ez azt jelképezheti, hogy az érdekérvényesítés mind informális, mind pedig formális szempontból kezd háttérbe szorulni és korlátozódni (Móra et al. 2021a). Az együttműködésre vonatkozó adatok tükrözhetik a Móra és munkatársai (2021a) által megfogalmazottakat, amelyek szerint a szervezetek anyagi szempontból függnek a gazdasági vagy önkormányzati szereplők nyújtotta anyagi támogatásoktól, de nem vagy nehezebben valósulnak meg közöttük együttműködések. Ez a tendencia mutathatja a helyi hatalomnak való kitettséget is, azaz például önkormányzatok vagy önkormányzati szereplők erős hatását a civil szervezetek működésére (Móra et al. 2021a).

A politizált tevékenységű szervezetek úgy érzékelik, hogy nagyobb hatást tudnak kifejteni, amely valószínűleg a tevékenységükből fakadhat, de a megbélyegzett helyzetükre adott reakcióként is értelmezhető, továbbá többfajta, aktívabbnak tekinthető tevékenységet végeztek, mint a depolitizáltak. Az önkormányzatokkal való együttműködés a depolitizált szervezeteknél volt hangsúlyosabb, míg cégekkel való együttműködés a legtöbb esetben a politizált tevékenységet folytató szervezeteknél valósult meg. Ez az eredmény ellentmondani látszik a Móra és munkatársai (2021a) által megfogalmazottaknak, miszerint a cégek és vállalatok kevésbé keresik az együttműködési lehetőségeket politizált tevékenységű szervezetekkel.

A *megbecsültség* dimenzióban kapott eredményekről összességében elmondható, hogy az országos megbecsültség negatív megítélésében megjelenni látszik a szervezett lejárató kampány hatása (Móra et al. 2021a), azonban a saját megbecsültségről alkotott kép ellensúlyozhatja ezt, érzékeltetve a lokális támogatottság mértékét. Ezt magyarázhatja az is, hogy valóban kevésbé célpontjai a lejárató kampányoknak a régióban található szervezetek. A jövő értékelése ambivalensnek tekinthető, amely tükrözheti a kérdés komplexitását, mind a pozitív, mind a negatív fejlemények figyelembe vételét. A politizált és depolitizált szervezetekről elmondható, hogy az országos megbecsültség mentén szignifikánsan kiütközik a két csoport közötti eltérés, mivel a politizált tevékenységűek negatívabbnak ítélik meg azt, amely valószínűleg az őket vagy a hasonló tevékenységet folytató szervezeteket ért attrocitásoknak köszönhető. Ezt ellensúlyozza, hogy a saját megbecsültségnél tendencia szintjén a politizált tevékenységű szervezetek ítélték meg jobbnak a helyzetüket. A jövőképet tendencia szintjén a politizált szervezetek ítélték negatívabbnak.

A *jogi környezet* dimenziójáról összességében elmondható, hogy az országos jogi feltételek, valamint a függetlenség megítélése is ambivalens, enyhén negatívba hajló, amely tükrözheti a szűkülő jogi tér jelenlétét a régióban, eredményünk konzisztens Sebestény (2020) adataival is. Reflektálhat továbbá a Móra és munkatársai (2021a, 2021b) által megfogalmazottakra, amelyek szerint az általános jogi környezet konzisztens a nemzetközi sztenderdekkel (szervezeti formák és a közhasznúsági státusz mentén), ugyanakkor törekvések vannak a korlátozásra törvények (és tervezetek) alkotásán, továbbá a közhasznú szervezetek adminisztrációjának bonyolításán keresztül. A politizált tevékenységű szervezetek tendencia szintjén rosszabbnak ítélték meg a jogi feltételeket, mint a depolitizáltak, míg a függetlenség tekintetében nem volt ekkora differencia, amelynek oka lehet a fogalom tág és komplex értelmezési lehetősége is.

Az adatok tevékenységi tipológia mentén való összehasonlítását egyértelműen a kutatásunk kiemelt részének tekintjük, hiszen a civil szereplők megkérdezésével kapott kvantifikált eredmények fontos mintázatokat támaszthatnak alá. A tipológiák összehasonlítása során két, statisztikailag szignifikáns eltérést kaptunk, mégpedig a beadott pályázatok számának és a szervezetek országos megbecsültségének tekintetében, amelyen kívül tendencia szintjén is azonosítottunk különbségeket. Úgy véljük, a szűkülő térre jellemző sajátosságok, illetve a rájuk adott reakciók is különböző módon rajzolódnak ki a két tevékenységi típus mentén.

A politizált tevékenységű szervezetekre az államtól való eltávolodás, más források keresése és a közvetlen környezethez kapcsolódó viszony szorosabbra fűzése jellemző, míg a depolitizált szervezetek bennragadni látszanak egy, az önkormányzatokhoz fűződő függőségi viszonyban, és abból merítve próbálnak fennmaradni.

Konklúzióként felmérésünk erősségeit, fejlesztendő aspektusait, valamint a következő lépéseket tekintjük át. Kutatásunk illeszkedve a szakirodalomban megfogalmazott eddigi eredményekhez és igényekhez, módszertani szempontból a szervezetek szintjén vizsgálta a dimenziókat, továbbá próbálta kvantifikálni azokat (reflektálva Nagy 2020 által felvetett nehézségekre). Módszerünk exploratív, ugyanakkor kvantitatív megközelítésű: részben támaszkodott máshol már használt és bevált eszközök alkalmazására, ugyanakkor új, főleg értékelésre vonatkozó kérdések megfogalmazására is sor került. Százalékos eredményekről, eloszlásokról, tendenciákról számoltunk be, amelyekből nem általánosíthatunk, mégis úgy gondoljuk, értékes adatokat nyertünk további kutatásokhoz, és ismét demonstráltuk Sebestényhez (2020) hasonlóan, hogy az ilyen kutatások is képesek egy komplex témába betekintést adni. Úgy véljük, a célzott kérdések, a konkrétabb kutatási kérdések feltétele sokat javítana az adatok pontosságán, továbbá a kiegyenlítettebb mintaelemszám lehetővé tenne statisztikai összehasonlításokat, komplexebb elemzéseket is. Figyelmet érdemes szentelni továbbá a kitöltők személyes felkeresésére, vagy a megkeresési folyamat tisztázására, esetleg az eredmények kvalitatív módszerekkel történő kiegészítésére. Célunknak tekintjük, hogy az ehhez hasonló felmérések rendszeressé váljanak, hiszen fontos regionális szinten vizsgálódnunk, és megismernünk a lehetséges területi sajátosságokat. Összességében a fejlesztendő területek ellenére úgy véljük, hogy olyan célt jelöltünk ki, amely egyrészt bővíti a témában folyó diszkussziót, másrészt fontos adatokkal szolgálhat a stakeholdereknek is.

Irodalom

Anheier, Helmut K.–Lang, Markus–Toepler, Stefan (2020): Civil társadalom változás idején – szűkülő, változó, táguló terek és egy új szabályozási szemléletmód szükségessége. *Civil Szemle,* 17., (2.), pp. 5–36.

Ayvazyan, Karen (2019): *The Shrinking Space of Civil Society: a Report on Trends, Responses, and the Role of Donors.* (Opuscula, 128). Berlin: Maecenata Institut für Philanthropie und Zivilgesellschaft. https://nbn-resolving.org/ urn:nbn:de:0168-ssoar-62273-3

Bernhard, Michael (2020): What do we know about civil society and regime change thirty years after 1989? *East European Politics,* 36., (3.), pp. 341–362.

Boros Gábor–Pénzes János–Kozma Gábor–Molnár Ernő (2014): A nonprofit szektor szerepe az európai fejlesztési források abszorpciójában – különös tekintettel a legelmaradottabb kistérségekre. *Civil Szemle,* 11., (3.), pp. 27–46.

Bucher Eszter (2010): *A nonprofit szervezetek a dél-dunántúli régióban, különös tekintettel a terület- és településfejlesztésre.* PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

Csaky, Zselyke (2020): *Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade.* Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf

Gerő Márton–Kerényi Szabina (2020): A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció. In: Kovách Imre (Szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban.* Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argentum. pp. 195–230. http://real.mtak.hu/118646/1/integmech_teljes1.pd

Glied Viktor (2009): A civil partnerség szerepe a regionális döntéshozatali folyamatokban. In: Pálné Kovács Ilona (Szerk.): *A politika új színtere a régió.* Pécs–Budapest: Századvég–PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, pp. 65–86.

Kákai László (2015): Nonprofit szervezetek területi és gazdasági súlya a gazdasági válság után. *Területi statisztika,* 55., (6.), pp. 614–635.

KSH (2022): A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2020-ban. *Statisztikai Tükör,* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/2020/index.html

Kuti, Éva (2017): Country report: Hungary. In: Vandor, Peter–Traxler, Nicole–Millner, Reinhard–Meyer, Michael (Eds.): *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities.* Vienna: ERSTE Foundation, pp. 58–74. https://www.erstestiftung.org/wp-content/uploads/2020/02/civil_society_studie_issuu_e1-1.pdf

Móra Veronika–Kádár András–Léderer András–Demeter Áron–Kapronczay Stefánia (2021a): Shrinking Civil Space in Hungary, 2016–2020 - Trends and Characteristics. *Civil Szemle,* 18., (4.), pp. 75–92.

Móra Veronika–Foltányi Zsuzsa–Oravecz Ágnes (2021b): Hungary. In: *2020 Civil Society Organization Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 24th Edition.* United States Agency for International Development. pp. 106–114. https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2020-report.pdf

Nagy Ádám (2020): Civil Index. *Civil Szemle,* 17., (4.), pp. 5–14.

Pálné Kovács Ilona (2009): Záró gondolatok. In: Pálné Kovács Ilona (Szerk.): *A politika új színtere a régió.* Pécs–Budapest: Századvég–PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, pp. 203–206.

Pierog Anita (2013): *Civil szervezetek vezetési és működési sajátosságai.* PhD-értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.

Sebestény István (2020): Civiliszkóp – Kísérlet a civil szektor közérzetének felmérésére a „szűkülő térben". *Civil Szemle,* 17., (4.), pp. 73–106.

Slavkova, Louisa–Petrova, Dobrena–Sichtermann, Leonie–Moshelov, Mila (2022): *From 'civic deserts' to civic cohesion – How exploring Europe's peripheries can inspire ways of improving civic life.* Sofia Platform Foundation. https://www.stiftung-mercator.de/en/publications/from-civic-deserts-to-civic-cohesion/

Varga Eszter (2013): *Nonprofit szervezetek a magyarországi vidékfejlesztésben.* A Dél-dunántúl régió példája. PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

Internetes hivatkozások

Civil Információs Centrumok. *Felmérés a hazai civil szervezetek helyzetéről.* https://www.surveymonkey.com/r/civilkutatas

Civil Kollégium Alapítvány. *Állampolgári Részvétel Hete 2016. – Online kérdőív a részvételről.* https://regi.cka.hu/esemenyek/allampolgari-reszvetel-hete-2016-online-kerdoiv-a-reszvetelrol/?fbclid=IwAR3JbhaLKLJv113HqcU2i6GYF_XY4gKL4RPhBgm0sEeaokg1sLgHiiCDDqI

Emberség Erejével Alapítvány. *Beszámoló az Erősödő Civil Közösségek program harmadik ciklusáról.* https://www.eckpecs.hu/wp-content/uploads/2021/07/eck_essay_3_hun.pdf

Fundamental Rights Agency. *Experiences of civil society organisations working on human rights in the EU. Consultation 2021.* https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra_civic_space_consultation_questionnaire_2021.pdf

KSH (2022): *Nonprofit szervezetek.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/stadat?lang=hu&theme=gsz

Jegyzetek

[1] CSOSI = Civil Society Organization Sustainability Index.

[2] A hivatkozás alatt a 2022-ben megjelent, ám 2020-as adatokat tartalmazó dokumentumot értjük.

[3] A kérdőívek az Internetes hivatkozások részben található címeken elérhetők.

[4] Több válasz megjelölésére is lehetősége volt a kitöltőnek.

[5] A kérdésre adott összes válasz száma.

[6] Ennek tesztelésére összetartozó mintás t-próbát alkalmaztunk a változók folytonos jellege és a mérési elrendezés miatt (1 csoport 2 helyzetben).

[7] A kérdésre adott összes válasz száma.

[8] Független mintás T-próba, ahol a Levene $p=0.001$, így korrekcióval a $t(125.751)=-2.128$, $p<.05$, az átlagos eltérés=-1.199.

[9] Politizált: beadott pályázat ($M=2.91$, $SD=2.17$), sikeres pályázat ($M=1.8$, $SD=1.29$); $t(55)=5.17$, $p<0.01$

Depolitizált: beadott pályázat ($M=4.11$, $SD=4.37$), sikeres pályázat ($M=2.29$, $SD=2.93$); $t(81)=6.86$, $p<0.01$

[10] A kérdésre adott összes válasz száma.

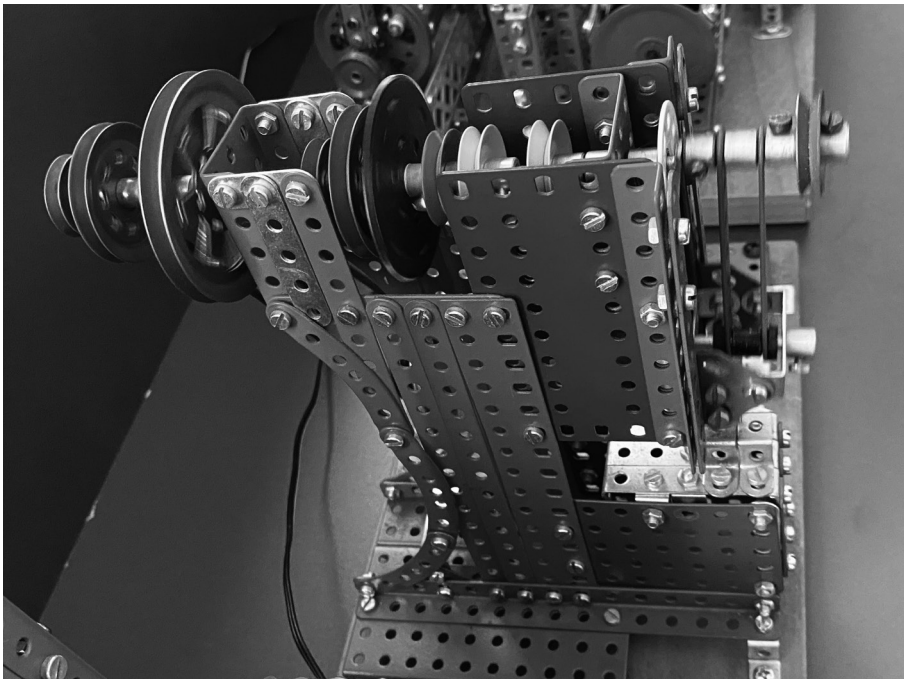

Fotó/Németh István Péter

A vallásos nevelés, mint romaintegrációs lehetőség – a Hit Gyülekezete

Luxné Prehoda Anna

A vallási közösségek helyzetének változása a rendszerváltás óta

Ha a legfrissebb, 2022-es népszámlálási adatokra várva meg szeretnénk érteni, hogy miért mutatják a korábbi – 2011-es – népszámlálás adatai azt, hogy Magyarországon a romák vallási önbesorolás alapján a Hit Gyülekezetében tűnnek a legaktívabbaknak, vissza kell egy kicsit tekintenünk az említett egyház kialakulásának történetére. Hazánkban a rendszerváltás időszaka vallásosság terén nem tekinthető valódi „fordulatnak" (Kamarás István szavaival élve) (Kamarás 2000: 191), hanem egy folyamat részeként hozott egy olyan szakaszhatárt 1989, amely nem csupán a történelmi egyházak életét határozta meg alapjaiban, hanem a több évtizede lappangva, „katakomba-létben" élő új vallási mozgalmak, kisegyházak, szociológiai értelemben vett szekták életét is. Látható, hogy a két folyamat szorosan összekapcsolódik. Nem csak a romák vallási kötődése, vallásos identitása változhatott – így már mérhető módon is –, hanem a teljes magyar társadalomban megfigyelhető volt a rendszerváltást követően egy vallási fellendülés, ami azonban nem kizárólag a történelmi egyházakhoz való (immár „legálisan" is kimutatható) szorosabb ragaszkodást jelentette, hanem a láthatóvá és szabaddá váló új vallási csoportokhoz való kötődést is (Tomka 2011). 1989-ben az Alkotmány 60§ 1-3. cikkelyeiben megjelenik az egyházak szabad működését biztosító jogi háttér, amelyet az 1990. évi IV. törvény *a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról* megtámogatott azzal, hogy igen könnyen teljesíthető feltételek mellett válhattak egyházzá a korábban illegalitásban működő, magukat vallási közösségekként definiáló

csoportok. Ennek hatására 1995-re a 61 nyilvántartott magyarországi egyház közül 40 körül volt azoknak a száma, melyek újonnan megjelenő vallási közösségek voltak hazánkban (Gergely 2003: 125). Ez a szám a későbbiekben tovább növekedett, míg 2011-ben törvényi változás történt az egyházzá minősítés lehetőségeiben, így akkor közel 300 egyház veszítette el ilyen minőségét (Schweitzer 2014: 44). Nem tartoztak ezek közé a történelmi egyházak, de a tanulmányomban vizsgált vallási közösség, a Hit Gyülekezete sem.

Mielőtt a Hit Gyülekezetéről részletesebben szólnék, fontos tisztázni azt a szempontot, amire tanulmányommal fel szeretném hívni a figyelmet. A roma gyerekek nevelésének elsődleges közege a család, s a családban történő szocializáció alapjaiban meghatározza későbbi értékrendjüket. Itt kezdik elsajátítani a fő értékrendi elemek között azt is, hogy miként viszonyuljanak a többségi társadalomhoz, milyen módon illeszkedjenek be abba. A cigányság társadalmi integrációjának lehetőségével számos tanulmány foglalkozik, de ezek közül nem túl sok az, amely a vallási nevelésre az integráció útjaként tekint. A vallási nevelés azokban a családokban különösen érdekes kérdés, ahol a szülők – vagy valamely szülő – életében vallási megtérés történt. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen módon változik a megtért romák értékrendje, életmódja, identitása – vagyis, hogy miben lesz más egy ilyen családban felnövő roma gyermek nevelésének szempontrendszere? E kérdést a korábban a témában végzett vizsgálatom eredményei vetették fel,[1] mikor olyan interjúkat elemeztem, ahol a Hit Gyülekezetében megtért nem roma emberek számoltak be életútjukról. Jelen tanulmányomban a témában írt szakirodalmi források alapján próbálok választ adni a fenti kérdésre. Fontosnak tartom azonban megemlíteni, hogy a témában végzett kutatások alapján a Hit Gyülekezetében (és hasonló újprotestáns gyülekezetekben) megtért romák hasonló változásokról számolnak be az életvitelüket, értékrendjüket tekintve, mint a nem romák, akik interjúit korábban elemeztem. Ezekre a hasonlóságokra az összegzésben fogok röviden utalni.

Romák jelenléte az újprotestáns egyházakban

A Hit Gyülekezete 1979-ben alakult a mai vezető lelkipásztor Németh Sándor irányításával, s máig a legnagyobb volumenű újprotestáns pünkösdi-karizmatikus mozgalom Magyarországon. A gyülekezet létszáma a rendszerváltás előtt is egyre növekedett, ám igazán nagy ugrás azt követően történt a hívek számában és a gyülekezet által fenntartott intézményrendszer kiépítésében is. Ez a gyülekezet a népszámlálási adatok szerint 2001-ben még csak 3708, majd 2011-ben 18 220 tagot számlált. A gyülekezet saját becslései ettől erősen eltérnek, miszerint 75 000–80 000 hívőt tartanak számon. Mára nagyjából 300 közösséggel rendelkezik országszerte, illetve a határokon túl élő magyarok körében, saját teológiai főiskolája, több általános iskolája és óvodája van, s erős médiajelenléttel is bír.[2] Tehát a tagok gyermekeinek vallási nevelésére nem csupán a családban és a gyülekezeti alkalmak keretében, hanem az oktatási intézményeikben is lehetőség nyílik.

Fontos a Hit Gyülekezetének azon vonására is felhívni a figyelmet, hogy van egy sajátos „magyaros" jellege. Ez több mindenben is megfigyelhető, de abban mindenképp, hogy ugyan kapcsolatban áll külföldi pünkösdi mozgalmakkal, de hangsúlyozza önálló, önfenntartó és politikailag független jellegét. Tanításának jellemzőire nézve a Biblia adja az alapját, lineáris időszemlélettel rendelkezik, mely a földi életet követő üdvösség felé való törekvést tartja elsődleges célnak. Ehhez a megtérés által juthatnak a hívek, akik egyrészt felnőtt keresztséget kérnek (vízkeresztség), másrészt Szentlélek általi keresztséget kapnak (lélekkeresztség). Fontos rámutatni arra, hogy a Hit Gyülekezete szemlélete szerint a megváltottságnak automatikus jele már itt a földi életben a gyógyulás, a siker elérése. Pontosan ezért, az itt megtért emberekkel készülő interjúkban általában megjelennek a gyógyulás- és változástörténetek, az egyéb csodákról szóló beszámolók (Gog 2008; Budai 2009; Luxné Prehoda 2019). Ezt támasztja alá az is, hogy a gyülekezet rendszeresen hangsúlyozza, hogy körükben történnek ilyen események, pontosan ezért sok olyan fiatalt tartanak számon, akik valamilyen függőségtől tudtak megszabadulni (ld. pl. Keszthelyi 2003). A gyülekezet ennek elősegítésére rendelkezik egy szenvedélybetegekkel foglalkozó segélyszervezettel is, a neve Hit Gyülekezete SOS Egyesület.[3]

A megtérés két okból is fontos eleme a vallásosság átadásának. Egyrészt motiváltabbá teszi az egyént arra, hogy a nevelés során továbbadja saját vallásos szemléletmódját a gyermeknek, mivel a külső vallásos jegyek tanult alkalmazását felváltják a belsővé vált (hitbeli) indíttatásból származó vallásgyakorlatok. Másrészt pedig a gyermek, szülei által, bekerül egy vallásos közegbe, ahol egy olyan közösségnek lesz a része, ahol mindenki a szülőkéhez hasonló értékrendet vallja, ráadásul nem csak romák, így már automatikusan elkezdhetnek kialakulni a többségi társadalommal a partnerjellegű kapcsolatai a gyermeknek.[4] A magyarországi pünkösdi szemléletű gyülekezetekben alapvetően nem tapasztalható diszkrimináció a cigányokkal szemben, mégis számos saját, etnikai alapon szerveződő kisebb vallási közösséget hoznak létre (Budai 2009). Erre ad példát, hogy a Hit Gyülekezetének több városban van külön roma gyülekezete, de ahogy Bartl Ágnes (2013) is rámutat, ezeket nem jellemzi az etnikai zártság, hanem átjárás tapasztalható a különböző etnikumú tagok esetében a roma–nem roma gyülekezeti alkalmak között. Az ilyen gyülekezetek egyik fontos sajátossága a saját roma lelkipásztor jelenléte a legtöbb esetben. Angus Fraser (1996) szerint ez különösen is fontos a pünkösdi típusú gyülekezetekben, mert a lelkész „kinevelése" követendő mintává válik a gyermekek, fiatalok számára, így a továbbtanulásra ösztönzi őket. Ez egy igen optimista kép. Ezt egyes, Romániában megtért, cigányok körében végzett kutatások részben megcáfolják. Erre ad példát Sorin Gog 2008-as tanulmánya, ami Romániában hasonló vallási folyamatokat ír le a rendszerváltás hatására, mint amelyek Magyarországon is érzékelhetőek voltak. Gog felhívja a figyelmet, hogy a történelmi egyházakhoz tartozás a romák körében ott is igen magas, ám 1990 után sokan elhagyva ezeket a gyülekezeteket áttértek a rendszerváltás után oda is beszivárgó új vallási közösségekhez, s sok esetben saját roma csoportokat hoztak létre azokon belül. Gog (2008) a korábbi egyház elhagyását és a kisebb, etnikai alapon szer-

veződő csoportok létrehozását azzal indokolja, hogy erős a vallási közösségeken belüli diszkrimináció. Ennek hatására a romániai megtért cigányok elsősorban a pünkösdi szemléletű karizmatikus, újprotestáns gyülekezetekbe kapcsolódnak be aktívan. Ezek közül is az újprotestáns vallású romák túlnyomó része, 75 százaléka a Pünkösdi Egyházhoz tartozónak vallja magát. Ebből adódóan a megtért romák identitásformálódását (illetve az ebből adódóan megváltozó nevelési elveket és mintákat) elsősorban az e vallási közösségeket bemutató tanulmányok alapján ismerhetjük meg (Bögre 2007a). Elsősorban olyan szövegeket olvashatunk a témában, amelyek rámutatnak azokra az eredményekre, miszerint a vallásukat komolyan vevő, vallásosság tekintetében aktívabb romák között magasabb a továbbtanulási kedv (Lukács 2013; Gyetvai–Rajki 2014). E tanulmányok között vannak olyanok, amelyek jogosan vetik fel azt a kérdést is, hogy ez milyen feszültségeket okoz akár az egyén etnikai identitásában, akár az egyént befogadó közösséggel (elsősorban a családdal) való kapcsolatában. E feszültség hátterébe érdemes röviden bepillantani, mivel vannak olyan szerzők, akik nem számolnak súlyos problémaként azzal a társadalmi feszültséggel, hogy a roma közösségek többsége „elmagyarosodásként" tekint a „hagyományos mennyiséget" meghaladó tanulásra. Ők a magasabb iskolázottságnak kimondottan a pozitív hatásaira fókuszálnak (Liskó 2002b; Cserti 2011). Azok a művek – többségükben antropológiai kutatások –, amelyek viszont számolnak ezzel a mellékhatással, óvatosabban kezelik a társadalmi beilleszkedés e lehetőségét (Károlyi 2009). Ez a probléma egy cigány lelkipásztorral készített, 2014-es interjúból érthetővé válik. Az elhangzottakból választ kapunk arra, hogy mi lehet az a fontos lépés a cigányok megtérés utáni identitásalakulásában, mely segíthetné az új, hívő önazonosság megélését, a cigány identitás feladása nélkül. Ő azt hangsúlyozza, hogy nem szabad a cigány identitást, mint alapvető „bűnt" kinevelni a megtérő romákból, hanem arra kell motiválni őket, hogy értelmezzék újra cigányságukat (Lőrinczi 2014: 10). Ezzel cseng egybe a pünkösdista romák megtéréséről szóló interjúk mondanivalója is, melyeket Sorin Gog elemez. Ott erre úgy adnak gyakorlati példát a hívők, hogy azokat a hagyományos cigány ünnepeket, melyek nincsenek benne a Bibliában, vagy ellentmondanak a bibliai elveknek, nem gyakorolják tovább (Gog 2008).

A magyar példa – a Hit Gyülekezete

A fent bemutatott pünkösdista közösségek „megfelelője" ma Magyarországon a Hit Gyülekezete. Ezt bizonyítja, hogyha a 2011-es népszámlálás vallási önbesorolás alapján született adatait megfigyeljük. Ebben az évben 315 583 fő vallotta magát összesen cigánynak,[5] s közülük több mint 69 000 ember mondta, hogy semelyik felekezethez nem tartozik, s további 35 565 fő nem adott választ a kérdésre. A cigány népesség fennmaradó hányadában nagy eltérést mutat, ha azt figyeljük meg, hogy abszolút lélekszámban kifejezve mely egyházhoz tartoznak legtöbben, mintha azt figyelnénk meg, hogy mely egyház esetében a legnagyobb a cigányok

aránya, az önmagukat adott egyházhoz tartozónak vallók között. Az első esetben egyértelműen három történelmi egyház áll az élen: közel 150 000 római katolikus, 40 000 református és több mint 8 500 görög katolikus roma töltötte ki a vallási kötődéssel kapcsolatos kérdéseket. Már itt fontos kiemelni, hogy a negyedik helyen a maga 4 288 fős roma lélekszámával a Hit Gyülekezete áll. Ehhez képest egészen más arcát mutatja a vallási adatoknak az, ha arra figyelünk, hogy az adott vallási közösséghez tartozók között mekkora a cigányok aránya. Itt az derül ki, hogy Magyarországon is a pünkösdi jellegű karizmatikus egyházakban van arányaiban a legnagyobb roma jelenlét. Ilyen szempontból a Hit Gyülekezete áll az első helyen, hiszen itt közel a hívek negyede (23,9%) roma volt 2011-ben. Utána következik a hasonló vallási irányultságú Pünkösdi Egyház, ahol szintén majdnem ilyen magas a roma hívők aránya (23,1%), de ez abszolút lélekszámban kifejezve mégiscsak a fele a Hit Gyülekezethez tartozó romáknak. Utánuk a metodisták következnek, ahol ugyan 17,7 százalék roma a hívek közül, de az egyház alacsonyabb taglétszáma miatt ez csupán 400 főt jelent. Egy vallási csoportot érdemes még megemlíteni, a Jehova Tanúit, akik Magyarországon viszonylag magas, 30 100 fős jelenlétet mutatnak, így azzal, hogy csupán 9,3 százalékuk cigány, mégis ez 2 890 főt jelent (KSH 2014).

A fent ismertetett számadatok alapján vált érdekessé számomra, hogy mi lehet az, amit a Hit Gyülekezete nyújt a cigányok számára, ami miatt ekkora népszerűségnek örvend a körükben? Feltételezhetjük továbbá, hogy az önmagukat odatartozónak valló cigányok többsége megtért, s nem csupán formális vallásgyakorlásnak minősül számukra az egyházbeli jelenlét. Ezt az állításomat egyrészt a romániai pünkösdista romákról szóló szakirodalmak tanulságai alapján fogalmazom meg, másrészt arra alapozva, hogy a Hit Gyülekezete az úgynevezett konverzionista szekta típusú vallási közösségek csoportjába sorolható. Ez a vallásszociológiai kategória azt jelenti, hogy az ilyen vallási közösségekben az érzelmi-tapasztalati dimenzióra kerül a legnagyobb hangsúly, s a megtérés mozzanata ad igazi odatartozás-érzést a tagoknak (Bögre–Kamarás 2013: 150–155).

Annak az okait keresve, hogy – a nagy taglétszámú történelmi egyházakon kívül – miért pont ez az egyház vonzotta a magyarországi cigányokat ilyen nagymértékben, érdemes végiggondolni, hogy a korábbi szakirodalmak hogyan jellemezték a romák viszonyát a valláshoz. A cigány kultúrában a mai napig erősen élnek a babonás hiedelmek, melyek meghatározzák a mindennapjaikat, de kitüntetetten is az élet fontosabb fordulópontjait, mint a gyermekszületést vagy a halált. Angus Fraser (1996) klasszikusnak számító művében arról ír, hogy ezek a babonás hiedelmek nem zárják ki a vallásosság megjelenését a romák körében. Sőt, egy olyan vallási azonosulás jellemzi e csoportot, mely mindig az őket körülvevő társadalom körében elterjedt egyházhoz kapcsolja be a tagjait. Ez Magyarország viszonylatában úgy jelenik meg, amint azt a 2011-es népszámlálási adatok is mutatják, hogy nálunk a Római Katolikus Egyházhoz, illetve a Református Egyházhoz tartoznak a legtöbben a romák közül. Ez a két felekezet a legelterjedtebb a hazai többségi társadalom körében is. Ha a cigányság vallási aktivitását nézzük, a bevett egyházakhoz

tartozó romák számára is nagyon fontosak azok a vallási „átmeneti rítusok”,[6] amit a keresztelés és az egyházi temetés jelentenek. E szokásokhoz azonban számos saját kultúrájukhoz kötődő hitet, babonát kapcsolnak, mellyel a hagyományos egyházi szertartások tartalmát átszínezik, kiszélesítik – tehát saját képükre formálják (Fábiánné Andrónyi–Balogh 2012: 115–116). Az egyházi esküvő kevésbé jellemző a romák körében, ebben inkább a cigány hagyományok dominálnak. Összességében a fent bemutatott Fraser-féle hozzáállás nagyon megszilárdult a romológiai kutatások szemléletmódjában. Ezek úgy tekintenek tehát a cigányok hitéletére, mely a vallásos formákat (szokásokat) átveszi ugyan, de ahelyett, hogy azok hagyományos egyházi tartalmát is adaptálnák, inkább a saját kultúrához kapcsolódó hiedelmekkel töltik meg. Ezzel a nézőponttal lehet vitatkozni, azonban már a fraseri gondolatmenet is tartalmazza azt az álláspontot, miszerint a romák számára a túlvilág, a spiritualitás kitüntetett fontosságú terület. Ezt bizonyítják az olyan kutatások, mint például amiről Németh Kornél (2009) beszámol, miszerint a Pécs környéki cigány közösségekben a többség (95,3%) szokott mágiával foglalkozni (végezni azt vagy igénybe venni) a 2000-es években is.

A Hit Gyülekezetére és általában a pünkösdi típusú karizmatikus egyházakra való nyitottságuk egyik oka tehát az lehet, hogy a Szentlélekre hangsúlyt fektető vallási nézetekkel a saját hitviláguk karaktere miatt könnyen tudnak azonosulni. Ezt az indoklást támasztja alá és egészíti ki Bartl Ágnes (2013) magyarázata. Azzal érvel, hogy a karizmatikus vallások kevésbé követelnek fegyelmezett viselkedést a gyülekezeti alkalmaikon, hiszen alapvető részük a lelkesedés, az örömöt kifejező, akár egészen exhibicionista jellegű megnyilvánulások. Ezáltal nem csak komfortosabb a cigányok számára az ilyen istentiszteleteken való részvétel, hanem „kézzelfoghatóbbá” is válik annak központi üzenete. Fosztó László (2007) is arra mutat rá a romániai pünkösdista romák esetében, hogy a pünkösdizmusban nem csak a szívbéli fordulaton van a hangsúly, hanem annak érzelmi kinyilvánítása is elfogadott, sőt nagyra értékelt dolog körükben. Gyetvai Gellért és Rajki Zoltán (2014) is azt állapítják meg, hogy a pünkösdi típusú vallási közösségeknek e jellemzője segíti a romákat abban, hogy a belsőleg megélt vallásosságot is magukévá tegyék a gyülekezetek közösségében. Végül érdemes arra is utalni, hogy a cigány kultúrában fontos szerepet kap, hogy a betegségek okát és a gyógyulás lehetőségét is hiedelmekhez vagy mágiához kössék, semmint tudományosabb, orvosi szempontból elfogadott módon magyarázzák. E kulturális vonás könnyen befogadhatóvá tesz egy olyan vallási gondolkodásmódot, mely a csodákra, csodálatos gyógyulásokra fektet hangsúlyt.

A gyülekezethez tartozás integrációs hatása

Fentebb megvizsgáltuk, hogy mi lehet annak az oka, hogy a cigányok ilyen erősen preferálják a pünkösdi vallásfelfogást – azon belül Magyarországon a Hit Gyülekezetét. A továbbiakban arra is ki kell térnünk, hogy milyen módon segíti elő a romák – különösképpen a roma gyermekek – társadalmi integrációját egy ilyen gyülekezet. A legtöbb tanulmány a témában elsődlegesen a tanulásra való ösztönző hatást hangsúlyozza. Ennek hátterében legtöbbször a Bibliaolvasás fontossága áll, hiszen ennek megismerése szükséges a megtérés utáni helyes életvitel kialakításához. Jól mutatja ezt Fosztó László (2007) műve, ahol egy kvázi gyógyulástörténetbe ágyazva kerül elő a téma fontossága, amikor egy írástudatlan cigány férfi megtérése után imádkozik, s egyik pillanatról a másikra tudja olvasni a Bibliát, majd lelkész lesz belőle. Emellett több szerző észreveszi, hogy a vallási megtérés magasabb iskolai végzettség elérésére motiválja a romákat (Lukács 2013; Gyetvai–Rajki 2014).

Mint köztudott, a cigány gyermekek közt rendre magasabb a korai iskolaelhagyók, a magántanulók és a túlkoros diákok aránya (Liskó 2002a). E tendencia megfékezésére tehát mindenképp fontos eszköz lehet a vallásos nevelés. Míg a többségi társadalom értékrendje szerint, illetve a munkaerő-piaci felzárkózás miatt kifejezetten jó dolog a magasabb iskolai végzettség elérése, a roma családokban és tágabb közösségeikben sokszor feszültséget okoz ez a helyzet. Mint korábban említettem, a cigányság szemében erősen kötődik a túl sok tanulás a magyar kultúra adaptálásához, s a cigány hagyományokból történő kilépéshez. Arra viszont Fosztó (2007) művében találunk utalást, hogyha a családi hálóban, kapcsolatok működésében túlzottan nagy átrendeződést okozna (pl. gyermekek megrémítése az imával, nyelveken szólással, kapcsolatok megszakadása, kiközösítés) a megtérés utáni új szokás- és értékrend megjelenése, akkor ez gátat szabhat a vallásgyakorlás folytatásának is. Sorin Gog (2008) szerint sok esetben viszont megfigyelhető, hogy a hívők társadalmi hálózata vallási alapon szerveződik újjá (pl. házasságkötés csak hasonló vallásúak között), így elképzelhetővé válik, hogy ez is erősíti a romák és nem romák közötti erős kapcsolatokat, mivel nem az etnikai szempontok állnak a középpontban. Ehhez hasonló, amire Gyetvai és Rajki (2014) utalnak, amikor erős vallási közösségbe kerülő roma családok gyerekeire nézve azt állítják, hogy egy új szocializációs keretet kaphatnak. Tulajdonképpen ők erősebben hajlanak a roma gyerekek integrálása esetében arra, hogy előnyös lehet, ha a cigány identitás fontossága részben lecserélődik a vallásos identitás fontosságára. A szerzőpáros felveti annak lehetőségét is, hogy a Granovetter-féle „gyenge kötések ereje" is működhet a gyülekezethez szorosan kapcsolódó romák esetében, mely komoly társadalmi mobilitási utakat nyithat meg előttük (Granovetter 1991). A Hit Gyülekezete esetében pedig egy érdekes integráló hatása lehet annak a sajátos magyar jellegnek, melyről már szóltam. A magyar cigányok etnikai identitásában így a nemzeti identitás olyan elemei jelenhetnek meg, melyek növelik a többségi társadalommal történő párbeszédük, együtt gondolkozásuk lehetőségét. Erre ad példát Budai Zsanett (2009) interjúja egy hódmezővásárhelyi roma Hit Gyülekezete csoport tagjával,

aki arról számol be, hogy a (nem roma) lelkipásztorukkal kialakult bensőséges kapcsolat keretet ad arra is, hogy a szorosan értelmezett vallási témákon kívül gyakran kapjon tanácsot a közéleti kérdésekről és a gyermeknevelési elvekről is.

Összegzés

A tanulmány zárásaként annak összefoglalására törekszem, ami az alapvető kérdésemre ad választ, hogy a pünkösdi vallási közösségekbe tartozó cigányok értékrendjében, viselkedésében és identitásában mi változik, ami a gyermeknevelésükre is komoly hatással lehet. Az, ami a legtöbb műben megjelenik, egybecseng azzal, amit saját magam is tapasztaltam Hit Gyülekezetében megtért személyekkel készített interjúk során: ez a „tiszta és józan" életvitelre való áttérés. Ebben nem látunk különbséget a roma és nem roma interjúalanyok között. A leggyakrabban a megtérésük után az alkoholról, dohányzásról való leszokást említik, a házasság szentnek tartását (vagyis a házasságtöréstől való tartózkodást). Van olyan is, aki korábban nem tudta leküzdeni fizikai agresszivitásra való hajlamát – még gyilkosságot is elkövetett –, mely a megtéréssel múlt el. A már említett módon, a karizmatikus gyülekezetekben az ilyen változások okát (akárcsak a betegségekből való gyógyulások esetén) a Szentlélek munkájaként értelmezik, s ezt hangsúlyozzák a megtérő személyek is. Ezzel a roma gyermekek nevelése során egy újfajta retorika lép a babonás és mágikus magyarázatok helyébe. Ezt erősíti a megtért romák elbeszélésében szerepet kapó bibliai példák, történetek, csodaesemények gyakori kimondása, mely feltételezem, hogy a gyermeknevelés során is rendszeresen előfordulva, automatikusan beépül a fiatalok értékrendjébe. Mindezek mellett állandó eleme a megtértek elbeszéléseinek az a szándék, hogy legfőbb céljuk a gyermeknevelésben a hit átadása, amihez hozzátartozik, hogy kiskortól kezdve állandóan jelen vannak ők is a rendszeres gyülekezeti életben.

Irodalom

Bartl Ágnes (2013): Keresztény egyházak hatása a cigányság integrációjára. In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (Szerk.): *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról. Évkönyv, 2011–2012.* Budapest: Argumentum. pp. 173–190.

Bögre, Zsuzsanna (2007a): Religion and Identity. In: Blasko, Andrew–Dobko, Taras–Van Duc, Pham–Pattery, George (Eds.): *Globalization and Identity.* Washington DC: Council for Research in Values and Philosophy. pp. 180–191.

Bögre Zsuzsanna (2007b): Szempontok a megtérés és az identitás viszonyának tanulmányozásához. Esettanulmány a Hit Gyülekezetének tagjai körében készült élettörténetek alapján. In: Hegedűs Rita–Révay Edit (Szerk.): *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére.* Szeged: SZTE BTK Vallástudományi Tanszék. pp. 221–234.

Bögre Zsuzsanna–Kamarás István (Szerk.) (2013): *Vallásszociológia.* Budapest: Luther.

Budai Zsanett (2009): „Jó kapcsolat és igazi emberi viszonyulás van jelen." Roma hitközösség. In: Gergó Zsuzsanna (Szerk.): *Közösségi mozaikok. Interjúk.* Szeged: Belvedere Meridionale. pp. 126–137.

Cserti Csapó Tibor (2011): *A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben. Metszéspontok.* Pécs: PTE BTK Oktatáskutató Központ–Virágmandula Kft.

Fábiánné Andrónyi Katalin–Balogh Zoltán (2012): *Romológiai ismeretek.* Budapest: Szent István Társulat.

Fosztó László (2007): A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösdizmusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom,* 5., (1.), pp. 23–49.

Fraser, Angus M. (1996): *A cigányok.* Budapest: Osiris.

Gergely Jenő (2003): Szekták Magyarországon. In: Vernette, Jean (Ed.): *Szekták.* Budapest: Palatinus.

Gog, Sorin (2008): Roma áttérések: pünkösdizmus és az identitás új narratívái. *Regio,* 19., (4.), pp. 50–75.

Gyetvai Gellért–Rajki Zoltán (2014): *Cigánymissziós mozgalmak hatása Magyarországon.* Békés: Cigány Módszertani és Kutató Központ.

Granovetter, Mark (1991): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálása. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (Szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest: Magyar Közigazgatási Intézet. pp. 371–400.

Kamarás István (2000): Új vallási jelenségek Magyarországon. Globalizáció és helyi sajátosságok. In: Kovács János Mátyás (Szerk.): *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon.* Budapest: Sík.

Károlyi Júlia (2009): „...hanem az életnek..." Családi szocializáció egy északkelet-magyarországi cigány közösségben. In: Boreczky Ágnes (Szerk.): *Cigányokról – másképpen. Tanulmányok az emlékezetről, a családi szocializációról és a gyerekek kognitív fejlődéséről.* Budapest: Gondolat. pp. 144–182.

Keszthelyi Gabriella (Szerk.) (2003): *...be se zárjad kezedet. Beszélgetések az egyházak szociális munkájáról.* Kaposvár: KE CSVM PFK.

KSH (2014): 2011. évi népszámlálás, vallás, felekezet. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_10_2011.pdf (Letöltve: 2023. 03. 01.)

Liskó Ilona (2002a): A cigány tanulók iskolai eredményei. In: Reisz Terézia–Andor Mihály (Szerk.): *A cigányság társadalomismerete.* Pécs: Iskolakultúra. pp. 174–188.

Liskó Ilona (2002b): A cigány tanulók oktatási esélyei. *Educatio,* 11., (1.), pp. 49–62.

Lőrinczi Tünde (2014): Megtértek. Roma missziós monológ. *Replika,* 87., (3.), pp. 7–22.

Lukács Ágnes (2013): Roma diplomások kiemelkedésének útjai. In: Gereben Ferenc–Lukács Ágnes (Szerk.): *Fogom a kezét, és együtt emelkedünk! Tanulmányok és interjúk a romaintegrációról.* Budapest: JTMR Faludi Ferenc Akadémia. pp. 77–104.

Luxné Prehoda Anna (2019): Újonnan nyíló vallási lehetőségek és a rendszerváltás. In: Hajzer Gergő–Horváth Sándor–Huhák Heléna–Molnár Judit–Petrovszki László–Szabó Palócz Orsolya (Szerk.): *1989 és a rendszerváltás. A társadalmi cselekvés lehetőségei. Interdiszciplináris jelenkor-történeti és politológiai konferencia.* Absztraktkötet. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék. p. 211.

Németh Kornél (2009): Napjaink cigány mágiája. *Tudásmenedzsment,* 10., (2.), pp. 129–133.

Schweitzer Gábor (2014): *Az egyházakra vonatkozó szabályozás alakulása.* MTA Law Working Papers 2014, 44. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_44_Schweitzer.pdf (Letöltve: 2023. 03. 01.)

Tomka Miklós (2011): *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában.* Budapest: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet–Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány.

Van Gennep, Arnold (2007): *Átmeneti rítusok.* Budapest: L'Harmattan.

Jegyzetek

[1] A rendszerváltás utáni vallási fellendülést vizsgáltam a Krisna-tudatú hívőkkel és a Hit Gyülekezetébe járó (nem roma) hívőkkel készített interjúk alapján, melynek eredményeiről a 2019. november. 28–30-án tartott *1989 és a rendszerváltás. A társadalmi cselekvés lehetőségei. Interdiszciplináris jelenkor – történeti és politológiai konferencia* c. konferencián számoltam be.

[2] Az, hogy a Hit Gyülekezete vezető lelkészének tulajdonát képezi az ATV televízióadó, azt az érdekes kérdést veti fel, hogy ez vajon mit hozott számukra a taglétszám szintjén: növelte vagy éppen csökkentette a felekezet létszámát?

[3] A különböző egyházak missziós és szociális (közöttük kifejezetten cigánymissziós) munkájáról szép összefoglalót ad a Keszthelyi Gabriella (2003) által szerkesztett *...be se zárjad kezedet. Beszélgetések az egyházak szociális munkájáról* c. kötet.

[4] Hasonló szempontokat említ Bögre (2007b).

[5] Minthogy a cigányság valós lélekszámára nézve is többféle becslési eljárás létezik, a népszámlálási adatokból történő kiindulás csak egy lehetőség. Ehhez mérten a valóságban lehetnek eltérések mind a teljes lélekszámra, mind a vallási arányokra nézve, azonban e tanulmányban ezekre az adatokra támaszkodom.

[6] A fogalmat itt abban az értelemben alkalmazom, ahogyan Arnold Van Gennep (2007) használja.

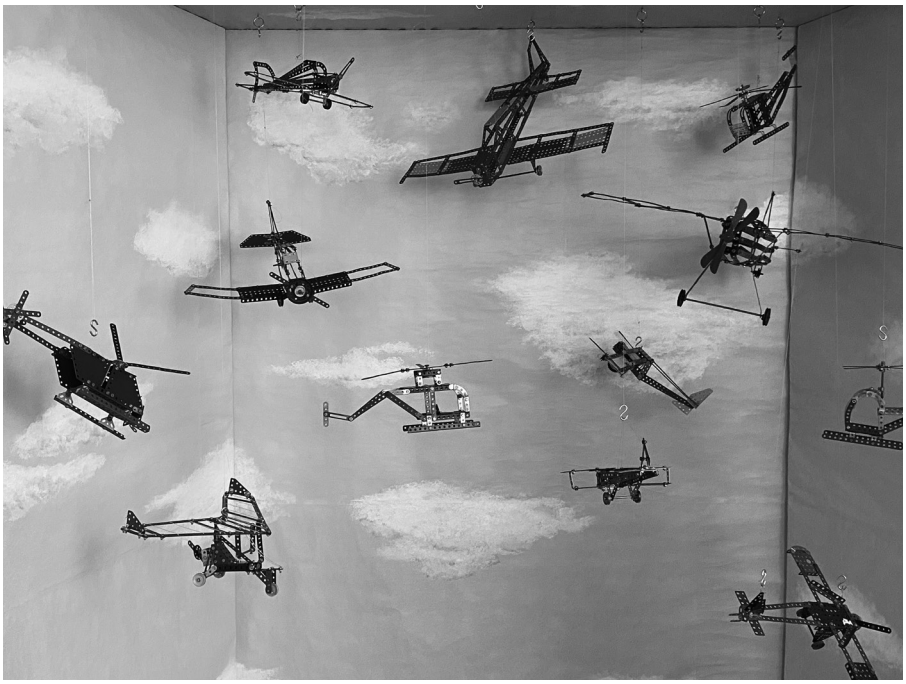

Fotó/Németh István Péter

Társas támogatás

Családtagok, mint a demenciával élő idősek gondozói

Gaálné Szabó Edith

A probléma

Írásom célkitűzése a hozzátartozók által végzett, demenciával élő idős személyek gondozásának értelmezése egy olyan komplex rendszerben, melyben a gondozást igénylő személy, a gondozást végző (vagy nem végző) hozzátartozók, illetve a gondozást formális viszony keretében végző személyek vannak jelen.

A tanulmány azt a kérdést helyezi középpontba, hogy – adott társadalmi, környezeti feltételek között, illetve a gondozásra szoruló személyes jellemzőit figyelembe véve – miként befolyásolja a hozzátartozók általi gondozást az, hogy az idős ember környezetének tagjai hogyan értelmezik gondozói szerepüket.

Az idős személyek háztartásaiban az önellátási képesség csökkenésével a napi teendők elvégzése fárasztóbbá válik, minősége romlik, esetleg ellehetetlenül. Az idős emberek jóllétének egyik központi kérdése, hogy meddig őrizhető meg az önellátás képességének magas szintje, illetve, hogy az idős személy a saját háztartásában miként jut hozzá az önellátást megkönnyítő, kiegészítő vagy pótló támogatáshoz. Az önellátási képesség általában bizonyos mértékig erősíthető a hozzátartozóktól érkező támogatással (pl. személyes kapcsolat, bevásárlás, orvoshoz kísérés), illetve az intézményektől érkező szolgáltatásokkal (pl. házi segítségnyújtás, szociális étkezés, házi szakápolás). A családi támogatás többnyire függ attól, hogy a támogatók már szükségesnek érzik-e a segítségnyújtást, illetve még teljesíthetőnek érzik-e az egyre terhesebb feladatot, különösen demenciával élő idősek segítése esetén. A családi támogatást nyújtók figyelembe vehetik az idős személy anyagi

forrásait (a szolgáltatások piaci alapon történő igénybevételéhez), illetve a formális szolgáltató rendszer által biztosított szolgáltatásokat (részben vagy egészben felmentve magukat a támogatói-gondozói terhek alól).

A formális támogatás elvei és jogosultsági szabályai azonban preferálják az önellátás – hozzátartozói segítség – intézményes támogatás szubszidiárius sorrend szerinti felfogását, illetve az intézményes szolgáltatások ugyancsak követik azt a szubszidiárius sorrendet, mely a saját otthonban történő segítéstől halad a tartós bentlakásos ellátásig. A lehetséges gondozási erőforrások összefüggésében (önellátás, családi és informális támogatás, formális támogatás működése és kapcsolata) kutatásunkban a családi gondozókra (házastárs, leszármazottak stb.) fókuszálunk, keresve cselekvésük (vagy akár nem-cselekvésük) szociológiai magyarázatait.

Gondozási szükséglet és kielégítésének módozatai

Az epidemiológiai átmenetek kapcsán megjelenő változó szükségletek az időskellátásban az idősekre jellemző krónikus, mentális betegségekben manifesztálódnak. Az idősek között olyan gondozási szükséglettel rendelkező csoportot azonosíthatunk, akiknek az ellátása a demencia tünetegyüttes multimorbiditási[1] jellemzőin keresztül kihívást jelent az aktuális gondozáspolitika számára. A demencia progresszív, krónikus agyi betegség, a kognitív képességek elvesztését jelenti, amely az önfenntartás elvesztéséhez vezet (Weiner–Lipton 2012: 11). Késői stádiumában megromlik a kommunikációs képesség, az egyén többek között elveszíti döntési képességét, amely számos szakmai kérdést[2] vet fel (Brodtkorb et al. 2008). A gondozási szükséglet változásával és növekedésével az idősödés napjainkban a jóléti társadalmak fenntarthatóságának egyik meghatározó jelensége (Vargha 2017; Fekete 2020).

Mind az észak-amerikai, mind pedig az európai országokban, közöttük Magyarországon is az idős népességben az átlagos élettartam növekedésével egyidejűleg a demenciával élők számának növekedésére lehet számítani.

1. ábra. Demenciával élők számának várható növekedése az OECD országaiban

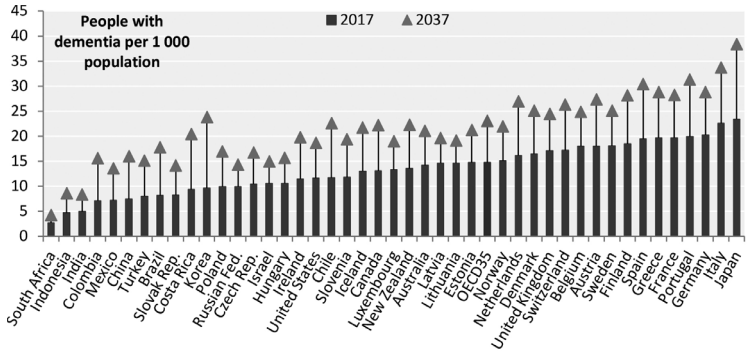

Forrás: OECD (2017).

Demográfiai adatok alapján mintegy 50 millióan élnek demenciával a világon (OECD 2017). Az Európai Unióban 2018-ban 9,1 millió 60 év feletti demenciával élőt tartottak nyilván (ADI 2015). A fenti, *1. ábrán* szereplő országokban (OECD 35) két évtized alatt átlagosan 14,8 százalékról 23,1 százalékra várható a demenciával élők számának növekedése (OECD 2017).

Hazánkban a KSH[3] adatai szerint a 65 évesnél idősebb népesség aránya 2019-ben 19,3 százalék, 2022-ben már 20,5 százalék volt, és 2050-re a népesség 31,2 százalékát is elérheti. Arról, hogy Magyarországon az idősek körében pontosan hány ember érintett demenciával, nem rendelkezünk pontos adatokkal. Becslések szerint a demencia valamelyik fázisában[4] 250 000 ember érintett (Szabó 2015). Más felmérések 136 000-től akár 200 000 főre becsülik a számukat (Kopasz 2020). Ezek az adatok nem mutatják a tényleges arányokat mindaddig, amíg nem történik reprezentatív adatfelvétel róluk (Gyarmati 2010).

A nemzetközi idősgondozási modellek és stratégiák egyre gyakrabban foglalkoznak az önellátásukban akadályozott idősek ellátásának kérdéseivel. Ezért olyan programokat és modelleket alakítottak ki, amelyek a családi erőforrásokat igyekeznek beépíteni a gondozási folyamatba. Ezeknek az erőforrásoknak a felfedése során bontakozik ki az idős személy körüli gondozói hálózat, melynek változásait, működését meghatározza az érintettek szerepértelmezése, illetve az adott társadalom kulturális és szakpolitikai kontextusa. Több olyan programot ismerünk a szakirodalomból, amelyek a családok megerősítésére szolgálnak a gondozási folyamatban. A clevelandi – *gondozási tanácsadó modell* – a demenciával élő idősek gondozásában preventív információátadással, valamint a demencia korai diagnosztizálásával segíti az idős ember családi gondozóit. A tanácsadás ingyenes, telefonos szolgáltatásként működik a családok segítésére (Bass et al. 2003). Demenciával élők gondozóinak nyújt támogatást a *koordinált demencia gondozási program*, melyben nagy hangsúlyt fektetnek a mentálhigiénés támogatásra, a kiégés megelőzésére, amely hozzájárul az idősek kórházba kerülésének csökkentéséhez, a költséghatékony otthongondozáshoz. A családi gondozók képzése a demencia kezelésének és prognózisának alapjairól, a hatékony kommunikációról, valamint a viselkedési problémák megelőzéséről, kezeléséről javítja az otthon gondozott idősek és gondozóik helyzetét (Tan et al. 2014).

Az idősek háztartásaiban a támogatás vagy gondozás fogalma azokra a feladatokra[5] irányul, amelyek az otthon élő idősek szükségleteinek betöltését jelentik (Ceci et al. 2011). A formális és családi gondozó fogalma a gondoskodási feladat jellegétől[6] eltekintve abban is különbözik egymástól, hogy a családi gondozók láthatatlan, fizetés nélküli tevékenységeket végeznek (Larsen 2017). Pozitív példaként említhetjük azt, hogy pl. Norvégiában lehetővé tették a formális gondozók folyamatos elérését és felügyeletét a demenciával élő idősek számára. A demencia diagnózis megállapítása után a beteget az otthonában tájékoztatják az elérhető szociális és egészségügyi szolgáltatásokról, ugyanakkor felmérik a beteg és a család meglévő erőforrásait és szükségleteit, amelyekhez mérten kapnak formális segítségnyújtást (Larsen 2017).

Előfordul azonban az a jelenség is, hogy bár jelen vannak a demenciával kapcsolatos családi gondozókat támogató képzések, tanácsadások, oktatási lehetőségek, sok esetben mégsem élnek ezzel az érintettek (Phillipson et al. 2014), amely információhiányt és elégtelen gondozást von maga után (Aasgaard et al. 2017). Ennek oka lehet, hogy családi kötelességként értelmezik a családi gondozók a gondoskodást, ugyanakkor stigmaként élik meg, hogy demenciával élő hozzátartozóik vannak. A meglévő formális segítségnyújtástól való tartózkodás okai gyakran bizalmatlanságon is alapszanak, adott esetben akár rossz tapasztalaton (Aasgaard et al. 2014). A legtöbb esetben a családi gondozók saját erőforrásaik mentén végzik az idősek háztartásában és gondozásában a feladataikat. Az idősek, illetve az időseket gondozó családtagok a formális gondozási rendszereket a társas támogatás teljes hiánya vagy a megnövekedett gondozási szükségletek esetén veszik igénybe (Gaálné Szabó 2022a). Az idősek családi gondozóinak szociális szolgáltatásoktól való tartózkodását tárják fel Tróbert (2019) kutatásai is, amelyek a mélyen rögzült családi funkciók és családdinamika szociológiai jellemzőit hordozzák. A testi-lelki megterhelődésük ellenére sem hajlandók professzionális segítséget kérni, amely kiégéshez, depresszióhoz, betegségek kialakulásához vezethet.

Hazánkban az idősekről való gondoskodás társadalmi problémája összetett. Egyrészt nő a gondozási és egészségügyi ellátás iránti igény, amely követeli az idős háztartások működésének segítését, miközben a lakosság munkaképes, gondoskodásra képes létszáma kevesebb lesz. Mindemellett az állami gondoskodás szerepvállalása csökken a közép-kelet-európai országokban, közöttük hazánkban is, a gondoskodási válság kialakulásának irányába haladva (Katona–Melegh 2020). Hazánkban az idősek demográfiai helyzetéről, a gondoskodás irányairól olvashatunk Gyarmati (2010, 2019) írásaiban, informálódhatunk az időseket ellátó szociálpolitikai rendszerekről (Patyán 2017), a professzionális és informális segítők szerepéről (Szabó 2014), az időseket gondozó családtagok kihívásairól, terhelődéséről (Tróbert–Széman 2019). Fekete (2017) kutatásaiban feltárta az egészségügyi és szociális szolgáltatás egymásra építésének szükségességét. Ebben egyik hangsúlyos elemként határozta meg az informális és hozzátartozói szektor bekapcsolását is az erőforrások sorába demenciával élő idősek ellátása esetén. Hiányzik azonban annak feltárása, hogy az időseket támogató kapcsolatrendszerek hogyan alakulnak, változnak, működnek. Kevésbé ismert, hogy az idősek gondozásában részt vevő szereplők, jelen esetben a családi gondozók számára mit jelent az az élethelyzet, amelyben mint gondozók vesznek részt, illetve hogyan konstruálják saját gondozói szerepüket, amely meghatározza döntéseiket és cselekvéseiket.

A hozzátartozók által nyújtott gondozás magyarázatai

A hozzátartozók által végzett gondozás az idős családtag irányába többfajta motivációból ered. A családi gondozók a társas támogatás egy sajátos változatát művelik, mely nem csak tevékenység, hanem egy bonyolult élethelyzet is. Ebben a helyzetben a gondozók cselekvését nem egyszerűen a különféle környezeti tényezők határozzák meg, hanem – közvetlenebb módon – azoknak a gondozók általi interpretációja. Ezen cselekvések fő motivációit a kultúrából táplálkozó hagyományok, normák, a vallási értékeken alapuló viselkedések, a gondozás nemi meghatározottsága, illetve a formális intézményhálózat elérhetősége jelentik (Zarzycki et al. 2022). Az érzelmi kötődésen alapuló családi csoportműködés során alakul ki a számíthatok valakire érzés, a generációk közötti családon belüli szolidaritás, a támogatói légkör, amely stabilitást ad a mindennapokban (Füzér et al. 2005).

Az időseket ellátó családokban az érzelmi és kapcsolati viszonyok jelentik a gondozáshoz a fő erőforrást, ugyanakkor bizalmi viszony van közöttük (Szabó 2015), de fakadhatnak az egyén kötelességtudatából is (Melcherné Kázár 2021). A családi csoportfejlődésben a bizalom kiépülése teszi lehetővé a munkamegosztást, melynek során olyan értékekre alapozunk, mint az összetartozás, a közös problémamegoldás, a gondozott elégedettsége.

A magyar társadalom paradigmájában a gondoskodási feladatok női munkának minősülnek (Gregor–Kováts 2019). Azokban a társadalmakban, ahol a nemi sztereotípiák nem gyökereznek mélyen a társadalom elképzeléseiben, csökkenni látszanak a nemek közötti egyenlőtlenségek a gondoskodási feladatmegosztásban (Acsády 2014).

Held (2006) új perspektívába helyezi a gondoskodás kérdését, mely szerint a szolidaritás és felelősségvállalás egyetemes emberi kötelesség és nem csupán női feladat. Visser és munkatársai (2018) kiegészítő hipotézise (crowding-in) szerint az állam saját szerepvállalásán keresztül fokozhatná a családok szolidaritásából fakadó gondoskodását. Ezáltal olyan állami biztonsági-segítő hálót tudhatnának maguk mögött, amelyek segítik őket a gondozási terhek feladatainak ellátásában.

Az időseket támogató kapcsolatok működésének megértéséhez társítanunk kell a társas kapcsolatok főbb fogalmi és tartalmi jellemzőit is. A családi gondozók, mint a gondozásra szoruló idősek társas támogatói kapcsolati tőkét jelentenek számukra (Bourdieu 1997; Farkas 2013). A kapcsolati tőke információnyújtást, támogatást, segítséget, empátiát, bizalmat, érdekképviseletet jelent a támogatott személynek (Kisfalussy 2013). Magában foglalja mindazokat a forrásokat, amelyek lehetővé teszik a társadalomban élő egyének, csoportok számára, hogy a jóléti társadalomban valódi általános testi-lelki-szellemi jólétben, jóllétben éljenek (Sík 2012). A putnami (1993) társadalmitőke-felfogásban az értékeken túl a cselekvés van a figyelem középpontjába. Ezen cselekvés kulturális meghatározottsága a családok közös történetében, értékrendszerében, saját családértelmezésében, együttműködésében gyökerezik, amelyet a tagok közötti bizalom határoz meg (Fukuyama 1995). A társadalmi tőkében rejlő együttműködés az az erőforrás,

amelynek felhasználásával az egyén életében mikro- és makroszinten egyaránt változások következhetnek be.

Elméleti modellek a hozzátartozói gondozás értelmezésére

A generációk közötti – változó – kapcsolatok hagyományos értékei, illetve a hivatalos szociálpolitikai rendszer feltételezése szerint az öngondoskodás és az intézményes szolgáltatások között megtalálható és működőképes a társas támogató háló, esetünkben a családi gondozók, akik támogatják az arra rászorulókat. Az idős/demens személy körül a gondozási szükségletnek megfelelően változó és működő gondozást nyújtó támogató háló egyik szereplőjének, jelen esetben a családi gondozók szerepértelmezésének bemutatására a tanulmány egy elméleti modellt (a gondozás konvoj-modelljét) és egy szociológiai nézőpontot (a szociális konstrukcionizmust) kíván felhasználni.

Konvoj-modell

A konvoj-modell segítségünkre szolgál értelmezni a gondozói hálózat összetett rendszerében a gondozást végzők szerepeit, funkcióját. A családi gondozók alappillérei a gondozói hálózatnak. Ők szembesülnek legtöbb esetben elsőként azokkal a gondozási szükségletekkel, amelyek idős családtagjaikat érintik. A konvoj kifejezést először Plath használta annak leírására, hogy a japán fiatalokat miként kíséri végig gyermekkoruk során a kortársak egy köre, lehetővé téve kölcsönös szocializációjukat (Plath 1980 hivatkozza Fuller et al. 2020). Kahn és Antonucci (1980) ezt olyan általános modellé fejlesztették, amely magában foglalja a társas kapcsolatok előzményeit és következményeit, valamint a társas kapcsolatok különböző elemeinek részletes leírását (mint például a kapcsolati háló, vagy a társas támogatás).

A modell általános jellege abban nyilvánul meg, hogy alkalmazható minden életkorra a gyermekkortól az időskorig; ugyanakkor érzékeny a különböző kulturális és környezeti jellemzőkre, valamint a társas kapcsolatokkal ok-okozati viszonyban lévő faktorokra *(2. ábra).* A konvoj-modell kidolgozásával egy olyan általános magyarázó modellt kívántak létrehozni, mely alkalmas minden életkori szakasz szociális kapcsolatainak feltérképezésére és elemzésére (Antonucci et al. 2014).

2. ábra. A társas kapcsolatok konvoj-modellje

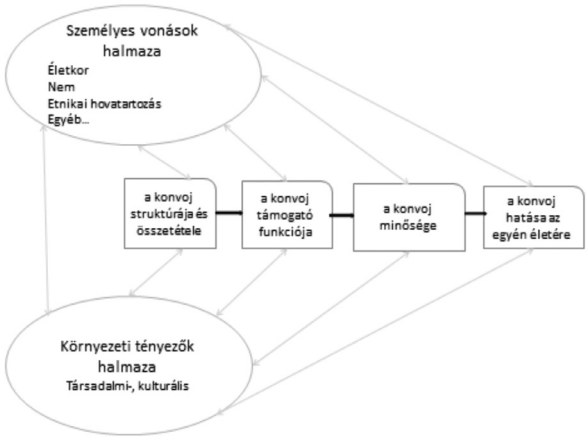

Forrás: Fuller et al. (2020) alapján.

A modellben a társas kapcsolatok alakulását befolyásoló két fő terület a személyes vonások, illetve a környezeti tényezők halmaza *(2. ábra)*, amelyek lehetőségei, ugyanakkor korlátai is lehetnek az egyéni cselekvésnek. A *személyes vonások* halmazába tartozó elemek: életkor, nem/szexualitás, etnikum/rassz, szocio-ökonómiai státusz, jövedelem, iskolázottság. A *környezeti tényezők* közé sorolt elemek: kulturális környezet, történeti események, szerepek, normák, elvárások, szervezetek.

A konvoj dimenziói a kapcsolatok struktúrája és összetétele, a támogató funkciók működése, a támogatással való elégedettség, valamint – végső soron – a konvojnak a személy életére gyakorolt hatásainak összessége.

– A *konvoj struktúrája és összetétele:* a kapcsolati háló objektív jellemzői, mint például a háló mérete, összetétele (családtagok, barátok stb.), a kapcsolattartás módja (üzenet, telefon stb.) és gyakorisága.
– A *konvoj támogató funkciója:* a kapcsolatok keretében ténylegesen adott/kapott támogatások típusai (pl. technikai, érzelmi stb.) és azok jellemző vonásai.
– A *konvoj minősége:* a személy elégedettsége a kapott támogatással.
– *Jóllét, egészség, életminőség:* a kapcsolatoknak és az abból származó támogatásnak az egyén helyzetére gyakorolt hatásai.

Az idősek gondozása szempontjából nagy jelentőségű a gondozás konvojának modellje. Antonucci és társai a konvoj-modellt – egyebek mellett – az embereket az életpályájuk, különösen az idős koruk során érő hatások mérésére és elemzésére alkalmazták (Antonucci et al. 2014; Fuller et al. 2020). A gondozást igénylő idősek jelentős része egyszerre részesül informális, családi, ezzel egyidejűleg pedig formális gondozási szolgáltatásban. A gondozás konvojának koncepciója a gondozást úgy fogja fel, mint amely dinamikus, előre haladó, személy- és családspecifikus, és faktorok különböző szintjei által befolyásolt.

A konvoj elnevezés arra a koncepcióra utal, hogy a személy életútja során (konkrétabban a gondozást igénylő életszakaszban) folyamatosan változik a rendelkezésre álló gondozók köre és szerepe. Minden személy gondozási konvoja sajátos strukturális és funkcionális jellemzőkkel bír. A gondozás konvojának modellje szerint egy előrehaladó együttműködés van a gondozás érintettjei, így az informális, családi és formális gondozók, valamint a gondozás igénybe vevője között. A gondozásba bekapcsolódó személyeknek lehet akár erősebb, akár gyengébb kapcsolata a gondozás igénybe vevőjével, illetve egymással; és különféle típusú tevékenységekkel támogathatják a gondozottat.

Személyenként vizsgálandó, hogy kik vannak jelen gondozókként, és hogy milyen munkamegosztás van közöttük. Az, hogy ki mit tesz egy individuális konvojon belül, általában változik az idő során. Ebből a minden személyre alkalmazható gondozói konvojból a családi gondozók szerepértelmezéseit mutatjuk be jelen írásunkban demenciával élő idősek családi gondozóinak szerepértelmezésein keresztül. Megismerhetjük az otthoni gondozásban előforduló mintázatokat, rámutatva általuk a családi gondozást támogató lehetőségekre az idősek jólléte érdekében.

A gondozás szociális konstruálása

A probléma tárgyalásának másik elméleti alapját a szociális konstrukcionizmus jelenti. A konstrukcionizmus olyan ismeretelméleti nézőpont, mely a tudás – meghatározott formában és tartalommal történő – létrejöttét társadalmi cselekvésekre vezeti vissza: „a konstrukcionista elmélet azt a folyamatot vizsgálja, melyben az emberek az akcióik és interakcióik révén folyamatosan megalkotják azt a közös valóságot, melyet objektíven tényszerűségében létezőnek és szubjektíven jelentést hordozónak élnek meg." (Wallace–Wolf 1999: 277 hivatkozza Szöllősi 2012: 40) A szociális konstrukcionizmus szükségesnek tartja az elfogadott tudások kritikus vizsgálatát (dekonstruálását), hogy észlelhetővé váljanak azok az értelmezések, melyeket a társadalom kapcsol hozzá a dolgokhoz.

Littlejohn szerint az értelmezés szerepe a tudás felépítésében a következő (Littlejohn 1992: 190–191; hivatkozza Szöllősi 2012: 43):

– Az emberi lények nem önmagukban a fizikai objektumokra és történésekre válaszolnak, hanem az események értelmezésére.
– A jelentés nem a dolgok vagy az események sajátja, hanem konstrukció.
– A jelentés az érvényes kulturális keret terméke, melyet a különböző társadalmi, lingvisztikai, diszkurzív és szimbolikus gyakorlatok hoznak létre.

A konstrukcionista nézőpontnak a gondozás területén történő alkalmazására több példát is találni (Symonds 1998; Weicht 2015; Cronin 2018). A konstrukcionista megközelítés felhasználása témánk esetében azért indokolt, mert a gondozás jelensége erősen terhelt különféle normatív tartalmakkal. Weich tanulmánya részletesen mutatja be azt a folyamatot, amint a társadalmi diskurzus megteremti „az informális gondozó" személyét.

Megállapítása szerint a gondozás egy olyan morális konszenzuson alapul, melyet a nyilvános, a társadalmi és a kulturális diskurzus tart fenn. Ez a diskurzus hozza létre a megkülönböztetést az informális gondozás és a fizetség ellenében végzett gondozás között; ez alkotja meg a „decens társadalom" képét, mely megfelelően gondoskodik idős tagjairól. A diskurzus funkciója az, hogy hozzájáruljon ahhoz a társadalmi rendhez, melyben a hozzátartozók az idősek elsődleges gondozói, melyet az intézményes és a (magán) fizetett gondozás kiegészít (Weich 2008).

Mivel témánk a családi gondozók helye a demenciában szenvedő hazai idősek gondozásában, a gondozás nem pusztán egy objektív jellemzőkkel bíró tevékenység. Sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy a gondozás szociokulturális meghatározottságú gondozói szerepértelmezéseken alapuló cselekvések sora.

A családi gondozók szerepértelmezései, a demenciáról való tudása hatással vannak a gondozásra, a gondozói hálózat változására, a szakpolitikai rendszerekkel való együttműködésre.

A kutatás célja és kérdései

Kutatási célunk annak megértése, hogy a társas támogatás miként működik demenciával élő időseket gondozó családokban, vagyis a támogatást nyújtók (a rokont gondozó személyek) miként konstruálják gondozói szerepüket. Az így kirajzolódó hiányok, problémák új irányokat jelölhetnek ki az idősek és családi gondozóik szakpolitikai támogatására. Az időseket körülvevő társas támogató háló egy specifikus felfogása a Kahn–Antonucci (1980) szerzőpáros fentebb ismertetett konvoj-modellje, mely szerint az egyént körülvevő kapcsolathálózatból kiválasztásra kerülnek azok a támogatók, akik befolyással vannak az idősek jóllétére a késői életszakaszban.

Ebben a támogató kapcsolatrendszerben az alábbi kérdések merülnek fel:

– A demenciával élő idősek otthoni gondozásában milyen kihívásokkal (betegség, szociális gondok) és hogyan küzdenek meg a hozzátartozók?
– Mely tényezők (társadalmi, kulturális, személyes) befolyásolják a demenciával élő idős személy körül a személyközi kapcsolatok hálózatának szerveződését?
– Hogyan konstruálják a családi gondozók saját szerepüket (miért gondoznak, illetve mik a motivációik) ?
– Milyen munkamegosztás jön létre az érintettek között a segítés/gondozás során?
– Hogyan zajlik az alkufolyamat a gondozásban érintett családtagok, hozzátartozók között?
– Milyen a családi gondozók viszonyulása a formális támogató-kiegészítő-pótló segítség igénybevételének lehetőségéhez, illetve a konkrét formális segítségnyújtáshoz az otthoni gondozásban?

A kutatás módszere

Nyugat-magyarországi idősotthonba felvételre várakozó demenciával élő idősek előgondozási és szükségletfelmérésének adatlapjai kerültek statisztikai feldolgozásra 2020-ban demográfiai, egészségügyi és szociális jellemzőik tekintetében. Ezzel párhuzamosan az idősek családi gondozóival félig strukturált interjúkat készítettünk a gondozási problémákról, illetve a házi gondozásban előforduló velük kapcsolatban álló formális gondozókkal kapcsolatos szerepviszonyulásaikról, együttműködésükről, munkamegosztásukról. A kutatás során legjellemzőbb problémának a demencia súlyosbodásával egyidejűleg az állandó felügyelet biztosításának hiánya, illetve a hozzátartozók egészségi állapotrosszabbodása nehezítették a gondozást.

Azonban a közöttük lévő interakciók mélyebb feltárásához, illetve a saját és egymás szerepértelmezéseinek cselekvéseiket befolyásoló hatásainak megismeréséhez a félig strukturált interjúk nem nyújtottak kellő információkat (Gaálné Szabó 2022b).

Kutatásunkat 2022. év második felében 10 mélyinterjúval folytattuk azokkal a családi gondozókkal, akik az első adatfelvételben is részt vettek és gondozottjaik továbbra is várakoztak az idősotthoni felvételre. Jelen tanulmányban ezen mélyinterjúk tapasztalatait mutatjuk be. Az interjúkról a családi gondozók jóváhagyásával hangfelvétel[7] készült, ezekről átiratot készítettünk, melyeket tematikusan elemeztünk. Az interjúk során a gondozás történetének elmesélésére kértük az időseket támogató családtagokat, akik normarendszerükön keresztül értelmezték saját gondozói szerepüket, valamint a formális gondozáshoz kapcsolódó szerepértelmezéseiket.

Az interjúk során az alábbi témakörök kifejtésére összpontosítottunk:

– a demencia és egyéb időskori betegségek, illetve az otthoni gondozást érintő szociális problémák megoldása, kezelése;
– gondozást befolyásoló személyes és társadalmi tényezők;
– a gondozás motivációi;
– családon belüli alkuk és munkamegosztás;
– formális ellátás elérhetőségének értelmezése;
– a gondozást kiegészítő formális kapcsolatokhoz való viszonyulásaik.

Eredmények

A demencia és egyéb időskori betegségek, illetve az otthoni gondozást érintő szociális problémák kezelése

A kutatásban részt vevő idősek – 6 nő és 4 férfi – átlagéletkora 79 év. Családi állapotukat tekintve 3 fő özvegy, 3 fő elvált és 4 fő házasságban él. 5 fő egyedül, 5 fő pedig családi gondozójával él. A hozzátartozók elmondása szerint a gondozásukban

lévő idősek orvosi zárójelentéseik szerint krónikus betegségekkel küzdenek, melyek: diabetes, Parkinson-kór, veseelégtelenség, agyvérzés utáni bénulás, gerincbetegségek, tumorok, alkohol okozta májelégtelenség, illetve demencia. A kutatásban résztvevők közül 4 fő enyhe, 5 fő középsúlyos, illetve 1 fő súlyos demenciában szenved.

Az állandó felügyelet több esetben is problémát jelent, különösen a középsúlyos és súlyos demenciával élők esetén. Az idősek gyermekei nem tudják vállalni munkájuk vagy saját gyermekeik gondozása miatt: *„Nekem van három gyerekem, mellette dolgozom, és nem tudom a 24 órás felügyeletet vállalni."* (42 éves nő); *„Hát ugye van egy fiam meg egy lányom, dolgoznak. Amikor itthon vannak, akkor is ővele inkább én foglalkozom."* (77 éves férj) Amikor hiányzik az állandó felügyelet, a demenciával élők esetén balesetveszély, ellátatlanság kockázata áll fenn: *„Egyre rosszabb az állapotuk. Nem tudom látta-e az apósomnak is az orrát […] és nem azt mondom, hogy kapkod, hanem ilyen rohangáló típus volt ő egész életében, csengett a telefon, kereste őket a férjem, és elkezdett itt rohanni, aztán elesett a papucsában, mi meg csak este jöttünk."* (62 éves nő) Súlyos demenciával élő idős esetében a felügyelet hiánya esetén elkóborolás veszélye is fennállhat: *„Hát egyszer-kétszer elmegy, most a legnagyobb melegben ment el pont, pénteken, hát boltba ment. Azt mondta kenyeret venni ment, a piacra járt régen. […] Mikor nálam lakott, ott ebédelt, egy darabig elvolt, és akkor utána megindult, egész éjjel mászkált. Itthon meg estére becsukom, meg ő is bezárja retesszel az ajtót. Hát ez van, nem tudok mit csinálni. Nem tudom igazából, hogy lenne jó, mert sajnálom is.*
A nyugdíját én veszem fel, ezért nagyon haragszik rám, de míg nem tettem, mindenkinek odaadta, meg eldugta és nem találta meg. Azért van, hogy dolgokat, a pénzét elrakja, és nem emlékszik rá, hova tette. Hát féltem is, de ő már itt szokta meg."(66 éves nő)

Az önellátásukban akadályozott idősek szociális helyzete jövedelmi és lakáskörülményeiken keresztül vizsgálva rávilágít az idősek anyagi helyzetére. A kutatásban részt vevő idősek lakáskörülményei rendezettek voltak: 5 fő saját lakásában él, 3 fő önkormányzati bérlakásban, illetve 1 fő haszonélvezeti joggal rendelkezik gyermeke lakásában. Jövedelmük átlagosan 116 260 forint, a legkevesebb jövedelemmel rendelkező 52 000 forinttal, míg a legmagasabb jövedelemmel rendelkező idős 149 000 forinttal gazdálkodhat. Támogató családtagjaik szerint az idősek alacsony jövedelme a jelenlegi lakásfenntartásokat érintő energiaár-emelkedés és a különböző gyógyászati segédeszközök elérésének nehézségei miatt vált aggasztóvá: *„Havi gyógyszerkeret 40–50 ezer forint. […] Meg most az árammal van gondom, mert sajnos ezt a matracot áram működteti, most már 9 éve fekszik, valami kedvezményt lenne jó kapni. [….] Nem tudom, hogy hová lehetne bejelenteni, […]."* (77 éves férj) A családi gondozók nem ismerik az idősek számára igényelhető támogatási formákat és azok elérési útjait. Ugyanakkor az egészségi állapotromlás, például decubitus kezelése esetén a szakápolási feladatokat is elvégzik, melyekben szakszerű segítségre lenne szükségük.

Gondozást befolyásoló tényezők

Az idősek kapcsolathálózati konvojából kiválasztásra kerülnek azok a társas támogatók, akik az aktuális élethelyzetükben támogató, gondozó szerepüket közvetlenül gyakorolják az idős családtag felé. A támogatói szerepre való kiválasztódást nagymértékben befolyásolják a gondozók szociodemográfiai jellemzői, illetve az életútjukban történő változások. A kutatásban részt vevő időseket támogatók átlagéletkora 57 év. A legfiatalabb gondozó 38 éves, a legidősebb 77. Nemi összetételüket tekintve 7 nő és 3 férfi, mely adat a gondozásban résztvevők női dominanciáját mutatja. Túlnyomó többségük – 8 fő – házasságban él 1, 2 vagy 3 gyermekkel, 1 fő elvált és 1 fő özvegy. A támogató családtagok életútjában bekövetkező változások során számítani lehet azokra a gondozást befolyásoló akadályokra, amelyek nehezítik vagy lehetetlenné teszik a családban történő idősgondozást, például a gondozó házastársak és gyermekek magas életkora, betegségek, családok térbeli szétválása, válás, egyedül élő idősek stb. *„Már én is idős vagyok, meg míg jól vagyok, ápolom a feleségem, de kiderült, hogy daganatos vagyok. Ameddig tudom, ellátom."* (77 éves férj) A hozzátartozók összetett szerepkészletének megfelelő feladatellátásuk: munkahelyi, saját háztartás vezetése, gyermeknevelés negatívan befolyásolja az egyre fokozódó gondozási feladatok elvégzését: *„Van egy fiam és egy lányom. A lány külföldön él, a fiamék most jöttek haza, van egy kis unokám. A felelősség rajtam is van, hogy őket is segítsem anyagilag is."* (66 éves nő); *„Hát nem olyan egyszerű ez a dolog, mert én is dolgozom, két munkahelyen is, egyedül nevelem a gyerekeimet."* (47 éves nő)

Az alábbi interjúrészletekből azokat az életútban történt eseményeket, szituációkat azonosíthatjuk, amelyek gondozói helyzetbe „kényszerítették" az idősek hozzátartozóit: *„A feleségem 2013-ban kapott egy agyi infarktust, újra kellett éleszteni, kerek egy hónapig kómában volt. Egy és egy negyed évig volt a kórházban, azóta itthon ápolom […]"* (77 éves férj); *„Van egy lányunk, aki most 43 éves […..] A volt férjemnek lett egy rosszulléte. Bevittük a kórházba és onnét 9 hónapra a rehabilitációs intézetben volt kórházon belül, ott ápolták […] onnan elhoztuk és gyakorlatilag mi ápoljuk a férjemmel."* (65 éves nő)

Otthoni gondozás hiánya vagy elégtelensége esetén, illetve amikor nincs hely idősek otthonában, piaci finanszírozású intézményekbe kényszerülnek vinni a demenciával élő idős embert hozzátartozói, vagy fizetett gondozót fogadnak. Mindkét lehetőség magas ellátási költségekkel jár: *„ A doktornő a kórházban éreztette, hogy hát a maga édesanyja, maga a gyereke, maga köteles gondoskodni róla, tehát nagyon kemény volt. Én akkor haza is hoztam, megpróbáljuk, meglátjuk, hogy tudom […] Aztán úgy tudtam, hogy egy gondozót kerestem, fizettem érte, hogy amíg én dolgozok, addig jöjjön ide, nézzen rá, mert akkor ágyban fekvő volt 4 hónapig, nem tudott menni, csak feküdt, meg pelenkás volt."* (42 éves nő)

A hozzátartozó saját gondozói szerepének értelmezése

A támogató konvoj tagjainak gondozó funkciói (ápolást nyújtó, érdekérvényesítő, gondozási, anyagi stb.) saját szerepük konstruálása által fogalmazódnak meg, meghatározva a segítség módját, mértékét, más családtagokkal történő feladatmegosztást. Ezeknek a gondozói feladatoknak az értelmezése függ a gondozók szocializációja során kialakult értékeitől is. A *„Hogyan érzik magukat a kialakult támogatói szerepben? Mit jelent számukra a gondozás?"* kérdésünkre az alábbiakban kirajzolódó gondozói motivációkat azonosíthatjuk.

Több esetben az összetartozás, a múlt közös tapasztalata felülírja a nehézségeket, hiányokat. Idős házastársak esetén természetes része az életnek a családtagok ellátása nehézségek közepette is. Az idősebb generáció a családtagjai ellátását házastársi kötelességként értelmezi: *„Nézze, gyerekek voltunk mikor összekerültünk, immár lassan 60 éve együtt vagyunk, nem tudok mit mondani. Együtt kezdhettük az életünket. Az első kanáltól az utolsóig. Egymáshoz tartozunk."* (77 éves férj)

A romló egészségi állapotban lévő volt férj ápolása közben több ponton jelzi támogatója, hogy kényelmetlen, néha vállalhatatlan a gondozás, mégis cselekvésének motivációjaként az emberséget, önzetlenséget jelöli: *„Pont ez a csodálatos ebben a dologban, hogy a jelenlegi férjem nyitott erre. A háziorvosunktól elkezdve a kórházban az ápolónőkig, az urológián, ezen mindenki csodálkozik, szerintem viszont egyszerűen emberség."* (65 éves nő) Korábbi szavaiban így vall: *„A lányomnál nincs hely […]"*, amiből arra tudunk következtetni, hogy lányának próbál segíteni azzal, hogy volt férjét ápolja.

Segítői attitűd a gondozás motivációja annak a gondozónak, aki nyugdíjba vonulása előtt gondozói munkakörben dolgozott munkahelyén. Boldogságot, megelégedést jelent számára jelenleg is a segítés, amely motiválja cselekvéseit: *„Én amit tudok, megteszek, bárkinek. Mondjuk az édesanyámnak meg pláne. Akárkinek, nagyon szívesen segítek."* (67 éves férfi)

A segítést a gondozó egyfajta belenyugvó sorsszerűségként éli meg, aki jelenleg férje szüleit segíti: *„Anyukám is rákos beteg volt, sajnos 21 éve már, hogy elment, őt is ápoltam. Utána jött az apukám, 15 év múlva kb., ő demens lett, meg Parkinsonos. Hát és akkor most itt vannak ők, megkaptam őket, ez így van megírva."* (62 éves nő)

Van gondozó, aki teherként fogalmazza meg a gondozási tevékenységét, melyet úgy értelmez később, hogy ez a gyermekek kötelessége, amely a gondozási cselekvése egyik fő mozgatórugója: *„Hát ez végül is, ez egy teher. De azért ez várható, mert akinek idős szülei vannak, előbb-utóbb bekövetkezik. Nem tudom melyik a jobb helyzet, amikor hirtelen valaki meghal, és nincs ápolás semmi, vagy még hosszú éveken keresztül kell."* (47 éves nő)

Némely gondozó női szerepeként azonosítja a gondozást, mint feladatot. Ugyanakkor kifejezi igényét a szabadságra, a munka világába való kilépésre is a családi kötelékből: *„Az én feladatom lett, hát a nő az, aki a családot összetartja, meg a családot rendezi. És hiába is dolgozik, mert régen az volt, hogy a nő nem dolgozott mellette, most meg azért dolgozzon is, hozza is a pénzt, plusz még mellette.*

Mondjuk, vannak azok a nők, akik simán elvannak otthon, de én nem az a fajta vagyok. Jó persze, nem utolsósorban az anyagiak is számítanak, de nem vagyok az a fajta, aki most otthon el tudna hónapokig lenni, és csak a házimunka. Én ugye 11 évig itthon voltam a gyerekekkel, jöttek sorba, de már utána éreztem, hogy most már valamit kéne dolgozni, csak ilyen pár órást, vagy pár napot. Jó, néha az ember belefárad, hogy lehet kéne váltani, de aztán mégsem jutok el odáig, mert végülis, szeretem ezt csinálni." (42 éves nő)

Alkufolyamatok és munkamegosztás a családi gondozás során

Azokban az esetekben, amikor külső akadályok, például térbeli távolság, egészségügyi problémák nem akadályozzák a gondozási folyamatot, a családi gondozók saját szerepértelmezései határozzák meg a gondozói cselekvéseket, feladatok elvégzését, munkamegosztást. Az idősek otthoni gondozása ritkán valósul meg egyetlen hozzátartozó támogatásával. A tagok közötti alkudozás, lehetőségek mérlegelése közben megjelennek azok a motívumok is a gondozás kapcsán, amikor a családtagok neheztelnek egymásra. Néha ezt meg is fogalmazzák: *„Tulajdonképpen anyósoméknak három gyerekük van: a férjem, a húga, aki távol lakik, 300 km-re, meg a legkisebb gyerek, őrá nem tudunk sajnos számítani, ő nem folyik be a család életébe. Pedig egy utcával lakik odébb, mint mi, de mindentől elzárkózik, azt nem tudom, hogy mi okból. Hát meglátogatja őket két-három hetente, én nem vagyok elfogult, de szerintem nem ez a szülő–gyerek kapcsolat. A férjem meg a sógornőm beszélt vele, de ő elviharzott, és ennyi volt, de mégis ő a kedvenc természetesen. De hiába beszélgettünk vele külön-külön is, együtt a testvérek is, de egyszerűen beszélni vele nem lehet, elmegy, és akkor jön, amikor mi nem vagyunk itt. Szóval általában úgy van, hogy a férjem itt van minden nap, ha ő dolgozik, akkor én jövök, itt dolgozok közel."* (62 éves nő)

Van arra is példa, hogy négy testvér folyamatosan beosztja egymás között a gondozási feladatokat és az állandó felügyeletet is megszervezik 94 éves édesanyjuk esetében. Némely dologban nem értenek egyet, de azért működik az ellátás. Szeretnék az otthonában gondozni idős édesanyjukat, ha lehet a haláláig: *„Etetni nem kell. Az ennivalót oda kell tenni elé. Segíteni kell neki nagyon sokat. Meg ha olyan, akkor a gyógyszert rá kell erőszakolni, tukmálni. A szó szoros értelmében, mert van, hogy nem akarja bevenni a gyógyszerét. Két bátyám vagy a húgom mindig ott vannak. Egyik délelőtt vagy délután. Én mondjuk, most csütörtökön fogok menni. Mosogatok, takarítok. És akkor egy-két órát ott kell nála maradni, majd estére jön át a testvérem."* (67 éves férfi)

Jól működő családi kommunikáció és munkamegosztás van más testvérek között is: *„Már 6 éve, minden nap jövök ide délután, öttől 6-ig-7-ig, minden nap itt vagyunk. Van egy nővérem, ketten jövünk, vagy felváltva, de mindennap jövünk. Anyu vérhígítót kap, azt az Apu nem tudja neki beadni, vagy én, vagy a nővérem adjuk be, meg hát a gyógyszereket rendezzük."* (47 éves nő)

Súlyos beteg volt férjével egyedül küzd meg a gondozó, jelenlegi férje támogatásával. Lányára nem számíthat a háztartási feladatok elvégzésében: *„Minden másnap reggel meg is borotválom. Egy héten egyszer átsegítjük úgy, hogy belém kapaszkodik és átcsoszogunk, és akkor kap egy teljes fürdést. Havonta egyszer hajvágás, körömvágás, minden olyan, ami szükséges."* (65 éves nő)

Van, aki nem számíthat segítségre családon belül, mindent egyedül intéz, súlyos demens édesanyját gondozza miközben maga is már nyugdíjaskorú: *„Egyedül látom el, nincs testvérem, itt is vezetem a háztartást, meg otthon is, igaz egy utcával lakok feljebb. Házimunkát, takarítást én csinálom."* (66 éves nő)

Van, ahol a családból csak a nők vesznek részt az idős ember gondozásában. Elmondásuk szerint a férfi családtagok csak ritkán látogatják, de „nem szólnak", ha ők, a nők minden nap mennek segíteni: *„A hajmosás az nem megy, mert a kezét sem tudja úgy felemelni, ezért ebben segíteni kell. Azt vagy a lányom, vagy én szoktuk rendezni.„* (42 éves nő) Egyéb „női" feladatokat: mosás, főzés, takarítás, fürdetés legtöbbször az idős emberek menyei, lányai, lány unokái végzik: *„Hetente látogatom édesapámat, aki egy zárt helyen lakik egyedül. Ilyenkor takarítok, beszélgetünk, de még el tudja látni magát. Van még 2 testvérem, úgy egyeztünk meg, hogy ha rosszabb lesz az állapota, együtt fogjuk fizetni neki az otthont, mert nem tudunk menni mindig hozzá."* (50 éves nő); *„A főzést, azt a lányom csinálja."* (77 éves férj)

Három férfi vett részt a kutatásban, mint gondozó családtag: 1 férj, egy fiú és egy unoka. Az ő feladatellátásuk elsősorban mentális támogatást, bevásárlást, kórházba szállítást, házon kívüli ügyintézést jelent: *„Én nagyon szívesen jövök, elbeszélgetünk ilyenkor egy fél órát, aztán megyek haza. Egyelőre ennyire van szüksége, mert gyászolja, siratja a fiát. Kevesen vagyunk a családban, a kisfiammal szoktam jönni, beszélgetni, játszani, így jól elvannak."* (38 éves férfi) Idős férj a gyermekeivel közös feladatelosztásban végzi támogatói feladatát: *„A fiam intézi a gyógyszereket, a mentőt, kórházat, ezt már inkább, mert elég sokszor kell menni a kórházba katéter cserére. […] a főzést, azt a lányom csinálja."* (77 éves férj)

A kutatásban részt vevő idős házaspár tagjai enyhe és közepes demenciával küzdenek. Gyakori elesések, elkóborlás, tisztálkodási nehézségek, agresszív magatartás nehezíti a gondozást, azonban a családtagok alkalmazkodnak a nehezedő gondozási szükségletekhez. Nem viszik már haza saját otthonukba sem szüleiket, mint korábban, a feladatokat megosztják egymás között, de tanácstalanok a jövőt illetően: *„Szóval általában mi vásárolunk be nekik, sógornőm messze lakik, de havonta, kéthavonta azért eljön, rendbe szedi őket. Az orvosi dolgokat én intézem, én rakom ki nekik a gyógyszereket, én rendezem a háziorvost is, szakrendelésekre időpontot kérek, kisérem. Mondjuk, most nem leszünk itthon a következő kardiológiai kontrollján, mert megyünk nyaralni, és akkor a sógornőm eljön, és akkor besegít. […] Nincs főzés, hanem úgy hozzák az ételt nekik, hétvégén meg mi főzünk. […] hétvégén teljesen kivoltunk, hogy válasszuk szét őket, ha netalán rosszabbodna az állapotuk."* (62 éves nő)

Formális gondozás elérhetőségének értelmezése

Az a tény, hogy idősek otthonába várakozási kérelem van beadva minden gondozó családtagnak biztonságot jelent. Hátteret biztosít arra nézve, hogy ha súlyosabb egészségügyi feladatellátással szembesülnek, lesz hová fordulni segítségért. Mentális támaszt jelent még akkor is, ha várakozni kell, vagy egyáltalán nem szeretnék, hogy megvalósuljon az idős otthoni felvétel: *„Ugye akkor még fiatalabb voltam, meg akkor igen rosszul nézett ki a helyzet. Hát nem tudtuk, hogy mi lesz a kórházban, az orvos is mondta, hogy két férfi mit csinál vele, hát mert a fiam itthon lakik velünk együtt. Neki nincs családja, ő legény […] De amíg én élek meg mozgatni tudom, MARAD! 60 éve együtt vagyunk, amíg hát valamelyikünk…"* (77 éves férj)

Némelyek saját tapasztalatból ismerik az idősotthonokbeli munkaerőhiányt, amely bizalmatlanságot mutat az irányukból: *„Én ódzkodok attól, hogy beadjuk intézetbe. Ott dolgoztam. Tudom, hogy mi megy ott. Jó, hogy nem tehetnek róla, mert elég sok a munkájuk, de egész nap nem lehet ott vele egy nővér, hogy éppenséggel megnézze, hogy mit csinál. Én ott dolgoztam intézetben, és erősen ellene vagyok, hogy beadjuk oda. Inkább vállaljuk mi magunk, hogy megteszünk mindent, amíg él."* (67 éves férfi) Az átmeneti gondozóház igénybevételét követően az egyik támogató pozitív és negatív tapasztalatokat is megfogalmazott az intézményben eltöltött gondozással kapcsolatosan: *„Igazából rendben volt tartva az Anyu. Tehát azzal volt a probléma, hogy nagyon kevesen vannak. És a foglalkoztatás igazából kellene ott is működjön, mentális és fizikai, de akkor nem nagyon volt. Ő vele nem. Láttam, hogy voltak programok, meg tologatták ide-oda őket, de Anyuval semmit nem csináltak. De mondjuk, Anyu nem nagyon tud ülni, fél óra, 1 óra maximum. De az Anyu teljesen egyedül volt, kiabált is, ha kellett neki valami, de senki nem jött arra. És minden nap mentünk mi, ott voltunk pár órát. Aztán az Apu jobban lett, és akkor ő délután lement, és akkor egész estig ott volt vele. Csak az alapellátás volt akkor, a foglalkoztatás hiányzott."* (47 éves nő)

Az idős házastárs, gondozók jellemzően az idős emberek kórházi kezelése idején az orvos vagy a kórházi szociális munkás tanácsára nyújtották be az idősek otthonában való elhelyezésre vonatkozó kérelmet: *„Azt elfelejtettem mondani, hogy a szociális otthonba beadtuk a kérelmet, már 3 vagy 4 éve, amikor szívinfarktusa volt az anyósomnak, hogy hely biztosítva legyen."* (62 éves nő); *„Amikor mi elhoztuk haza a kórházból a rehabilitációról, ott ajánlották, hogy adjuk be az igénylést, mivel több évet kell erre várni."* (65 éves volt feleség) Az idősotthonok szolgáltatásait csak akkor tervezik igénybe venni, ha az idősek egészségi állapota miatt a család nem tudja a gondozást vállalni. Aggodalommal tölti el őket a hosszú várakozási idő, az intézmények megemelkedett belépési és térítési díjai: *„Beadtam a kérelmet az otthonba, hát akkor, ha már forgatni kell, arra gondoltam, de most meg azt hallottam, hogy egymillió egyszázezer forint lenne."* (66 éves nő); *„Nagyon nehéz bejutni idősotthonba, így érdeklődtünk, és akkor mondták, hogy ilyen két-három év is, tehát nagyon sok."* (38 éves férfi)

Családon belül találkozhatunk azzal az esettel is, amikor nem a gondozó családtag rendelkezik az idős ember vagyona felett, mégis rá hárulnak a gondozói feladatok, az esetleges intézményi díjak fizetése: *„Az idősotthonban felmentek a térítési díjak, nem tudom, fogalmam nincs, hogy fogom majd megoldani. Édesanyám háza a testvéremé, ő csak haszonélvezeti joggal rendelkezik. Meg hát igazából nem ez a célom, csak ha már nem tudok 24 órában, nem fogom tudni, mert nekem is családom van, hiába az édesanyám. De amíg tudom, addig itt vagyok."* (42 éves nő)

Családi gondozók viszonyulása az otthoni formális segítséghez

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a formális szociális és az egészségügyi szolgáltató szektor miként egészíti ki a demenciával élő idős emberek otthoni ápolását/gondozását, illetve, hogy a családi gondozók hogyan értelmezik azt. Egyetlen egy esetben jelezte családi gondozó, hogy igénybe vesznek házi segítségnyújtást,[8] melyről pozitív tapasztalatait osztotta meg velünk: *„Délelőtt jön egy ápolónő a várostól, házi betegápolástól hétköznap, de az is csak hétfőtől péntekig, ünnepnapokon nem. De azért ez is nagy segítség, mert ő lemosdatja az Anyut […] Nem mindegyikkel vagyunk teljesen elégedettek, de van egy hölgy, aki fixen jár az Anyuhoz, ő szimpatikus neki is. Volt, hogy ő szabadságra ment, és akkor helyettesítették, ő nem volt szimpatikus Anyunak. De hát ez is érthető, ha megszokik valakit, ez olyan intim dolog, hogy mosdatja, tehát nehéz."* (47 éves nő)

Az egészségügyi alapszolgáltatás szakembereinek jelenléte a gondozott idős emberek otthonában változó. A gondozó családtagoknak nagy igényük lenne a megfelelő tájékoztatásra, rugalmasabb ügyintézésre: *„Október közepére kaptunk csak időpontot a neurológiára. És akkor hívtam a háziorvost, azt mondta nem tud mit csinálni, nem tudja felírni a gyógyszert. Pedig Anyu meghal a vérhígító nélkül. Tanácsolta, hogy vegyük fel mi a kapcsolatot a neurológiával, és akkor oda be kell menni a szakrendelőbe, és beszélni a doktornővel. De hát őt meg nagyon nehéz elérni, de vele fogok beszélni, hogy akkor vagy a javaslatot adja ki előbb, vagy írjon fel, de valahogy muszáj neki."* (47 éves nő)

Két fő jelezte, hogy a háziorvos készségesen rendelkezésre áll: *„A háziorvosunk, vele íratjuk fel 3 hónapra a szükséges gyógyszereket, van ilyen kis dobozkánk, ugye már nekem is, a férjemnek is meg őneki. Itt adta be a Covid elleni oltást is."* (65 éves volt feleség); *„A háziorvosunk nagyon rendes, megvan a száma, bármi van, felhívom, ki is jön. Egy rossz szavam nem lehet, mert bármi van, felhívom, ha nem is tud kijönni, ad tanácsot, hogy ezt vagy azt csináljuk, vagy mondja, hogy akkor holnap rendelés előtt odanézek."* (42 éves nő)

Több esetben is szembesültünk azzal, hogy a mozgásukban súlyosan korlátozott idősek szakvizsgálatra és kezelésekre történő gyakori szállítása a kórházba és az ahhoz kapcsolódó költségek nehézséget okoznak mind az időseknek, mind pedig a támogatóiknak: *„Azt nem értem, hogy a háziorvos miért nem írhat ki gyógyszert neki, évente felülvizsgálatra be kell vinni a kórházba."* (77 éves férj); *„Hát például*

most vinnünk kell a kórházba kontroll vizsgálatra, és ez neki mindig egy borzasztó procedúra, és ami a kórházban van, ez a betegszállítás, hát az képtelenség, mert hát nem tud órákat várni, és ami van maszek, az meg nagyon drága. Úgy lesz most, hogy őket kell hívni, mi kifizetjük majd, megoldjuk. De ebből a szempontból a segítség jó lenne." (47 éves nő)

Az eredmények értékelése

Kutatásunkban Kahn és Antonucci (1980) kapcsolathálózati konvoj-modelljére építve a szociális konstrukcionizmus nézőpontján keresztül határoztuk meg azokat az elemeket, amelyeket mélyinterjúk formájában igyekeztünk feltárni. A modell szerint az egyént a társadalomban egész élete során kapcsolathálózat veszi körül, melynek tagjai szükség esetén gondoskodó funkciót is betöltenek. Idős/demenciával élő egyének társas kapcsolati tőkéjéből azokat a támogató családi gondozókat kérdeztük meg kvalitatív kutatásunkban, akik az idősek háztartásainak működését biztosítják, illetve gondozását szervezik/végzik. Vizsgáltuk azt, hogy a gondozást végző hozzátartozók, az adott kontextus keretei között, hogyan értelmezik gondozói szerepüket a megjelenő kényszerek, alkuk, együttműködések során és azok hogyan hatnak cselekvéseikre, döntéseikre.

A kutatás során megállapítást nyert, hogy a kapcsolati konvojt, abban is a támogató kapcsolatok jelenlétét és alakulását a gondozási folyamatban elsősorban az idős ember személyes jellemzői (életkor, betegség, személyes viszonyok), illetve a környezeti tényezők együttesen formálják. Ugyancsak bizonyítást nyert az, hogy a családi gondozók kiválasztódását a gondozásra ugyancsak a társadalomban elfoglalt helyzetük, mobilitási lehetőségeik, valamint személyes jellemzőik alakítják. Ezen támogató kapcsolatok konstrukcionista nézőpont általi vizsgálata pedig rámutatott arra, hogy háztartásonként hogyan vélekednek a családi gondozók a gondozás motivációiról, illetve, hogy a formális gondozókkal való interakciók során történő szerepértelmezéseik hogyan alakítják a gondozási folyamatot cselekvéseik által. Van, aki házastársi, gyermeki vagy női kötelezettségként értelmezi gondozói szerepét, esetleg belső segítői attitűd, emberség vagy önzetlenség motiválja döntéseiket, melyek azonban kulturális meghatározottságúak. A gondozói cselekvéseket minden esetben befolyásolja az idős embernek és a családi gondozónak az egymáshoz fűződő viszonya, amely meghatározza a feladatok megoszlását a szereplők között.

A demencia tünetegyütteshez szükségszerűen kapcsolódó egészségromlás következtében a súlyosbodó ellátási terhek mind anyagi, mind fizikai szempontból a formális ellátórendszer felé fordítják a családi gondozók figyelmét. Azoknak az igénybevételére való törekvés azonban a gondozók formális szektorról alkotott értelmezései, tapasztalatai által meghatározottak. A családi gondozók általában elégtelen ismeretekkel rendelkeznek az igénybe vehető szociális és egészségügyi szolgáltatásokról, támogatásokról, a demencia prognózisáról, kezelési lehetőségeiről.

A családok erőforrásainak feltárása, a hozzátartozók támogatása, tájékoztatása a formális gondozás lehetőségéről, a társadalom szemléletformálása a demenciával élőkről jelentősen növelhetné az idősek minél hosszabb ideig való otthoni tartózkodását. A kutatás során kapott eredmények nem általánosíthatóak, azonban mint szociológiai mikrokutatás jól tükrözik a demenciával élő idős emberek és családi gondozóik problémáit, a segítés, támogatás lehetőségeit.

A szociális formális ellátórendszer alap- vagy/és szakellátásának bekapcsolódása a gondozásba a demencia súlyosbodása során, illetve a gondozó családtagok erőforrásainak csökkenése mentén elkerülhetetlennek látszik. Ennek kapcsán két olyan problémát azonosíthatunk, amelyek gátolják a személyre szabott demenciagondozást. Egyrészt a meglévő formális szociális szolgáltatások nem tudják a középsúlyos és súlyos demenciával élők szükségleteit kielégítően betölteni (pl. a kutatás során feltárt hiányzó állandó otthoni felügyelet, hosszú várakozási listák stb.), másrészt a meglévő szolgáltatások igénybevételét a családi gondozók bizalmatlansága, tájékozatlansága, félelmei is gátolják. E két probléma kezelésének olyan civil kezdeményezéseire hívja fel a figyelmünket Gedeonné (2022) kutatásaiban, amelyek a demenciaellátás innovatív lehetőségeit hordozzák. E civil kezdeményezések közül kiemelkedő az országosan működő *Alzheimer Café* nevű program, amely a szociálpolitikai rendszer és a családi rendszerek között linking szerepet tölt be. A linking, mint társadalmi tőke összekapcsolja a különböző helyzetű egyéneket és csoportokat, döntéshozókat (Füzér 2015). Az *Alzheimer Café* a demenciával élők gondozását segítő, tematikus (jogi, szociális, egészségügyi stb.) információnyújtást biztosító szolgáltatás. Ezeknek a fórumoknak a demencia-gondozással kapcsolatos tájékoztatáson túl kiemelkedő jelentőségét a résztvevők személyes bevonása jelenti. Pontosabban, a program keretén belül kötetlen párbeszédre is hívják az érintetteket kávéházi környezetet teremtve, amely hozzájárul az egyéni terhek ventilálásához, a gondozási interpretációk megismeréséhez, a bizalom kiépítéséhez, a személyre szabott segítségnyújtás megalapozásához. E civil mozgalom hozzájárulhat a családi gondozók professzionális támogatásának kialakításához a formális szolgáltatásba történő adaptációja által.

Az eredmények felhasználhatósága, illetve további kutatási lehetőségek

Feltáró kutatásunkkal arra a kérdésünkre kerestük a magyarázatot, hogy a gondozás konvojának viszonyai, valamint a családi gondozók szerepértelmezései miként befolyásolják a gondozás alakulását, illetve az informális és a formális gondozás viszonyát. Az eredmények azt jelzik, hogy a gondozás nem magyarázható csupán strukturális tényezőkkel, illetve csak a szereplők személyes viszonyulásaival. Így azt feltételezhetjük, hogy a gondozást (annak vállalását vagy nem vállalását, teljesítésének mikéntjét, stb.) a gondozottat körülvevő „konvoj" (adott időpontban jelen lévő, a személyt időben végig kísérő) támogató hálózat, valamint a személyek cselekvéseit befolyásoló viszonyulások komplex vizsgálata alapján lehet teljesebben értelmezni.

További empirikus kutatás lehetővé teszi az egyéni konvojok statikus és dinamikus jellemzőinek feltárását, illetve azok közös vonásainak megismerését. Vizsgálni érdemes, hogy a konvoj tagjai az adott keretek között milyen értelmezéseket tulajdonítanak a gondozási feladatnak, és ez miként befolyásolja őket a gondozás teljesítésében. További kutatási feladatot jelent az informális (elsősorban hozzátartozói) és a formális gondozók kölcsönös viszonyának feltárása is a konvoj-modell és a szerepértelmezés konstrukcionista nézőpontjának alkalmazásával.

Irodalom

Aasgaard, Heidi S.–Disch, Per G.–Fagerström, Lisbeth–Landmark, Bjørg T. (2014): Pårørende til aleneboende personer med demens – Erfaringer fra samarbeid med hjemmetjenesten etter ny organizering. *Nordisk Sygeplejeforskning,* 4., (2.), pp. 114–128. https://doi.org/10.18261/ISSN1892-2686-2014-02-04

Aasgaard, Heidi S.–Fagerström, Lisbeth–Landmark, Bjørg T. (2017): Nurses' Experiences of Providing Care to Dementia Patients Through Home Health Care: After Further Training and a Reorganization of Nursing Resources. *Home Health Care Management – Practice,* 26., (4.), pp. 230–238.

Acsády Judit (2014): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika,* 24., (85–86.), pp. 147–164.

Antonucci, Toni C. (2001): Social relations: An examination of social networks, social support, and sense of control. In: Birren, James E. (Ed.): *Handbook of the psychology of aging.* (5th ed.) San Diego, CA: Academic Press. pp. 427–453.

Antonucci, Toni C.–Ajrouch, Kristine J.–Birditt, Kira S. (2014) The Convoy Model: Explaining Social Relations From a Multidisciplinary Perspective, *Gerontologist,* 54., (1.), pp. 82–92.

Bass, David M.–Clark, Patricia A.–Looman, Wendy J.–McCarthy, Catherine A.–Eckert, Sharen (2003): The Cleveland Alzheimer's Managed Care Demonstration: Outcomes After 12 Months of Implementation. *The Gerontologist,* 43., (1.), pp. 73–85. https://doi.org/10.1093/geront/43.1.73

Bourdieu, Pierre (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (Szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Új Mandátum. pp. 156–177.

Brodtkorb, Kari–Kirkevold, Marit–Ranhoff, Anette H. (Eds.) (2008): *Geriatrisk sykepleie: God omsorg til den gamle pasienten.* [Geriatric Nursing: Caring for the old patient.] Oslo: Gyldendal akademisk.

Ceci, Christine–Björnsdóttir, Kristín–Purkis, Mary Ellen (Eds.) (2011): *Perspectives on Care at Home for Older People.* New York: Routledge. pp. 1–23. https://doi.org/10.4324/9780203805671

Cronin, Mary (2018): 'Special mothers' in Ireland: gender, identity and the social construction of caring for a relative with an intellectual disability. *International Journal of Care and Caring,* 2., (4.), pp. 575–580.

Farkas Zoltán (2013): A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány,* 4., (2.), pp. 106–133. http://real.mtak.hu/26709/1/FarkasZ_Tarsadalmi_toke.pdf (Letöltve: 2022. 10. 10.)

Fekete Márta (2017): Rendszertérképezés alkalmazása a hazai demenciastratégia megalapozásához. *Vezetéstudomány – Budapest Management Review,* 48., (12.), pp. 24–32.

Fekete Márta (2020): *A társadalmi fenntarthatóság és jól-lét a demenciával élők informális ápolói körében.* Doktori értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1092/1/Fekete_Marta_dhu.pdf (Letöltve: 2021. 05. 20.)

Fukuyama, Francis (1995): *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity.* New York: Free Press.

Fuller, Heather R.–Ajrouch, Kristine J.–Antonucci, Toni C. (2020): The convoy model and later-life family relationships. *Journal of Family Theory & Review,* 12., (2.), pp. 126–146. https://doi.org/10.1111/jftr.12376

Füzér Katalin (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég,* 78., (4.), pp. 5–16.

Füzér Katalin–Gerő Márton–Sik Endre–Zongor Gábor (2005): *A társadalmi tőke növelésének lehetőségei fejlesztéspolitikai eszközökkel.* Budapest: TÁRKI. https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a768.pdf (Letöltve: 2022. 09. 10.)

Gaálné Szabó Edith (2022a): Családon belüli idősgondozás problémái változó világunkban. In: Makkos Anikó–Kecskés Petra–Boldizsár Boglárka (Szerk.): *A múltból táplálkozó jövő – hagyomány és fejlődés.* XXV. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötete. Győr: Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar. pp. 341–350.

Gaálné Szabó Edith (2022b): Demens időseket gondozó családtagok és szakemberek kölcsönös szerepviszonyulásai. *Párbeszéd: Szociális Munka folyóirat,* 9., (1.), https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/11291/10013

Galvin, James E.–Valois, Licet–Zweig, Yael (2014): Collaborative transdisciplinary team approach for dementia care. *Neurodegenerative Disease Management,* 4., (6.), pp. 455–469. https://doi.org/10.2217/nmt.1447

Gedeonné Dallos Rita (2022): A demenciaellátás innovatív irányai. *Máltai Tanulmányok,* (4.), https://doi.org/10.56699/MT.2022.4.7

Gregor, Anikó–Kováts, Eszter (2019): Work–life: balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 9., (SI7.), pp. 91–115. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91

Gyarmati Andrea (2010): Demensek a szociális ellátórendszerben. *Kapocs,* 9., (2.), http://epa.oszk.hu/02900/02943/00045/pdf/EPA02943_kapocs_2010_2_04.pdf (Letöltve: 2021. 03. 20.)

Gyarmati Andrea (2019): *Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15410.pdf (letöltve 2021.02.10)

Held, Virginia (2006): *The Ethics of Care: Personal, Political, Global.* Oxford: University Press.

Kahn, Robert L.–Antonucci, Toni C. (1980): Convoys over the life course: Attachment, roles, and social support. In: Baltes, Paul B.–Brim, Orville G. (Eds.): *Life-span development and behavior.* New York: Academic Press. pp. 253–286.

Katona, Noémi–Melegh, Attila (Eds.) (2020): *Towards a Scarcity of Care? Tensions and Contradictions in Transnational Elderly Care Systems in Central and Eastern Europe.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.

Kemp, Candace L.–Ball, Mary M.–Perkins, Molly M. (2013): Convoys of care: theorizing intersections of formal and informal care. *Journal of Aging Sudies,* 27., (1.), pp. 15–29. doi: 10.1016/j.jaging.2012.10.002.

Kisfalussy Dorottya (2013): Kapcsolati és hálózati tőke. *Szociológiai Szemle,* 23., (3.), pp. 84–101. https://szociologia.hu/dynamic/2013_03_84_101_oldal.pdf (Letöltve: 2022. 05. 10.)

Kopasz Marianna (2020): A demenciával élőket gondozó családtagok életminősége. Szakirodalmi áttekintés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 10., (4.), pp. 60–77. doi: https://doi.org/10.18030/socio.hu.20204.60

Larsen, Lill Sverresdatter (2017): *Speaking on behalf of the person with dementia in home-based care.* UiT the Arctic University of Norway The Faculty of Health Sciences. Department of Health and Care Sciences. https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/11485/thesis.pdf?sequence=5 (Letöltve: 2022. 08. 20.)

Littlejohn, Stephen W. (1992): *Theories of Human Communication.* (4th ed.) Belmont, CA: Wadsworth.

Melcherné Kázár Ágnes E. (2021): *A gondoskodói attitűdöt meghatározó javak szerepe a demenciával élők életminősége vonatkozásában.* Szakdolgozat. Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete. http://midra.uni-miskolc.hu/document/37247/34291.pdf#page34 (Letöltve: 2022. 11. 18.)

Patyán László (2017): Családi (informális) gondozást segítő rendszerek Magyarországon. *Magyar Gerontológia*, 9., (33.), pp. 34–48. https://dx.doi.org/10.47225/MG/9/33/ 8127

Phillipson, Lyn–Jones, Sandra C.–Magee, Christopher (2014): A review of the factors associated with the non-use of respite services by carers of people with dementia: implications for policy and practice. *Health Soc Care Community,* 22., (1.), pp. 1–12. doi:10.1111/hsc.12036

Plath, David W. (1980): *Long engagements. Maturity in modern Japan.* Redwood City, CA: Stanford University Press.

Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* Princeton University Press.

Sik Endre (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája.* Budapest: Eötvös Kiadó.

Symonds, Anthea (1998): The Social Construction of Public Care: From Community Care to Care by the State. In: Symonds, Anthea–Kelly, Anne (Eds.): *The Social Construction of Community Care.* London: Palgrave.

Szabó Lajos (2014): A professzionális és informális segítők szerepe az idősek otthoni ellátásában. *Esély,* (1.), pp. 79–93.

Szabó Lajos (2015): *Interprofesszionális Demencia Alapprogram.* https://inda.info.hu/ (Letöltve: 2022. 01. 10.)

Szöllősi Gábor (2012): *A társadalmi problémák (konstrukcionista) elméletének alapjai.* Miskolc: Z-Press Kiadó.

Tróbert Anett M. (2019): *Idős hozzátartozót gondozók megterheltsége.* Doktori értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola. http://old.semmelweis.hu/wpcontent/phd/phd_live/vedes/export/trobertanettmaria.m.pdf (Letöltve: 2021. 05. 13.)

Tan, Zaldy S.–Jennings, Lee–Reuben, David (2014): Coordinated care management for dementia in a large academic health system. *Health Affairs,* 33., (4.), pp. 619–625. http//dx.doi.org/10.1377/hlthaff.2013.1294

Tróbert Anett M.–Széman Zsuzsa (2019): Idősgondozás az ellátórendszeren kívül: A családi gondozók kihívásai. *Magyar Gerontológia,* 11., (37–38.), pp. 2–24. https://doi.org/10.47225/MG/11/37-38./7895

Vargha Lili (2017): Hogyan mérjük a társadalmi öregedést? In: Giczi Johanna (Szerk.): *Ezüstkor: korosodás és társadalom.* Konferenciakötet. Budapest: KSH. pp. 5–17.

Visser, Mark–Gesthuizen, Maurice–Scheepers, Peer (2018): The crowding in hypothesis revisited: new insights into the impact of social protection expenditure on informal social capital. *European Societies,* 20., (2.), pp. 257–280. https://doi.org/10.1080/14616696.2018.1442928

Wallace, Ruth A.–Wolf, Alison (1999): *Contemporary Sociological Theory: Expanding the Classical Tradition.* (5th ed.) New Jersey: Prentice Hall.

Weicht, Bernhard (2008): The morality of caring: The discursive construction of informal care. *Enquire,* 1., (2.), pp. 120–143.

Weicht, Bernhard (2015): *The Meaning of Care: The Social Construction of Care for Elderly People.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Weiner, Myron F.–Lipton, Anne M. (Eds.) (2012): *Clinical manual of Alzheimer disease and other dementias.* Arlington: American Psychiatric.

Zarzycki, Mikołaj–Morrison, Val–Bei, Eva–Seddon, Diane (2022): Cultural and societal motivations for being informal caregivers: A qualitative systematic review and meta-synthesis. *Health Psychology Review,* 17., (2.), pp. 247–276. doi.org/10.1080/17437199.2022.2032259

Egyéb források

ADI (2015): *World Alzheimer Report 2015.* London: Alzheimer's Disease International (ADI). https://www.alzint.org/resource/world-alzheimer-report-2015/ (Utolsó hozzáférés: 2021. 05. 20.)
https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html (Utolsó hozzáférés: 2023. 04. 27.)

https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm/educational-resources/dsm-5-fact-sheets (Utolsó hozzáférés: 2022. 05. 23.)

OECD (2017): *Health at a Glance 2017.* OECD Indicators. https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-2017/dementia-prevalence_health_glance-2017-76-en (Letöltve: 2023. 05. 09.)

Jegyzetek

[1] A mentális zavarok nemzetközi klasszifikációja szerint pszichiátriai kórkép, amely fokozatos mentális leépülést jelent a teljes cselekvőképtelenség állapotáig (https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm/educational-resources/dsm-5-fact-sheets).
[2] Pl. jog és önrendelkezés tekintetében.
[3] https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html
[4] A demencia három fázisa ismert: enyhe, középsúlyos és súlyos.
[5] Háztartási feladatok, anyagi támogatás, ügyintézés, ápolás, gondozás stb.
[6] A formális gondozók gondozói, ápolói és szakápolási feladatokat is ellátnak.
[7] Az interjúk időtartama 30 perctől 1,5 óráig terjedt.
[8] Szociális alapszolgáltatás: A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 63. § (1)

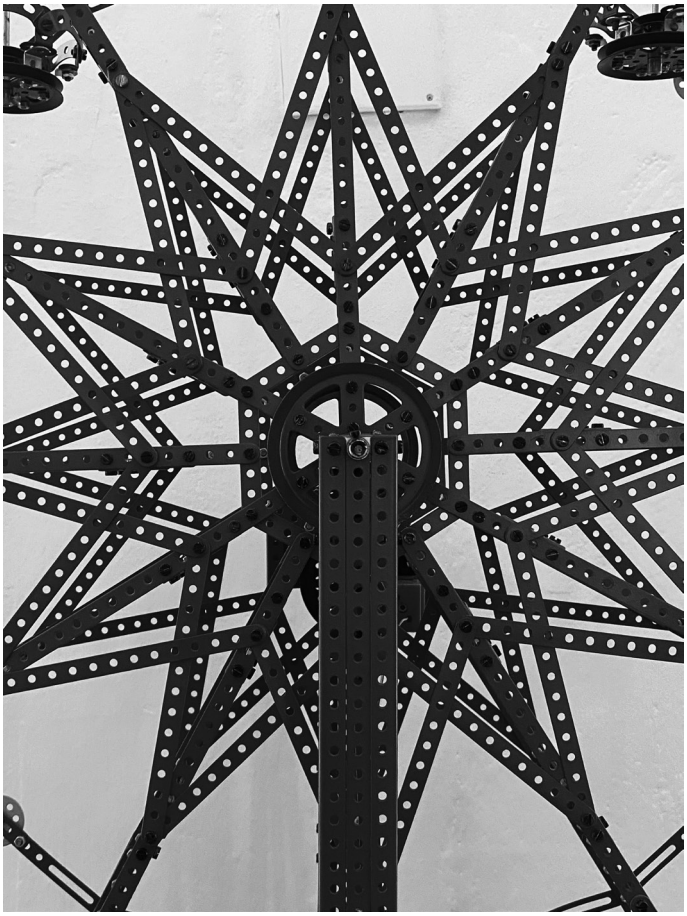

Fotó/Németh István Péter

SZOCIÁLIS CÉLÚ SZERVEZETEK MAGYARORSZÁGON A KRÍZISEK IDŐSZAKÁBAN

A VÁLSÁGÁLLÓSÁG KÉRDÉSE A MAGYAR MÁLTAI SZERETETSZOLGÁLAT MUNKÁJÁN KERESZTÜL

Kákai László–Solymári Dániel

Előzetes megfontolások

A huszadik század második felében a globalizáció és a jóléti állam léte és működése lényegében párhuzamosan bővültek. Ez a komplementaritás elengedhetetlen előfeltétele volt a globalizáció társadalmi elfogadásának. Majd 1990-től sajnálatosan a két fogalom közötti kapcsolat erőssége az évtizedek múlásával szinte teljesen eltűnt (Mishra 2016).

Amíg a kereskedelmi liberalizáció elősegíti az általános jólétet, addig komoly zavarokat okozhat a gazdaság szerkezetében. A kereskedelempolitika liberalizálása által előidézett nagyfokú szakosodás következményeként a termelési tényezők a versenyképesebb ágazatok irányába mozdultak el.

Hosszú ideje zajlik a gazdasági globalizációnak a jóléti államra gyakorolt hatásáról folyó vita. Egyrészt, a globalizáció fokozhatja a kompenzációs szociálpolitikák iránti állampolgári követeléseket, ezért a nyitott gazdaságok gyakran nagyobb méretű jóléti állammal rendelkeznek (például a skandináv országok vagy Hollandia). Másrészt, a mobil tőkéért folytatott verseny az adózáson keresztül történő bevételnövelés tekintetében a nemzetállamok között meghatározhatja a kormányok mozgásterét, mivel csökkenti a társadalmi kiadások szintjét.

A konvencionális nézetek szerint (Atkinson 2021) a „nagyméretű" kormányok kora véget ért. Az 1970-es évek elején a háború utáni gazdasági fellendülés (economic boom) összeomlott, a kormányzatok gazdaság-menedzselési képességével kapcsolatos szkepticizmus terjedni kezdett. Ez a szkepticizmus az elmúlt

évtizedben tovább erősödött, mivel a globális piaci integráció gyors ütemével és különösen a nemzetközi tőkemobilitás drámai növekedésével a gazdasági recesszió világszerte elterjedt és tartósan megrekedt. A megszorító politikák makrogazdasági prioritássá váltak Európa-szerte, miközben a „nagy kormányok" a gazdasági visszaesések kezelésére és a gazdaságra tekintve károsnak mutatkoztak. Mivel a globális piacok kíméletlen környezetet biztosítanak a nagy kormánynak, így elvárták, hogy a jóléti rendszereket is visszaszorítsák (Cerny 1997).

Mindezek hatására az állam szerepe folyamatosan csökken a szociális szabályozásban, miközben a szabadpiac feltételei határozzák meg a gazdaság működését és az állampolgárok jólétét. Ezáltal a globalizációs folyamatok addicionális előretörése növelte a társadalmi polarizációt és az egyenlőtlen jövedelemelosztást, mivel a globális piacok inkább azokban az országokban idéztek elő növekedést, amelyek a legtermékenyebb eszközökkel vagy forrásokkal rendelkeztek. Továbbá a globális gazdaságban az alacsony jövedelmű országok számára negatív külső körülményekhez vezetett az inkrementális költséghatékonyság is (Koç et al. 2013).

Esping-Andersen (1990) a jóléti ideáltípusok weberiánus koncepcióját[1] alkalmazta a nyugati jóléti politikai struktúrák három alapeszméjének azonosítására[2]; a jóléti államtípusok komparatív kutatása során számos szakpolitikai területet vizsgált annak érdekében, hogy a nemzeti jóléti megközelítések mennyiben követik az azonosított ideáltípusokat. A diskurzus arra törekedett, hogy felölelje azokat az alapvető módszereket, amelyek meghatározzák, hogy az állam miként válaszolhat lakossága különböző szegmenseinek szükségleteire a globális kapitalizmus kontextusában.

Elméleti keretek

Mintha e fentebb részletezett átalakulásra reagálnának a nonprofit szervezetek is. Így köztudott alaptétel lett a szektor fejlődésének vizsgálata során, hogy a nonprofit szervezetek nemzetenként eltérő módon beágyazottak a társadalmi és gazdasági struktúrákba, ennek hatására az állam és a civil szektor kapcsolatának számos típusa és formája alakult ki. A nemzetközi összehasonlító kutatást végzők arra jutottak, hogy a nonprofit szektor távolról sem egységes, minden országban más formát ölt a kulturális, történelmi, politikai és gazdasági viszonyok függvényében (Salamon–Anheier 1999: 34). Ezen társadalmi gyökerek (social origin theory) különbözőségére alapozott tipológia nagyon hasznosnak bizonyult a nonprofit szektorok jellemzői (önkéntesség, adományozás, szektorméret) országok közötti különbségeinek bemutatásában (Meyer et al. 2017: 14). Az alkalmazott indikátorok, melyeket az egyes országok civil szektorainak elkülönítéséhez használtak, lényegében a civil foglalkoztatottak arányára és az állami jóléti kiadások szintjére épültek. Mindezek alapján Lester Salamon és Helmut Anheier (1998) elsősorban az európai nonprofit szervezetekre és nonprofit szabályozásokra vonatkozó vizsgálatokra tekintettel egy függetlenség-intézményesültség mátrixban[3] helyezte el a külön-

böző európai nonprofit szervezeteket. Ezen vizsgálatok alapján az egyes országokat liberális, szociáldemokrata, korporatív és fejlődő rendszerek valamelyikébe sorolták. A tipológia alkalmazhatónak bizonyult az országok közötti különbségek magyarázatában, például az önkéntesség, a filantróp adományok vagy a nonprofit szektor mérete tekintetében is (Kanga et al. 2011; Sokolowski 2013; Einolf 2015). A tipológia szerint a nyugati országokat egyöntetűen a liberális, a szociáldemokrata vagy a korporatista nonprofit rendszerhez sorolták, míg a nem nyugati országokat, köztük a közép- és kelet-európai országokat egy „maradék vagy reziduális" kategóriaként kezelték. Ez olyan szűkszavúan definiált csoportot jelentett, amelyet „statikus" vagy „kelet-európai", vagy egyszerűen „szegényebb/etatista" megjelöléssel sorolták be a fejlődő modell országai közé (Salamon et al. 2000; Einolf 2015; Pennerstorfer–Neumayr 2017). Ugyanakkor a posztszocialista országok politikai (hatalmi viszonyok), gazdasági és társadalmi helyzetük (pl. társadalmi osztályok és intézmények), illetve tradícióik miatt is jelentős mértékben különböznek egymástól (Rueschemeyer et al. 1992: 5).

A nonprofit szektor nem csak méretét, hanem összetételét tekintve is változatos képet mutat. Ezek összehasonlítása meglehetősen nehéz feladat, erre először a Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project keretében tettek kísérletet 1996-ban. A felmérésbe akkor mindössze 8 ország[4] nonprofit szektorát vonták be, mely alapján öt, többé-kevésbé eltérő szerkezettípust különböztettek meg.[5] Az eltérések mértéke azonban némileg „korlátozott". Különösen az oktatás és kutatás, az egészségügy, a szociális szolgáltatások, valamint a kultúra és szabadidőszervezetek teszik ki az ágazat kiadásainak közel 80 százalékát. Mi több, a vizsgált országok közül a nyolc országból hétben ez a négy összetevő adja a nonprofit kiadások legalább 75 százalékát, és az egyetlen kivételben (Svédország) is jóval több, mint a felét (Salamon–Anheier 1998).

A Projekt második hullámában (1999-ben) már 22 országra terjedt ki a vizsgálat. A kiadások dominanciája szempontjából a nonprofit szervezetek összetételének legalább öt különböző mintázatát lehet kimutatni a Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project által vizsgált országok között, bár ezeken a mintázatokon belül még mindig jelentős eltérések lehetnek mind a mintázatért felelős szervezetek konkrét altípusai, mind az egyes országok szektorának egyéb összetétele tekintetében. Az öt mintázatot és az országbesorolást az *1. táblázat* mutatja be.

1. táblázat. A nonprofit struktúrák mintái országok szerint

Mintázat (típus)	Ország
Oktatás-domináns	Argentína, Belgium, Brazília, Írország, Izrael, Mexikó, Peru, Egyesült Királyság
Egészségügy-domináns	Németország, Hollandia, Japán, Egyesült Államok
Szociálisszolgáltatás-domináns	Ausztria, Franciaország, Németország, Spanyolország, Olaszország, Tajvan
Kultúra/rekreáció-domináns	Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia, Szlovákia, Svédország
Egyensúlyi modell	Ausztrália, Kolumbia, Finnország

Forrás: Salamon–Anheier (1999: 22–24).

Az általános mintázaton belül is jelentős eltérések figyelhetők meg. Így például Németországban, Japánban és az Egyesült Államokban a kultúra és a szabadidős tevékenységek; az oktatás két országban (Németországban és Magyarországon); az egészségügy pedig három országban (Magyarországon, Svédországban és az Egyesült Királyságban) kiesnek a nonprofit tevékenység első négy legfontosabbnak tartott területe közül.

Ugyanakkor a társadalmi eredetelmélet szerint a civil szektor fejlődése nem értelmezhető könnyen egyetlen tényező, például a lakosság sokszínűsége, a kormányzati jóléti kiadások vagy a társadalomba vetett bizalom lineáris kiterjesztésének termékeként (Salamon–Anheier 1998; Salamon et al. 2000). Sokkal inkább a társadalmi osztályok és a társadalmi intézmények közötti összetettebb kapcsolatokról beszélhetünk, amelyeket a hatalmi megoszlások uralnak (Rueschemeyer et al. 1992: 5). Ez az elképzelés Moore (1966) és Esping-Andersen (1990) munkáira támaszkodik, akik a fasizmus és a demokrácia társadalmi eredetét, valamint a modern jóléti állam eredetét dolgozták ki, mindketten a hatalom-erőforrás-elméletre (Korpi 1974) hivatkozva. Szerintük a jóléti állam különböző formáinak kialakulását a társadalmi osztályok (pl. a földbirtokos elit, a vidéki parasztság és a városi középosztály) és az állam közötti múltbeli politikai és gazdasági küzdelmek határozzák meg (Salamon–Anheier 1998: 227; Smith–Gronbjerg 2006: 234). Az erős városi középosztály és az alacsony arisztokrata hatalom például kedvez a gyenge kormányzati hatalom kialakulásának, és ennek következtében a liberális és piacdominált rendszernek (Esping-Andersen 1990). Esping-Andersen a jóléti rendszer struktúráján belül három központi intézményt határozott meg: az államot, a piacot és a családot. Attól függően, hogy ezek az intézmények mennyire dominálnak egy országban, három különböző rezsimtípust azonosított, amelyek közül a szociáldemokrata rendszerben az állam, a korporatista rendszerben a család, a liberális rendszerben pedig a piac a központi intézmény.

Bár ez a tipológia módszertanilag jól megalapozott, mégis számos kritikát váltott ki (pl. Arts–Gelissen 2002; Gough 2013). Először is, a tipológia nem reflektál a civil társadalom szerepére a jóléti állam központi intézményeinek leírásakor, noha a civil szervezetek a jóléti szolgáltatások fontos szereplői. Néhány kutató ezt a hiányosságot úgy kezelte, hogy a gondozási rendszeren belüli szolgáltatói mixet tárgyalta (pl. Alber 1995; Anttonen–Sipilä 1996; Salamon–Anheier 1998; Ranci 2002). Ranci, valamint Salamon és Anheier egyaránt a civil szektor társadalmi szerepére, illetve az állami finanszírozás mértékére összpontosított (Pennerstorfer–Neumayr 2017).

Ugyanakkor a szociálpolitikai szolgáltatások és ellátások vizsgálata más okok miatt is összetettebb képet mutat: 1) a közelmúltban megjelent elemzések azt sugallják, hogy a jóléti államok a globalizáció hatására nem egyszerűen visszavonták vagy csökkentették az állam szociális hozzájárulását, hanem átcsoportosították a redisztributív pénzeszközöket a transzfermechanizmusoktól a szociális szolgáltatás fejlesztésére (Kim–Zurlo 2009), és 2) az ilyen szolgáltatások kiadásai állandóak maradtak – vagy akár növekedtek –, viszont az adóterhek a tőke helyett a munkaügyi folyamatokat terhelték (Onaran–Boesch 2014).

A magyar nonprofit szektor „felülnézetből”

A jogi változásoknak köszönhetően a kilencvenes évek második felére hazánkban is markánsan kirajzolódtak a civil szektor határvonalai. A szektor fejlődése igyekezett mintegy lekövetni a jogi és gazdasági feltételek változását, így a szektorban szinte folyamatosan hol apróbb, hol nagyobb változások mentek végbe az évek során.

A szektorra vonatkozó szabályok alakításakor az éppen aktuális kormányok nem igazán követtek egy világos, a szervezetek bevonásával zajló koncepciót. Így a szabályozást alapvetően spontán módon hol politikai, hol gazdasági érdekek és események alakították. Ez a jogi „eklekticizmus” szinte végig nyomon követhető volt a nonprofit szektor fejlődését kísérő szabályozásban (Kákai 2020: 5). Ennek alátámasztására szolgálhatnak a nonprofit és üzleti tevékenység elhatárolásának kérdései, vagy a közcélú adományozás és annak adókedvezményei, a polgári jogi társaság vagy a nonprofit gazdasági társaságok (kht) problématerületei, illetve a nonprofit szektorba illesztésének nehézségei. Az összképet tovább árnyalta a közhasznúsági törvény, a köztestületek, közalapítványok, nonprofit gazdasági társaságok, költségvetési támogatások új formái (pl. SZJA 1%, Nemzeti Civil Alapprogram[6]), majd ezeket a közérdekű önkéntes tevékenységről szóló törvény, az összeférhetetlenségi szabályok[7], az intézményfenntartás és feladatfinanszírozás viszonya a költségvetési törvényben,[8] illetve a pályázati rendszerek civil részvételt elősegítő és korlátozó szabályai követték.

Mindezen szabályok és intézkedések lényegében egy folyamatosan szigorodó, az állam részéről megmutatkozó bizalmatlansági és „túlszabályozó” környezetben történtek (példa ezekre a kedvezmények folyamatos szűkítése, az intézmény-

fenntartási logika visszaerősödése, az összeférhetetlenségi szabályok szigorodása, a közcélú adományozás adójogi feltételeinek folyamatos romlása).

Ennek „racionalizálására" született meg a 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról (a továbbiakban Civil törvény), majd a 2011. évi CLXXXI. törvény a civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról és az ezzel összefüggő eljárási szabályokról (innentől Cet.) szóló jogszabály. A folyamatot legvégül két kormányrendelet és két KIM-rendelet zárta,[9] melyek 2011–2012-ben jelentős változásokat hoztak a szektor életében. A jogszabály szándéka szerint minden olyan területet érintett volna, amelyek a civil szervezetek működését befolyásolhatják. Példaként említhető, hogy az átláthatatlanság és követhetetlenség felszámolása érdekében a különféle törvényhelyek helyett egy lehetőség szerint egységes szerkezetbe foglalt, általános, és nem utolsósorban a jogbiztonság és a kiszámíthatóság érdekében stabil jogi környezetet biztosító jogszabály születhessen meg (Sebestény 2016: 66).

A szervezetek létrehozása témakörben fontos körülmény, hogy a hatályon kívül helyezett egyesülési jogról szóló törvény egyesületekkel kapcsolatos rendelkezései beépültek a Ptk.-ba. Megszűnt a társadalmi szervezet, mint szervezeti típus, viszont a Civil törvény létrehozott egy új formációt, az ún. civil társaságot, amely szintén nevesítésre került a Ptk.-ban. A bírósági nyilvántartásba vétel, a változások bejelentése és a törlési eljárás tartalmi és formai követelményeit újraszabályozta a Cet., továbbá ez a jogszabály tartalmazza az egyszerűsített nyilvántartásba vétel lehetőségét is, valamint a bíróságok civil informatikai rendszerének és az Országos Civil Névjegyzék a létrehozását is előírja. Az új törvény egyik legjelentősebb változása a közhasznúság újradefiniálása volt, és ehhez kötődően a közhasznú jogállás megszerzésének új feltételrendszere (pl. erőforrás és támogatottság mutatókhoz rendelése).

A 2011 végén kihirdetett Civil törvény rendelkezik az egyesülési jog alapján létrehozható szervezetekről, az egyesülés, a szétválás és a megszűnés lehetőségeiről, a törvényességi ellenőrzésről, a nyilvántartásról, a civil szervezetek gazdálkodásáról, beszámolási kötelezettségeiről, a közhasznú jogállásról, az állami támogatásáról, végül a Nemzeti Civil Alapprogramot felváltó Nemzeti Együttműködési Alapról (Móra 2012). Emellett a civil szervezetek nyilvántartásba vételéről, törléséről, változásbejegyzéséről egy külön, részletes törvény készült (Civil nyilvántartási törvény 2011).

A törvényi változtatások összességében a Civil törvény folyamatos korrekcióját hozták magukkal, amit az alábbi ábra is jól szemléltet, azaz a törvény hatályba lépése óta 2020-ig például összesen 32 törvénymódosítás történt[10] *(1. ábra).*

1. ábra. A civil törvény módosulásainak száma, 2012–2020

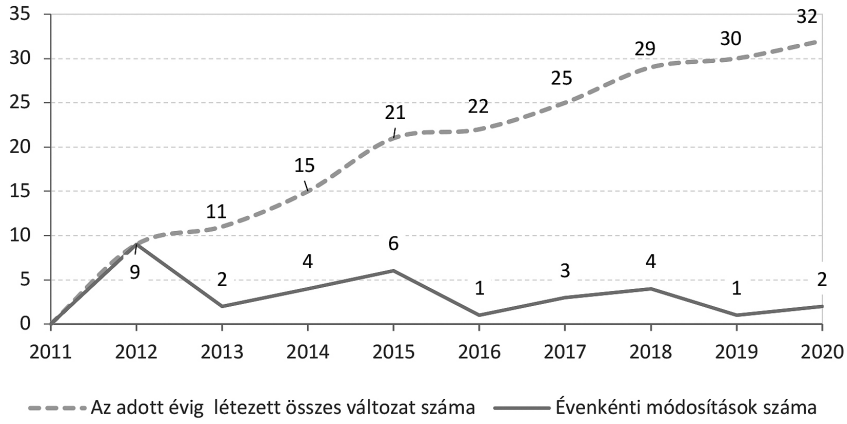

Forrás: Sebestény (2020: 77).

Összességében a rendszerváltás óta tartó időszakot tehát úgy jellemezhetnénk, hogy amit nem igazán tudott a jogalkotó önálló vagy koherens szabályozással megoldani, azt lényegében „beleintegrálta" vagy benne hagyta a nonprofit szabályozásban. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy bár számos elemében pontosabbá vált a jogi környezet, azonban mégsem vált egységes rendszerré. Tehát az elmúlt időszakban sem sikerült a szektorhatárokat, a nonprofit státuszt pontosítani. A folyton változó szabályozás a szektor szereplőit bizonytalanná, tevékenységüket kiszámíthatatlanná teszi (Kákai 2019: 42).

A pontos tendenciák tevékenységi területenként változnak *(2. ábra).* A bejegyzett civil szervezetek jelentette területen a 2010-es kormányváltás és a fokozatosan megváltozó környezet jelentős átrendeződéseket indított el. A 2010-es évekig a nonprofit szervezetek száma növekedett. Ez a tevékenységi területekre eső összbevétel növekedésével is együtt járt, ami azonban nem jelentette azt, hogy az egy szervezetre jutó bevétel is növekedett volna. A 2010-es évek jelentős változást hoztak ebben: a szervezetszám csökkenése vált általánossá, néhány területen pedig 2020-ra ez annyira drasztikus mértékűvé vált, hogy az adott tevékenységi terület megszűnésével is fenyeget(het).[11]

Úgy tűnik, hogy erre az elérhető erőforrások koncentrációjával reagál a szféra, azaz, a nagyobb és erősebb szervezetek maradnak életben, amelyek talán több erőforrást képesek mozgósítani továbbra is.

2. ábra. A nonprofit szektor tevékenységi területek szerinti megoszlása 1993 és 2020 között

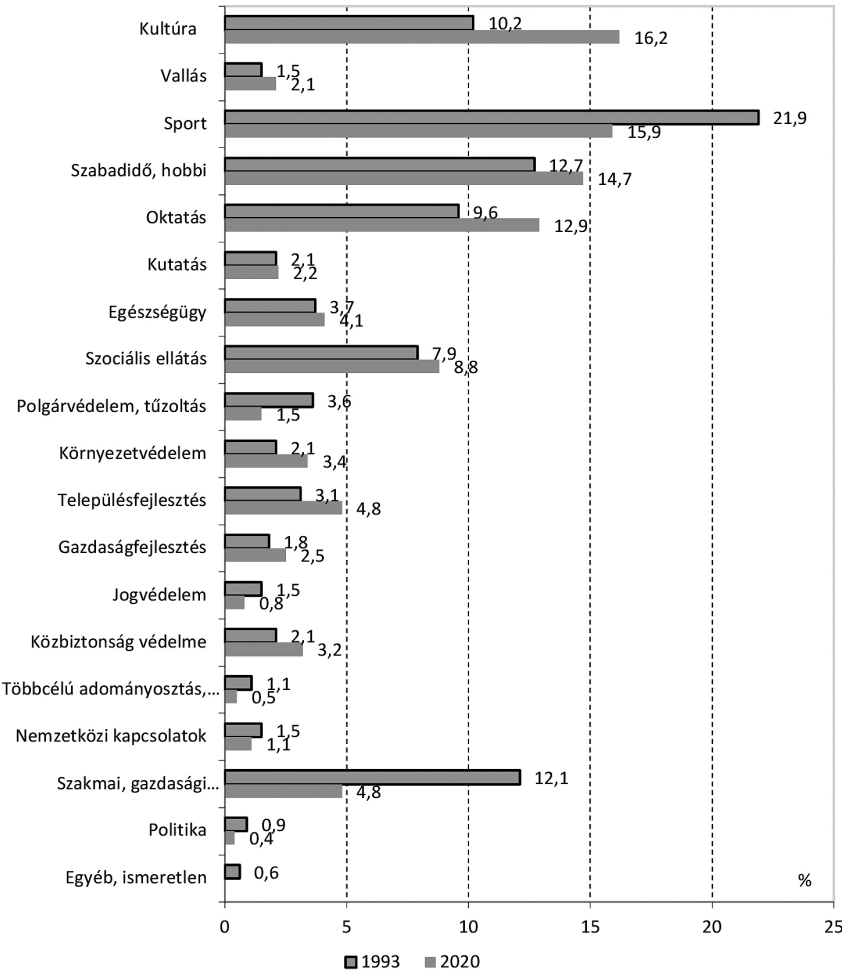

Forrás: KSH (2022).

A nonprofit szektor szerkezetéről, fejlődéséről egymástól merőben különböző képet alakíthatunk ki attól függően, hogy a szervezetszám vagy a gazdasági erő mutatóit használjuk a struktúra vizsgálatára. Ugyanakkor a szektor heterogén összetétele miatt, az egymástól nagymértékben eltérő jellegű szervezeti halmazokon belül ez a folyamat más-más hangsúlyt kapott, és az egyes dimenziók mentén tapasztalható, mérhető elmozdulások nemcsak eltérő dinamikájúak, hanem ellentétes irányúak is lettek. S ha mutatószámokkal nem is lehet alátámasztani, de az előbbiekben leírt tendenciák, valamint a szektor tevékenységéről rendelkezésünkre álló egyéb – nemcsak empirikus – információink azt egyértelműen bizonyítják, hogy a magyarországi nonprofit szektor társadalmi súlya nagyobb, politikai és gazdasági súlya egyre kisebb lett (Kákai 2015: 634).

A magyar civil szféra[12] időbeni fejlődését nemzetgazdasági és makroszinten négy fontos mutatóval lehet talán a legjobban érzékeltetni: a működő szervezetek számával, a bevételek reálértékével, az egy szervezetre jutó bevétellel és a foglalkoztatottak létszámával (Kákai–Sebestény 2012: 143). Ezek értékei a rendszeres statisztikai megfigyelés kezdete óta 2008-ig szinte folyamatosan nőttek *(3. ábra)*, majd a gazdasági válság hatására a növekedés a foglalkoztatottság kivételével mérséklődött, 2012-ben pedig mindhárom mutató az előző évi adatokhoz képest csökkent. A szervezetszám tekintetében a 2012 óta látható mérséklődés betudható az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló Civil törvény hatásának is, amely felfogható a szektoron belül egyfajta „tisztulási" folyamatnak is.

3. ábra. A nonprofit szektor fejlődése, 1993–2020

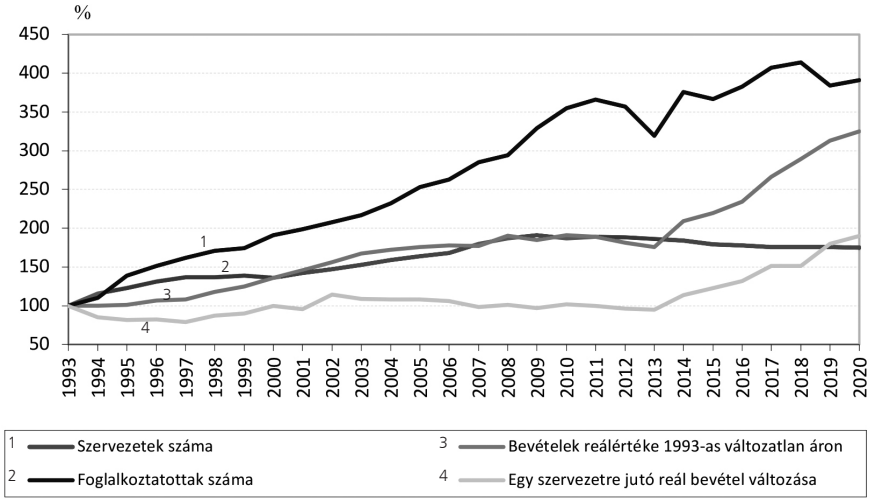

Forrás: KSH (2022).

Mint azt az *3. ábra* is mutatja, a szektor alakulásának másik fontos mutatója, a bevételek alakulása is érdekes tendenciáról tanúskodik. A bevételek reálértéke 2014-től folyamatosan emelkedett.

Ugyanakkor a bevételek növekedésével szemben sokkal dinamikusabb és egyben érdekesebb tendencia rajzolódik ki a foglalkoztatásban: 2011-re a szektor munkaerő-piaci részesedése közel háromszorosra növekedett, majd 2013-ig egy jelentősebb visszaesés mutatkozik. Ezt követően a foglalkoztatottsági adatokban kisebb hullámzás látható, ami részben a közmunka-programon belüli átalakulásoknak is köszönhető. Ezen időszak után a teljes foglalkoztatotti létszám ismét lassú növekedésre változott.

A nonprofit szervezetek összes bevételének a teljes GDP-hez viszonyított aránya harminc év alatt szerényen emelkedett és 2020-ra kismértékben meghaladta

az 5 százalékot *(4. ábra).* Ha az előbb említett két mutató átlagát vesszük, és kissé önkényesen ezt tekintjük a szektor nemzetgazdaságon belüli súlyának[13], akkor annyit jelenthetünk ki, hogy ez a súlyarány 1993-hoz képest csaknem megduplázódott, aránya 2020-ra 5,4 százalékot tett ki.

4. ábra. A nonprofit szektor gazdasági súlya a nemzetgazdaságban, 1993–2020

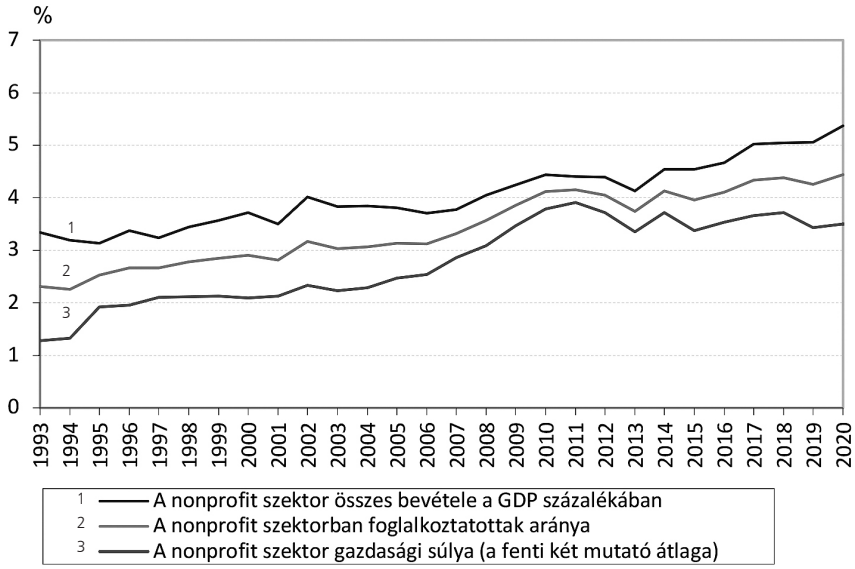

Forrás: KSH (2022).

A szektort az 1990-es évek eleje óta kialakult és azóta is fennálló rendkívül erős bevételi koncentráció jellemzi. Ez nem új jelenség, hiszen már korábban Kuti Éva is rámutatott arra, hogy a szervezetek 4 százaléka rendelkezett a teljes bevétel négyötödével, miközben a szervezetek több mint négyötöde az összbevételnek még 5 százalékához sem jutott hozzá. Ezzel párhuzamosan nagyon szűk (mintegy 14%-os) az a „derékhad[14]", amely a szervezetszám és bevétel tekintetében nagyjából azonos súlyúnak volt tekinthető (Kuti 2008: 17). A helyzet 2020-ra annyiban módosult, hogy a 8 százalékot kitevő nonprofit gazdasági társaságok összbevételből való részesedése 56 százalékra növekedett. Így a jelenlegi helyzet tovább erősíti a „szervezeti és erőforrásbeli dualitásnak" nevezett jelenséget, azaz, hogy miközben a szervezetszámot illetően a klasszikus civil szervezetek alkotják a szektor meghatározó hányadát (87%-ot), a szektor anyagi erőforrásai egyre nagyobb mértékben a nem civil, hanem elsősorban állami/önkormányzat közeli szervezeteknél összpontosulnak (Bartal 2008: 17–20).

Az állami támogatásokból származó források aránya 2016-hoz képest szintén jelentősen növekedett *(5. ábra).* Ez a növekedés azonban csak látszólagos, mivel

ha nem csak egy évet tekintünk, és figyelembe vesszük az inflációt is, akkor inkább stagnálásról beszélhetünk. A teljes szektor bevételeinek 48 százaléka származott állami vagy önkormányzati költségvetésből, ami az előző évit folyó áron 7,7, reálértéken 3,6 százalékkal haladta meg. Magyarországon 2 év változását reál áron számítva nem nőtt, hanem éppen pár milliárd forinttal csökkent a civil szervezetek állami bevétele. A nonprofit szervezetek éves forrásaiból az állami forrás 370 milliárd Ft volt 2018-ban, reál áron számolva 2020-ban már 400 milliárdot is el kellett volna érnie, de csak 393,8 milliárd volt, tehát csak nominális növekedésről beszélhetünk, ténylegesen pedig inkább némi csökkenésről. A szervezetek pénzügyi helyzete jól mutatja azt, hogy míg az állami támogatások aránya a szektor összbevételében 2010 óta folyamatosan növekszik, addig a szektor egyéb bevételei (összes magán támogatás, alaptevékenységből származó bevétel, gazdasági tevékenységből származó összes bevétel) csökkennek. A bevételek csökkenésében az alaptevékenységből származó bevételek csökkenése játszotta a meghatározó szerepet. Igazi növekedés tehát a szektor bevételeiben a nonprofit vállalkozások állami bevételeinek növekedéséből fakad, nem a civil szervezetekéből. A klasszikus civilek (ez a csoport az összes nonprofit szervezet 87%-át teszi ki) állami támogatása 2020-ban 393 milliárd Ft volt, ami az összes állami támogatásnak csupán a 32 százaléka. Tehát számarányukhoz képest jóval kevesebb állami forrást kapnak, mint a nonprofit vállalkozások. Ez a szektor szolgáltató funkcióinak visszaszorulására utal, ami a kormány közigazgatási (Pálné et al. 2016), így közszolgáltatási centralizációjának fényében logikus következménye ennek a folyamatnak, hiszen számos iskolát, óvodát, szociális intézményt működtetnek nonprofit szervezetek. Ha tovább folytatódik a szervezetek ezen bevételének csökkenése, az a szektor szolgáltatói funkcióinak további csökkenését eredményezheti.

5. ábra. A nonprofit szektor bevételeinek részaránya forrástípusok szerint, 2007–2020 (%)

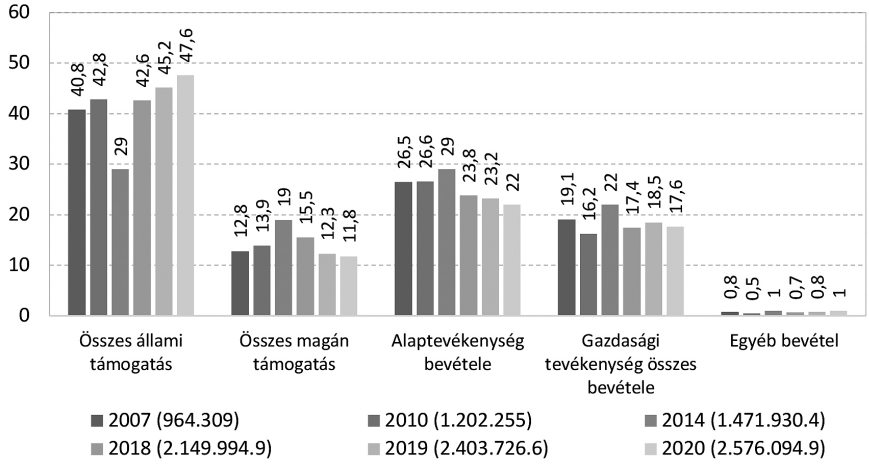

Forrás: KSH (2022).

A források megoszlása mellett az egyes tevékenységek bevételből való részesedése is jelentős átrendeződésen ment keresztül *(6. ábra)*. Míg 2005-ben az átlagos legmagasabb bevétellel rendelkező szervezetek sorrendje tevékenységi terület szerint a következő volt: 1. kultúra, 2. oktatás, 3. településfejlesztés, 4. szociális ellátás, 5. gazdaságfejlesztés, addig 2020-ra a kultúra mellett a településfejlesztés és gazdaságfejlesztés került az első helyre, melyet a sport, a szociális ellátás és a környezetvédelem követett. Az adatokból az is jól látható, hogy a Covid–19-járványtól függetlenül nem nőtt jelentősen a szociális területen tevékenykedő civil szervezetek bevételből való részesedése, azaz 2019-ben az összbevétel 9,2 százaléka, 2020-ban 9,7 százaléka, 2021-ben 8,5 százaléka jutott a szociális szervezeteknek, bár az egy szervezetre jutó összeg ugyanezen időszak alatt némileg emelkedett, 40 millió forintról 47 millió forintra.

6. ábra. A nonprofit szektor tevékenység szerinti megoszlása és az egyes területek összebevételből való részesedése 2020-ban

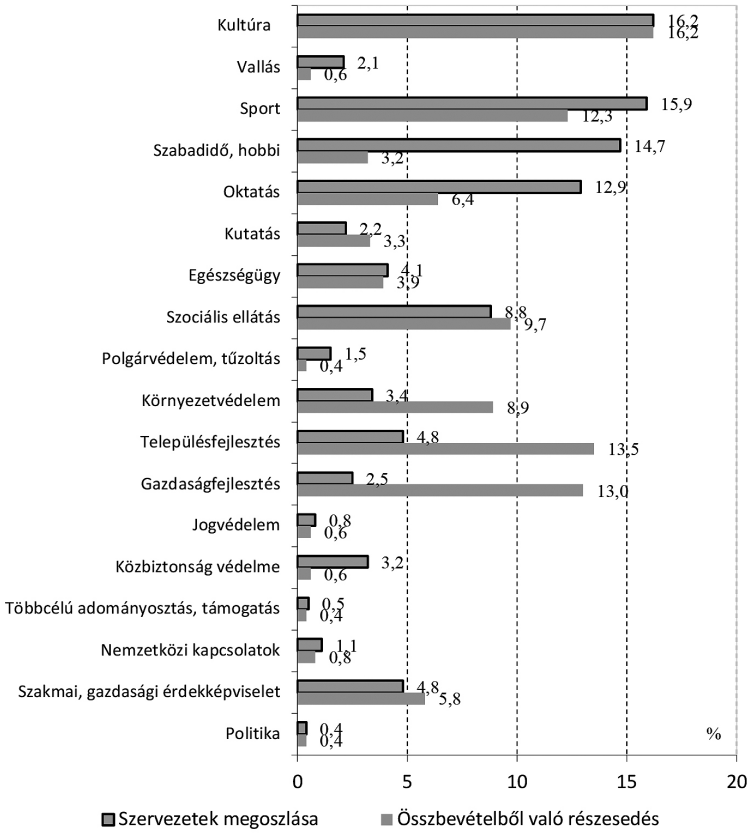

Forrás: KSH (2022).

Ezzel szemben találunk érdekes ellenpéldákat is. A sportszervezetek bevételi arányának növekedése volt talán az elmúlt időszak egyik leglátványosabb változása. Míg 2005-ben a sportszervezetek az összes bevétel 5 százalékát tudhatták magukénak, addig 2020-ban már 12 százalékát. Az egy szervezetre jutó összes bevétel pedig a 2005-ös 3,3 millió forintról 32,8 millió forintra nőtt (Kákai 2019: 44).

Mint ahogy a sport területének felértékelődésénél láthatóvá vált, hogy mind a sportszervezeteknek jutatott támogatások összege, mind pedig az egy szervezetre jutó támogatások nagymértékben növekedtek, úgy ez a tendencia más területen is megfigyelhetővé vált. Kapitány Balázs egyik tanulmányában kimutatta, hogy ugyanez játszódott le a népesedéspolitikai és demográfiai kérdésekkel foglalkozó szervezetek támogatásában is. Az adatok szerint míg 2011-ben 516 millió forint, 2012-ben pedig 681 millió forint összbevétele volt ezen szervezeteknek, addig 2017-ben már 1,3 milliárd, 2018-ban pedig 1,5 milliárd forintra nőtt ez az érték[15] (Kapitány 2019: 65). Természetesen ez még önmagában nem tekinthető újszerűnek, hiszen korábban is láttunk olyan területet (pl. kultúra, oktatás, településfejlesztés) mely jelentős bevételtöbblettel rendelkezett a többi területhez képest. Az újdonság igazából az, hogy a támogatások jelentős része ún. kormány által létrehozott *(GONGO – government organized non-governmental organization)*[16] szervezetekhez került. Bár ilyen szervezetek a világ számos részében működnek az USA-tól kezdve az Európai Unióig, de szerepük jóval hangsúlyosabb a kevésbé demokratikus államokban (pl. Törökország, Kína, Oroszország, Malajzia stb.) (Naim 2009). Reza Hasmath és szerzőtársai teszik fel azt a kérdést, hogy *mi tesz GONGO-vá egy GONGO-t*? A választ úgy fogalmazzák meg, hogy igazából az a funkció határozza meg, amit a szervezet szolgál (Hasmath et al. 2019: 269). Vagyis nem elég az, hogy bevételének döntő hányada kormánytól vagy kormány által tulajdonolt vállalatoktól származik, hanem szoros kapcsolatban kell állnia a kormányzattal és a kormányzat által kitűzött küldetéssel kell rendelkeznie.[17] Ha ez alapján vizsgáljuk Kapitány Balázs népesedéspolitikai és demográfiai kérdésekkel foglalkozó szervezeteit, akkor látható, hogy a fenti definíciónak az általa vizsgált 54 szervezetből 13 felelt meg.[18] Ha ennek a vizsgálatba vont szervezeti kör az adatait vizsgáljuk, jól látható az arányeltolódás a GONGO-k irányába. Míg ez a 13 szervezet 2011-ben 61 millió forintból gazdálkodott, addig 2018-ban már 754 millió forintból, azaz bevételeik több mint tizenkétszeresére nőttek. A szerző szerint az arányeltolódás a kormányzat által ad hoc döntések révén megszerzett támogatásoknak köszönhető (2011-ben az ad hoc döntéseken alapuló támogatások 40%-a, 2018-ban már 70%-a került ezen szervezetekhez) (Kapitány 2019: 71).

Társadalmi változások, civil válaszok

Az előzőekben tágabb elméleti összefüggésbe helyeztük a nonprofit szféra működésének lehetséges modelljeit, majd azokat a gazdasági, jogi és törvényi kereteket tekintettük át, amelyek leginkább meghatározták a magyar civil szektort az elmúlt évtizedekben.

Ezzel a szélesebb elméleti kerettel az volt a célunk, hogy rámutassunk: a hazai és nemzetközi nonprofit ágazat sehol sem egységes, nincs kizárólagosnak tekinthető működési minta. Az egyes szervezetek mindenkor az őket körülvevő külső és belső viszonyok szerint alakítják működésük elvi és tartalmi kereteit. Megállapítható, hogy a magyarországi gyakorlat elhelyezhető a jelentősebb elméleti modellek között, a változó adminisztratív környezetben a szektor folyamatosan igyekezett megfelelni a minket körülvevő világ kihívásainak. Ezek közül kiemelhető a 2015-ben csúcsosodott menekültválság, majd a 2019-ben kezdődött koronavírus világjárvány és a 2014-ben fellángolt, majd 2022-ben pedig kiterjedt orosz–ukrán háború. Mindezek olyan jelentős folyamatok voltak, amelyek megmutatták, hogy a Magyarországtól földrajzilag távoli problémák (arab tavasz, afrikai és közel-keleti migráció, pandémia), milyen gyorsan válnak közelivé, a mindennapunk részét képező valós társadalmi kihívássá.

Közhelyszerűnek tűnik kijelenteni, hogy a válságok korát éljük. Azonban, ha a legjelentősebb kurrens kríziseket nézzük, köztük számos, éppen a fentebb említett jelenségekkel összefüggő folyamatot figyelhetünk meg: a menekültek és migránsok lakhatási, humanitárius és jogi ellátása, a Magyarországon tartósan letelepedni vágyók integrációs és inkulturációs igényei, valamint az ezek nyomán is fellépő munkaerő-piaci nehézségek, demográfiai problémák, az egészségügyi és szociális ellátórendszer korlátai. Mindezek olyan feladatok, amelyek jelen formában és léptékben nem hatották át a magyar civil szektort, sőt, a honi társadalom egészét. Ezekre is válaszul a magyar kormány által 2000-ben létrehozott Karitatív Tanács 2022-től az Alaptörvény 53. cikke alapján kihirdetett veszélyhelyzet során[19] ún. Nemzeti Humanitárius Koordinációs Tanácsként (NHKT) működhet, amelyben a karitatív, civil szervezetek képviselői mellett a köznevelés, a felsőoktatás, a szociális és a gyermekvédelmi terület, az egészségügy, a területi közigazgatás, a munkaügy, a nemzetpolitika, a közlekedés, valamint a Hungary Helps Ügynökség/Államtitkárság képviselői is jelen vannak. „A Karitatív Tanács tagszervezete az a magyar civil szervezet lehet, amely legalább nyolc éve folytat karitatív tevékenységet, országos hálózattal és legalább három regionális központtal, a segélyakciók lebonyolításához szükséges megfelelő logisztikai háttérrel rendelkezik, országos viszonylatban legalább negyven főt foglalkoztat munkaviszonyban, és legalább három regionális raktárt működtet."[20]

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat és jelentősége

E Tanács jelenlegi tagjainak[21] (így a magyar civil szektor legnagyobb szervezeteinek) éves beszámolóin keresztül a szervezetek meghatározóbb aktivitását szemlélve is a korábbi megállapításunk látható: főbb feladatait a menekültekkel, a háborúval, a demográfiai folyamatokkal, az oktatással és egészségüggyel, a honi társadalomban legújabban bekövetkezett változásokkal összefüggő feladatok jelentik. Helytállónak tűnik ezért a magyar karitatív civil szektort a válságállóság kérdésén keresztül vizsgálni. Vagyis, hogy miként tudtak e szervezetek adaptálódni az

új társadalmi és geopolitikai helyzethez, milyen lépéseket tettek, hogy hathatós válaszokat adjanak az egyes kihívásokra, megfelelőnek bizonyult-e rezilienciájuk, szervezeti ellenállóképességük? Jelen munkánk egy átfogóbb kutatás része, amelyben a következőkben egy konkrét szervezeten, a Magyar Máltai Szeretetszolgálaton keresztül mutatjuk be, hogy ez a megváltozott helyzet milyen kihívásokat, feladatokat ró egy hazai karitatív civil szervezetre.

A Máltai Szeretetszolgálat a magyar rendszerváltás eredményeképpen újra szabaddá váló civil, egyházi légkörben jött létre. Az 1989-ben alapított, 10-es sorszámmal nyilvántartásba vett szervezet a legtöbb szociális feladatot végzi hazánkban: mintegy háromszáz intézményében közel ötezer főállású munkatárssal, közel tízezer önkéntessel dolgozik Magyarországon.[22] Honi munkája során naponta átlag 15 ezer ember részesül valamilyen ellátásban. A Szeretetszolgálat évtizedek óta végez aktív segítő, fejlesztő munkát a Közel-Kelet és a szubszaharai Afrika egyes országaiban. A Földközi-tengeren 2012-ben, 2013-ban drasztikusan megerősödött menekülthullámot megtapasztalva azonban humanitárius tevékenységét a menekültek és migránsok helyben segítő támogatására fókuszálta: megerősítette jelenlétét Libanonban, Szíriában és Jordániában, és további forrásokat csoportosított át a kelet-afrikai országokba (Ugandában, Kenyában és Tanzániában) korábban megkezdett segélyprogramjai fenntartásához. 2022-ben a Magyar Máltai Szeretetszolgálat 115 ezer ukrajnai menekülőnek nyújtott közvetlen segítséget, az azóta is zajló integrációs programja során pedig 800 Magyarországon maradó menekült letelepedésénél működik közre.[23]

A Szeretetszolgálat egyúttal a Szuverén Máltai Lovagrend magyarországi segélyszervezete, amely természetét sajátossá teszi: egyrészt egyesületi formában működő világi civil aktor,[24] másrészt pedig a Lovagrend szervezete, amely utóbbi a nemzetközi tér szuverén, sui generis alanya (Sire 2016: 273). Ebből fakadóan a Szeretetszolgálat egyházi karakterrel rendelkező szervezet, a magyar államigazgatás szemszögéből „egyházi fenntartó." Ennek jelentőségét Fülöp Attila gondoskodáspolitikáért felelős államtitkár így foglalta össze: „az egész ellátó rendszert nézzük, 50 százalék az egyházi fenntartók aránya. A gyermekvédelmi területen magasabb, ott 75 százalékról beszélünk, a nevelőszülői hálózatban pedig csaknem 100 százalék, ott már csak egy kis civil rész maradt, állami fenntartó pedig egyáltalán nincs. Az átalakulást jól érzékelteti, hogy a gyermekvédelemben tíz évvel ezelőtt 6 százalék volt az egyházi fenntartók aránya, most pedig 75 százalék"[25]. A Máltai Szeretetszolgálatot ezért mérete, jelentősége és természetének sajátossága teszi jellegzetessé és a válságállóság szempontjából témaválasztásunkban alkalmas alannyá.

Elemzésünkben a szervezettel összefüggő „kemény" elemek mellett (államközi együttműködések, alapdokumentumok, költségvetési és dolgozói mutatók) olyan „puha" forrásokat is vizsgálunk, amelyek jóllehet kevésbé egzaktak, azonban jelentőségük révén a Máltaiak képesek voltak egy több száz éve folytatólagos szervezeti kultúra fenntartására. Ez olyan egyediséget ad a Máltai Szeretetszolgálatnak, hogy a tudományos diskurzusban némileg rendhagyó módon néhány elvontabb elemet is megvizsgálunk.

Krízisben született szervezet

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat megalakulása után nyomban történelmi események forgatagába került: először a keletnémet menekültek megsegítése, melynek során közel ötvenezer emberről gondoskodott, majd a romániai forradalom és a balkáni háború állította (jellemzően újra menekültellátási) feladat elé a frissen létrejött magyar szervezetet. E nehéz, krízisek között telt első éveket követően a társadalmi szolidaritás konkrét megnyilvánulásait érzékelő közvélemény bizalommal fordult a Szeretetszolgálat felé, s a kormányzati szervek is olyan szociális feszültségek kezelését bízták rá, melyeket annak akkori igazgatási, szociális és egészségügyi szervezetei nem vagy csak részben tudtak megoldani (Romhányi et al. 2021: 40). Segítséget nyújtottak többek között a Szovjetunióból emigráló, hazánkon átutazó zsidóknak, a lengyelországi vagy a kárpátaljai árvíz károsultjainak is. A Máltai Szeretetszolgálat csináltatott először szemüveget hajléktalan embereknek, vezette be a jelzőrendszeres házigondozást, indított önkéntes mentőszolgálatot, majd mobil tüdőszűrőbuszt, részt vesz a vészhelyzetkezelésben, a nemzetközi fejlesztésben, és innovatív szociális programokkal keresik a megoldást egy-egy konkrét társadalmi csoportot vagy régiót érintő problémákra (Kalocsai 2013; Csonkáné Utasi et al. 2016). Legújabban pedig a menekültháttérű emberek integrációját végzi. A Szeretetszolgálat az 1990-es évek közepére építette ki országos szervezetét: a budapesti országos központ mellett hét regionális szervezetben, számos helyi csoportban, több tízezer önkéntessel végzik munkájukat.

A Máltai Szeretetszolgálat vizsgálata a válságállóság szempontjából nem csupán azért tűnik ideálisnak, mert a menekültkrízisben született szervezeti attitűdje áthatja annak horizontális és vertikális szerkezetét (Solymári 2022a), hanem a rendszerváltástól kezdődően állandó fejlődés, növekedés, az állami adminisztrációval való folyamatos együttműködési készség, a globális és lokális folyamatokhoz, alakváltásokhoz való adaptálódás alapélménye figyelhető meg benne (Jenei 2021). Ennek egyik első fontos eleme volt 1990. október 15-én a Miklós utcai egykori munkásőr laktanyában megnyitott első hajléktalan szálló: a menedékhely aznap nyílt, amikor a nagyobb budapesti pályaudvarok várótermeit bezárták az éjszakai órákra; az intézkedésre ez volt a karitatív szervezet válasza.[26] A szálló rövid idő alatt szemléletformáló szakmai műhellyé vált a kilencvenes évek elején, ugyanis a hajléktalanellátás előzmények nélküli tevékenységnek számított Magyarországon; nem volt sem jogi háttere, sem honi szakirodalma. Egy másik hasonló, hazánkban innovatívnak tekinthető szociális kezdeményezés a Szeretetszolgálat Jelenlét Programja, amely szintén a kilencvenes évek végén született: a Magyar Örökség Díjjal kitüntetett, legszegényebb településeken zajló kezdeményezést a magyar kormány 2019-től „Felzárkózó települések" nevű programjába integrálva terjesztette ki.[27]

Az önkormányzatok és a civil szektor közötti együttműködés kialakításának a Máltai Szeretetszolgálat szintén meghatározó szereplője volt, miként ezt Czibere Ilona és Jenei György is megállapították korai kutatásaikban (Czibere 1998; Jenei–Palotai 1998). A Máltai Szeretetszolgálat és a magyar kormány között született

2010. évi CXL. törvény mérföldkőnek számít és rendhagyónak is tekinthető a magyar nonprofit szektor egészében. A törvény kimondja, hogy a magyar kormány „szociális, egészségügyi, humanitárius és nemzetközi fejlesztési, nevelési-oktatási, kulturális, katasztrófavédelmi, sport, illetőleg gyermek- és ifjúságvédelmi" kérdésekben intézményes szinten együttműködik a Máltai Szeretetszolgálattal és „a szervezetek saját tevékenységi területükön jogosultak az illetékes magyar hatóságokkal való tárgyalásokra."[28] Szintén példaként említhető a Szeretetszolgálat és a szerb kormány között 2016-ban kötött kétoldalú megállapodás: ennek értelmében a magyar karitatív szervezet humanitárius segítséget nyújt a Szerbia területén tartózkodó menekülteknek, másrészt tapasztalataival, tudásával különböző szociális programokat támogat elsősorban a vajdasági településeken.[29] Ez az együttműködés annak megkötése pillanatában azért is volt kiemelkedő jelentőségű, mert a Máltai Szeretetszolgálat volt az egyetlen olyan európai uniós tagállami civil szervezet, amely jogilag rendezett módon vehetett részt a két ország közötti határnyiladékban zajló menekültellátásban, és általában a szerbiai migrációs munkában (Solymári 2018). A 2022-ben az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságával kötött program specifikus, kétoldalú megállapodás az ukrajnai menekültek ellátásával kapcsolatban szintén jelentős, ugyanis ENSZ szervezettel korábban nem történt Magyarország területén zajló humanitárius művelet, mivel hazánk eddig nem volt „ENSZ célterület".[30]

Globális problémák, lokális válaszok: a válságállóság kérdése

A fentiekben a Máltai Szeretetszolgálat államközi, kétoldalú kapcsolatait és a szervezetet érintő egyéb „hard" elemeket tekintettünk át. Mint röviden részleteztük, a frissen létrejött Szeretetszolgálat kevesebb, mint öt év alatt, egymást követően három jelentős krízist élt át és kellett azokban helytállnia, anélkül, hogy erre személyi és technikai felkészültsége predesztinálta volna. Mégis, hiánypótló szociális munkát végzett – különösen 1989 decemberében, a még nonprofit szektor nélküli magyar lakosság adományainak fő recipienseként – és néhány év alatt ért el országos ismertséget és területi szerkezetet. Ebben az időszakban alakult ki a Szeretetszolgálat kezdeti és máig meghatározó, egyszerre centralizált és decentralizált országos struktúrája is: az országos ügyvezetést és szakterületi irányítást máig a budapesti országos adminisztratív központ végzi, amely körül, kezdetben területinek nevezett (megyei), ma regionális központok, azon belül pedig helyi csoportok végzik a munkát *(7. ábra).*

7. ábra. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat állományának változása a 2010–2022 közötti időszakban

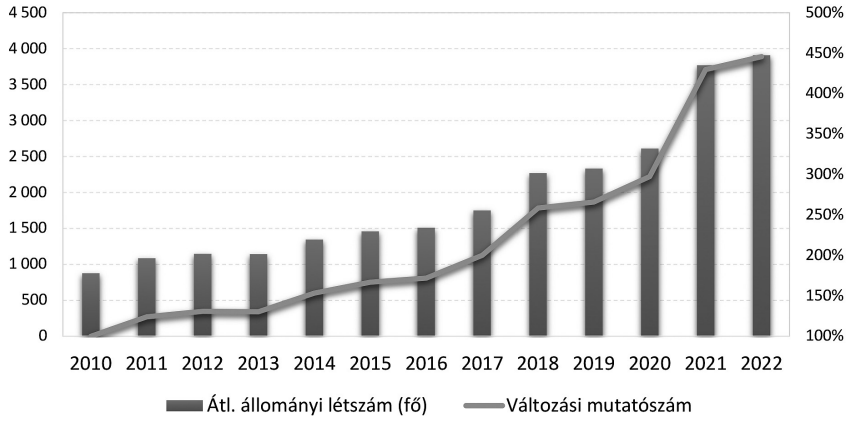

Forrás: Magyar Máltai Szeretetszolgálat adatszolgáltatása alapján saját összeállítás.

Ha a Szeretetszolgálat szervezeti rezilienciájának sarokpontjait keressük, akkor a fent felsorolt, és a későbbiekben kifejtett „soft" elemeket együttesen érdemes figyelembe venni. Bizonyos, hogy a korai válságokban való gyors helytállási kényszer, a bajtársiasság, a keresztény misszió mély élménye olyan hatásokat gyakorolt, amelyek eredményeképpen fontos adottságok jöttek létre: jó megküzdési stratégiák, flexibilitás, ideális adaptálódási képesség, magas stressztűrő készség, a források és erőforrások jó optimalizálási kvalitása *(8. ábra)*. Ha párhuzamot vonhatunk a személy és egy szervezet fejlődési modellje között, mint az akár Erikson pszichoszociális fejlődéselmélete, vagy akár Eric Berne alapján is jól ismert, kijelenthető, hogy a Szeretetszolgálatot ért korai krízisek ellenállóvá tették a szervezetet és felkészítették azt személyi és strukturális értelemben is.

8. ábra. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat bevételeinek alakulása 2010–2020 időszakában

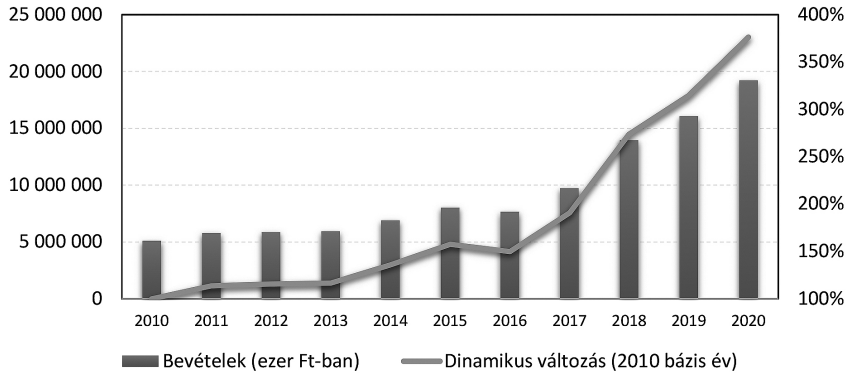

Forrás: Magyar Máltai Szeretetszolgálat adatszolgáltatása alapján saját összeállítás.

A Máltai Szeretetszolgálat első nagy modernizációja 2010-ben kezdődött, és a folyamat közel másfél évig tartott. Ennek eredményeképpen megszűntek az 1990 után létrehozott úgynevezett szakszolgálatok, helyüket az országos központban munkacsoportok vették át, akik az ügyvezető alelnök irányítása alatt állnak. E szervezeti egységek alkotják máig a Szeretetszolgálat szakmai struktúrájának vázát. Az országos hálózat hét régióra oszlik, követve Magyarország NUTS-rendszerét, amelyek további úgynevezett csoportokra tagolódnak. A szociális intézmények a szervezet regionális vezetéséhez tartoznak. Ez az egyszerre centrális és területileg széles szerkezet a 1) szakmai területek okán és 2) a kiterjedt helyi jelenlét miatt hathatós válaszokat képes adni.

Mindez a válságállóság és adaptáció szempontjából meghatározónak bizonyult, amelyet az elmúlt időszakban először a 2015-ben csúcsosodott menekültválság bizonyított. Az országos központ nemzetközi kapcsolatok munkacsoportja és az ügyvezetés már a 2000-es évek végétől vitális szerepet töltött be a nemzetközi fejlesztési segélyezés rendszerében, elsősorban Ázsiában és a Közel-Keleten. 2010 után személyes tapasztalatokkal rendelkeztek a mediterrán térségben, kiemelten a Lampedusában kialakult migrációs kihívásokkal kapcsolatban. Így 2014-ben, és direktebb módon 2015 elején felkészülten érte a Szeretetszolgálatot az először Budapesten tapasztalt menekülthelyzet. A szervezet Mobil Orvosi Rendelő szakszolgálata és önkéntesei az első percektől kezdve, minden nap jelen voltak a pályaudvarokon. Regionális hálózata, területi raktárai, logisztikai képességei pedig felkészültek egy szélesebb kiterjedésű krízisre, amely nyár végén, ősszel aztán kialakult Magyarország déli és nyugati határainál. Ebben az időszakban közel 1500 önkéntes, 18 helyszínen, egyes helyszíneken két műszakban, 0–24 órában segítette a hazánkon át érkező menekülőket (Solymári–Győri-Dani 2016).

Hasonlóan gyorsan tudott reagálni a szervezet a koronavírus okozta világjárvány során is. A pandémia különösen súlyosan érintette a Szeretetszolgálatot, ugyanis szociális intézményeiben korlátozásokat kellett bevezetnie és olyan egészségügyi képességeket kellett kialakítania, amelyekre korábban nem volt szükség. A magyar Máltaiak munkája ebben az időszakban az ellátottak védelmére összpontosult: a máltai intézményekben ugyanis napi szinten mintegy 15 ezer ember részesül valamilyen ellátásban. Ezen felül a Szeretetszolgálat kreatív és hiánypótló szolgáltatásokkal segítette a járvány időszakát: távkorrepetálást indított kortárs segítőkkel, maszkot és fertőtlenítőszert állított elő saját üzemeiben a hiány idején, házi karantént alakított ki a hajléktalanok számára, antigén- és PCR-tesztállomást működtetett, majd országos mobil telemedicina szolgáltatással vitte el az orvosokat és a szűréseket a legszegényebb településekre.

A 2022. február 24-én országossá eszkalálódott orosz–ukrán háborúhoz kapcsolódva a Máltai Szeretetszolgálat vészhelyzetkezelési szakterülete február 25-étől megkezdte munkáját hazánk keleti határánál. Beregsurányban, majd a Beregszászi járásban, később pedig Budapesten folyamatos humanitárius szolgálatot vállalt a szervezet. Beregsurányban két műszakban, 0–24 órában fogadták a menekülőket, Budapesten pedig több szociális és vegyes profilú intézményt szabadítottak fel a

háború elől menekülők befogadására és ideiglenes elszállásolására. A szolgálatot 2022 tavaszától három szinten végezték: 1) Ukrajnán belül: elsősorban a Beregszászi járásban működő Máltai Szeretetszolgálaton keresztül nyújtottak támogatást a településekre érkező családoknak; több száz tonna adományt szállítottak Ivano Frankivszkba, Lembergbe és a kijevi területekre, valamint a középső és keleti területekről a kárpátaljai nyugati térségbe menekültek ellátása mobil eszközökkel. 2) Az ukrán–magyar határ mentén, ingázva, annak két oldalán: elsősorban a beregsurányi és a tiszabecsi határátkelőnél teljesítettek szolgálatot a Szeretetszolgálat munkatársai, amely a Magyar Karitatív Tanács által koordinált állami „cluster" szerint lett meghatározva; mobil egészségügyi, élelmezési és ideiglenes lakhatási ellátást nyújtott a határ mentén mobil eszközökkel, sátrakban, mozgó orvosi rendelőkben. 3) Magyarország területén: ellátta a beérkező menekülteket, támogatta közlekedésüket, egészségügyi segítséget nyújtott. 2022 közepétől pedig integrációs és tartós életvitelt segítő program keretében közel 1000 család beilleszkedését segítette. Az eltelt időszakban közel 120 ezer menekültnek nyújtott közvetlen segítséget a Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

Változó világ, tartós szervezeti karakter: a „puha erő" a Máltai Szeretetszolgálatban

Az előzőekben a Magyar Máltai Szeretetszolgálat néhány fontosabb kétoldalú együttműködési megállapodását, munkavállalói helyzetét és költségvetési növekedését, a válságokra történő gyors adaptációs készségét tekintettük át. A szervezet működését szemlélve stabilitás és folyamatos fejlődés figyelhető meg, amely tendencia a recessziók és változások időszakaiban is megmaradt *(9. ábra).*

9. ábra. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat szerkezetének állományadatai

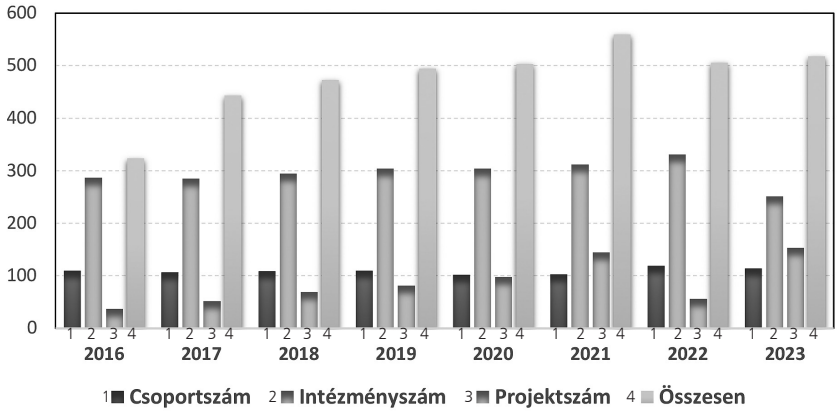

Forrás: Magyar Máltai Szeretetszolgálat adatszolgáltatása alapján saját összeállítás.

A mutatók és jogi összefüggések mellett azonban vannak egyéb vonások, amelyek, jóllehet kevésbé egzaktak, azonban hozzájárulhatnak egy értékalapú szervezet válságállóságához. A következőkben röviden azt vizsgáljuk meg, hogy melyek azok a szervezeti attitűdök, értékek és normák, amelyek hatottak a Máltai Szeretetszolgálatra, és amelyek mentén ez a politikai és társadalmi klímától független növekedés megvalósulhatott.

A Szeretetszolgálat a Szuverén Máltai Lovagrend magyarországi segélyszervezete. Az 1048-ban Jeruzsálemben alapított, majd a II. Paszkál pápa által 1113-ban hivatalosan is elismert, „bullát szerzett" Lovagrend a nyugati világ első, tisztán karitatív funkciókat végző szervezete volt. Alapfeladatának a zarándokok és menekültek ispotályos, azaz egészségügyi ellátását tekintette, amely aztán további feladatokkal bővült (Hunyadi 2019). Az évszázadok során a szervezet egyszerre élte ált a menekültek gondozásának és saját menekülésének élményét: 1291 és 1834 között több hullámban kellett székhelyet, új hazát választani a mediterrán térségben. Ez jóllehet túlságosan távolinak tűnik jelen témánk szempontjából, azonban ez a szervezeti alapélmény, átélt tapasztalat olyan mélyen itatta át a szervezet egészét, hogy az máig hat annak modern küldetésére. Így a szintén menekült- és háborús válságban született Magyar Máltai Szeretetszolgálat egyszerre hordozza a migrációra, a globális külső folyamatokra és krízisekre való érzékeny reakcióval kapcsolatos szervezeti értékrendjét. A Szeretetszolgálat tehát magyarországi segélyszervezet és ugyanakkor része egy nagy, nemzetközi valóságnak, amely jelenti a katolikus egyházat és a Szuverén Máltai Lovagrendet. E két „szervezeti" hatás meghatározza működésének alapvonalait: az egyház társadalmi tanításából merítve ugyanis 1) mindenkor az ember méltóságára; 2) a szolidaritásra, vagyis a szegények különleges szeretetére; 3) a szubszidiaritás elvére; 4) a közjóra, a béke igazságos megteremtésére; 5) és a méltányos igazságosságra épít. Sajátossá teszik ezek a keresztény társadalom eszményét építő elvek, amelyek többek, mint pusztán ideák. Olyan etikai alapok, amelyektől, ha akarna, se térhetne el (Solymári 2022b).

Mindezeken túl működését egyszerre keretezi a Lovagrend alkotmánya, regulája (azaz szabálykönyve) és a magyarországi egyesületi jogállásából adódó alapszabálya. Ez utóbbi 2. pontja megjelöli célját és feladatait, amelyet a „római katolikus vallás és a Máltai Rend szellemében végez".[31] Ezek az értékek munkavállalóinak munkaszerződésében található preambulumban is olvashatóak, így ezen elvek de jure is megjelennek a mindennapokban. Miként jeleníthetőek meg azonban ezeréves elvek a posztmodern valóságban? A következőkben, csak nagyon röviden, néhány olyan vonást emelünk ki, amelyek a Máltai Rend archaikusnak is tekinthető alapdokumentumaiban szerepelnek, és azokat a Szeretetszolgálat a mai kor emberének nyelvére igyekezett alakítani. Nehéz ugyanis a fiatal munkavállalóktól olyan kategóriákat elvárni és azokat számukra átélhetővé tenni, amelyeket nem értenek meg. Egy szervezet válságállóságának alapja, működésének legkisebb „mértékegysége" ugyanis a munkatárs, aki a feladatot elvégzi, a szervezetet megjeleníti, a küldetését beteljesíti. Az első ilyen fogalom az *engedelmesség*. Teológiai fogalom, amelynek jelentése a tettekben megnyilvánuló felelet Isten szavára.

Gyökere az Istenszeretet és a keresztény erkölcsi törvények tisztelete, egyfajta követése. Ennek a fogalomnak lehet modern megfelelője az *együttműködési készség*, amely egy hatékony szervezet életében alapvetően fontos. Másik „Máltai-fogalom" az *alázat*: e képesség alkalmassá tesz arra, hogy törékenységünk tudatában éljünk. Természetesen ezt sem volna lehetséges ezzel a magyarázattal megjeleníti. Így az alázat modern fogalompárja a *helyes önismeret* lehet. Mindez a Máltai Szeretetszolgálat alapfeladatát és küldetésének fókuszát jelenti a sűrűsödő szociális feladatok tengerében. Harmadik fogalom a *jó buzgóság* elve, amelynek modern párja a *kreatív tettrekészség*. Ez olyan viselkedést, magatartást jelent, amely minden változásban a hatékony és segítő válaszok keresésére ösztönöz. Utolsó fogalom a *hallgatás*, amely mellé a *kifinomult figyelem* modernebb gondolata állítható. Ez azt jelenti, hogy mindig a legjobb módon kell segítenünk, ahogy arra a recipiensnek valóban szüksége van. Adekvát segítségnyújtásnak, belemerülésnek, immersion-nek is nevezhetnénk, amely az orvos–beteg, segítő–ügyfél kapcsolat egyik alapja. Mindezek a „máltai regulából", alapdokumentumból vett kulcsfogalmak talán túlságosan elvont, absztrakt elveknek tűnnek, azonban (a korábbi elemek mellett) a Magyar Máltai Szeretetszolgálat puha erejének tekinthetők, melyek eredményeképpen nem csupán továbbéltetője önnön értékeinek, de azokból merítve, elkötelezett munkatársaira támaszkodva folyamatosan növekvő, fejlődő szervezetté tudott válni a krízisek időszakában.

Összegző gondolatok

Miként azt munkánk elején összegeztük, a magyarországi bejegyzésű nonprofit szervezetek napjainkban meghaladják a hatvanezret. Ez a jelentős szám, valamint az egyes szektorokhoz való hozzájárulásuk mértéke, indokolttá teszi szüntelen és közeli vizsgálatukat. Írásunk ebbe az ívbe kapcsolódott a válságállóság kérdésének elemzésével, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkáján keresztül. Összességében elmondható, hogy a statisztikai adatok fényében a hazai nonprofit szektor fejlődése szinte „töretlennek" tekinthető. A makroadatok (szervezetszám, pénzügyi, munkaerő-piaci mutatók) azt a képet erősíthetik, hogy a szektor fejlődése kisebb hullámzásoktól eltekintve töretlen. Azonban a „belső" adatok egy másik nonprofit szektort mutatnak, amely számában jelentős, de erőforrásaiban messze elmarad az állam- és önkormányzati nonprofit szektortól. Lényegében már a rendszerváltástól egy „duális civil társadalom" alakult ki Magyarországon, mely egy számban jelentős, azonban erőforrásait, érdekbefolyását tekintve gyenge szegmensre és egy számában elenyésző, azonban erőforrásaiban meghatározó szegmensre volt osztható. Ez azt jelenti, hogy a hazai klasszikus civil szervezetek (egyesületek, alapítványok) az elmúlt harminc év során ugyan fejlődtek, de ez inkább „szigetszerűen" (azaz egy-egy alapítvány vagy egyesület esetében) ment végbe. „Igazi" fejlődést leginkább a gazdasági társaságok esetében figyelhetünk meg, azaz a szektor meghatározó hányadát kitevő civil szervezetek súlya számottevően csökkent az

elmúlt időszakban, ezzel szemben a nonprofit vállalkozásoké egyre meghatározóbbá vált. Ennek részben oka a hazai nonprofit szabályozás koncepciótlansága, mely számos lehetőséget, „kiskaput" teremtett azon szervezetek számára, melyek csak nevükben azonosak a nonprofit szervezetekkel. Hipotézisünk, miszerint az elmúlt 15 év legjelentősebb geopolitikai és válság szülte társadalmi folyamatai a migráció, a pandémia és az orosz–ukrán háború nyomán keletkezett kihívásokkal szoros összefüggésben állnak. Ebből kiindulva azt a kérdést tettük fel, hogy miként tudtak a magyar nonprofitok alkalmazkodni a megváltozott légkörhöz, mennyire volt erős megküzdési képességük, rezilienciájuk. E vizsgálatban a Magyar Máltai Szeretetszolgálatot választottuk példaként. Azt a kérdést tettük fel, hogy válságállónak bizonyult-e a Máltai Szeretetszolgálat a krízisek korában és miként volt képes erőforrásait mozgósítani fennmaradása érdekében? Ehhez a szervezet némely jelentősebb kemény és puha elemét tekintettük át. Azt találtuk, hogy olyan belső kapacitásokkal és képességekkel rendelkezik, amelyeknek eredményeképpen fejlődni is képes volt a vizsgált időszakban. Mint részleteztük, 2012 óta egyfajta átrendeződés, a szektoron belül „tisztulásnak" is tekinthető folyamat zajlik. Ennek hatásai, következményei többé-kevésbé láthatóak. Azonban, hogy a krízisek időszakában képesek lesznek-e olyan erőforrásokat találni, amely fennmaradásukat és esetleg megújulásukat eredményezheti, az előttünk álló időszak fogja megmutatni.

Irodalom

Alber, Jens (1995): A framework for the comparative study of social services. *Journal of European Social Policy,* 5., (2.), pp. 131–149. https://doi.org/10.1177/095892879500500204

Anttonen, Anelli–Sipilä, Jorma (1996): European social care services: is it possible to identify models? *Journal of European Social Policy,* 6., (2.), pp. 87–100. https://doi.org/10.1177/095892879600600201

Arts, Will–Gelissen, John (2002): Tree worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy,* 12., (2.), pp. 137–158. https://doi.org/10.1177/0952872002012002114

Atkinson, Robert D. (2021): Anticorporate Progressivism: The Movement to Restrict, Restrain, and Replace Big Business. *America Information and Technology & Information Foundation,* July 12, 2021. https://itif.org/publications/2021/07/12/anticorporate-progressivism-movement-restrict-restrain-and-replace-big/

Bartal Anna Mária (2008): Ha kiszáradnak az utópia oázisai… *Civil Szemle,* 5., (1–2.). pp. 12–26.

Bocz János–Kuti Éva–Sebestény István–Seresné Győrűs Gabriella–Vajda Ágnes (1994): *Alapítványok és egyesületek – A nonprofit szektor statisztikája.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Cerny, Philip G. (1997): Paradoxes of the competition state: The dynamics of political globalization. *Government and Opposition,* 32., (2.), pp. 251–274.

Czibere Ibolya (1998): A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Debreceni Csoportja. Esettanulmány. In: Lévai Katalin (Szerk.): *Civil a pályán. Együttműködés az önkormányzatok és a civil szervezetek között.* Budapest: Helyi Társadalomkutató Csoport. pp. 61–70.

Csonkáné Utasi Katalin–Brettner Zsuzsanna–Fehér Angéla (2016): A Magyar Máltai Szeretetszolgálat mélyszegénységben élő családokat támogató, pécsi modellprojektekben végzett tevékenysége. *Szociálpedagógia,* 4., (3–4.), pp. 38–55.

Einolf, Christopfer J. (2015): The Social Origins of the Nonprofit Sector and Charitable Giving. In: Wiepking, Pamela–Handy, Famida (Eds.): *The Palgrave Handbook of Global Philanthropy.* (1.). Basingstoke and New York: Palgrave McMillan. pp. 509–529.

Esping-Andersen, Gosta (1990): *The Tree Worlds of Welfare Capitalism.* Cambridge: Polity Press.

Gough, Ian (2013): Social policy regimes in the developing world. In: Kennett, Patricia (Ed.): *A Handbook of Comparative Social Policy.* (Second Edition) Cheltenham, Northampton, MA: Edward Elgar. https://doi.org/104337/9781782546535.00020 pp. 205–224.

Hasmath, Reza–Hildebrandt, Timothy–Hsu, Jennifer Y.J. (2019): Conceptualizing government-organized non-governmental organization. *Journal of Civil Society,* 15., (3.), pp. 267–284. https://www.researchgate.net/publication/310766970_Conceptualizing_Government-Organized_Non-Governmental_Organizations (Letöltve: 2023. 05. 03).

Holton, Robert J. (2011): *Globalization and the Nation State.* (2nd editon). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Hunyadi Zsolt (2019): A johanniták Magyarországon a 12. század közepétől a konstanzi zsinatig. *Máltai Tanulmányok,* 1., (1–2.), pp. 1–114.

Jenei György–Palotai Zsuzsanna (1998): Stratégiai megfontolások az egri szociálpolitikában. Összegző áttekintés. In: Lévai Katalin (Szerk.): *Civil a pályán. Együttműködés az önkormányzatok és a civil szervezetek között.* Budapest: Helyi Társadalomkutató Csoport. pp. 71–102.

Jenei György (2021): Magyar határnyitás az NDK menekültjei előtt 1989-ben. Egy kulcsdöntés közpolitikai elemzése. *Máltai Tanulmányok,* 3., (2.), pp. 245–264.

Kalocsai Adrienn (2013): Vertikális közösségi rehabilitáció a Magyar Máltai Szeretetszolgálat jelenlétével. In: Szretykó György (Szerk.): *A válságok természetrajza: kiutak és alternatívák: A válságok és a válságkezelés szociológiai és humánpolitikai aspektusai.* Pécs: Comenius Kft. pp. 409–461.

Kanga, Chulhee–Handy, Femida–Hustinx, Lesley–Cnaan, Ram A.–Brudney, Jeffrey L.– Haski-Leventhal, Debbie–Zrinščakl, Siniša (2011): What gives? Cross-national differences in students' giving behavior. *Social Science Journal,* 48., (2.), pp. 283–294. https://doi.org/10.1016/j.soscij.2010.12.006

Kapitány Balázs (2019): Egy civil alszektor 'államosítása'. *Civil szemle,* 16., (4.), pp. 61–79.

Kákai László–Sebestény István (2012): A nonprofit szektor súlya és a gazdasági válság hatása Magyarországon. *Civil Szemle,* 9., (3.), pp. 137–157.

Kákai László (2015): Nonprofit szervezetek területi és gazdasági súlya a gazdasági válság után. *Területi Statisztika*, 55., (6.), pp. 614–635.

Kákai László (2019): A magyar nonprofit rendszer ki- vagy átalakulása a rendszerváltástól napjainkig. *Civil Szemle,* 16., (1.), pp. 33-–53.

Kákai László (2020): Kettős szorításban a magyar civil szervezetek. *Pólusok,* 1., (2.), pp. 1–30.

Kákai László (2023): Van-e szerkezeti modellje a magyar nonprofit szektor fejlődésének. *Pólusok,* 3., (2.), pp. 3–31. https://doi.org/10.15170/PSK.2022.03.02.01

Kim, Tea Kuen–Zurlo, Karen A. (2009): How does economic globalisation affect the welfare state? Focusing on the mediating effect of welfare regimes. *International Journal of Social Welfare,* 18., (2.), pp. 130–141.

Koç, Aylin–Ata, Ahmet Yilmaz–Çirkin, Zeynep (2013): Empirical investigation on globalization and social polarization: Cross country analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues,* 3., (1.), pp. 206–213.

Korpi, Walter (1974): Conflict, Power and Relative Deprivation. *American Political Science Review,* 68., (4.), pp. 1569–1578.

Kuti Éva (1998): *Hívjuk talán nonprofitnak....* Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.

Meyer, Michael–Moder, Clara Maria–Neumayr, Michaela–Traxler, Nicole–Vandor, Peter (2017): Patterns in Civil Society in Central and Eastern Europe: A Synthesis of 16 Country Reports and an Expert Survey. In: Vandor, Peter–Traxler, Nicole–Millner Reinhard–Meyer, Michael (Eds.): *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities.* Vienna: Erste Stiftung Studies. pp. 12–41.

Mishra, Ramesh (2016): A globalizáció logikája és a jóléti állam háttere. *Esély,* (5.), pp. 30–35.

Moore, Barrington J. (1966): *Social Origins of dictatorship and Democracy: Lords and Peasant in the Making of the Modern World.* Boston: Beacon Press.

Móra Veronika (2012): Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. sz. törvény bemutatása. *Civil Szemle,* 9., (3.), pp. 167–175.

Nagy, Renáta–Sebestény, István (2008): Methodological Practice and Practical Methodology: Fifteen Years in Nonprofit Statistics. *Hungarian Statistical Review,* 86., (12.), pp. 112–138.

Naim, Moises (2009): What is a Gongo. In: Mansbach, Richard W.–Rhodes, Edward (Eds.): *Global Politics in a Changing World: A Reader.* Belmont, CA: Wadsworth / Cengage Learning.

Nye, Joseph S. (2005): *Soft Power: The Means to Success in World Politics.* New York: PublicAffairs.

Onaran, Ozlem–Boesch, Valerie (2014): The Effect of globalization on the Distribution Taxes and Social Expenditures in Europe: Do Welfare State Regimes Matter? *Environment and Planning,* 46., (2.), pp. 373–397.

Pálné Kovács, Ilona–Bodor, Ákos–Finta, István–Grünhut, Zoltán–Kacziba, Péter–Zongor, Gábor (2016): Farewell to decentralisation: The Hungarian story and its general implications. *Croatian and Comparative Public Administration,* 16., (4.), pp. 789–816. https://doi.org/10.31297/hkju.16.4. 4.

Pennerstorfer, Astrid–Neumayr, Michaela (2017): Examining the Association of Welfare State Expenditure, Non-profit Regimes and Charitable Giving. *VOLUNTAS*: *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations,* 28., pp. 532–555. https://doi.org/10.1007/s11266-016-9739-7

Ranci, Costanzo (2002): The Mixed Economy of Social Care in Europe. In: Ascoli, Ugo–Ranci, Costanzo (Eds.): *Dilemmas of the Welfare Mix.* New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers. pp. 25–45. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-4992-2_2

Romhányi Tamás–Solymári Dániel–Tihanyi Gábor (2021): *A szolgáló szeretet. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat története.* Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

Rueschemeyer, Dietrich–Stephens, Huber Eveliyne–Stephens, John D. (1992): *Capitalist Development and democracy.* Chicago: Chicago University Press.

Salamon, Lester M.–Anheier, Helmuth (1998): Social Origins of Civil Society. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations,* 9., (3.), pp. 213–248.

Salamon, Lester M.–Anheier, Helmuth (1999): *Szektor születik II.* Budapest: Acta Civitalis Egyesület.

Salamon, Lester M.–Sokolowski, Wojciech S.–Anheier, Helmuth (2000): *Social Origins of Civil Society: An Overview.* Baltimore: Center for Civil Society Studies.

Sebestény István (2016): Fél évtized – egészen új környezetben. Kormányzati szándék és eredmény a civil szféra NER-konformizálásában. In: Antal Attila (Szerk.): *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása.* Budapest: Demokráciakutatások Magyar Központja Alapítvány. pp. 61–84.

Sebestény István (2020): Civiliszkóp – kísérlet a civil szektor közérzetének felmérésére a „szűkülő térben". *Civil Szemle,* 17., (4.), pp. 73–105.

Sire, Henry (2016): *The Knights of Malta: A Modern Resurrection.* London: Third Millennium.

Solymári Dániel–Győri-Dani Lajos (2016): *Gondoskodó kíséret A Magyar Máltai Szeretetszolgálat szerepvállalása a migrációs krízis 2015-ös időszakában.* Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

Solymári Dániel (2018): Humanitárius diplomácia a gyakorlatban, Menekültek és migránsok a senki földjén: egy lehetséges karitatív gyakorlat. *Szociálpolitikai Szemle,* 4., (1–2.), pp. 19–38.

Solymári Dániel (2022a): A helyzetfüggő segélyezés és a személyi méltóság helyreállításának keresztény dimenziójáról. A szolgáló szeretet globális ethosza. *Communio,* (1–2.), pp. 52–62.

Solymári Dániel (2022b): A helyzetfüggő segélynyújtás gyakorlati megvalósításának néhány vonatkozása. Jó és rossz szamaritánusok a nemzetközi segélynyújtás rendszerében. *Vigilia,* (3.), pp. 241–245.

Sokolowski, Wojciech S. (2013): Effects of Government Support of Nonprofit Institutions on Aggregate Private Philanthropy: Evidence from 40 Countries. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations,* 24., (2.), pp. 359–381. https://doi.org/10.1007/s11266-011-9258-5

Smith, Steven Rathgeb–Gronbjerg, Kristen A. (2006): Scope and Theory of Government-Nonprofit Relations. In: Powell, Walter W.–Steinberg, Richard (Eds.): *The Nonprofit Sector. A Research Handbook.* (2. Edition), New Haven–London: Yale University Press. pp. 221–242.

Weber, Max (1949/2011): *Methodology of social sciences.* Illinois The Free Press of Glencoe. Reprint of 2011. New Brunswick–New Jersey: Transaction Publishers.

Egyéb források

65/2000. (V. 9.) Korm. rendelet a Karitatív Tanács megalakításáról és működésének részletes szabályairól. Nemzeti Jogszabálytár. https://njt.hu/jogszabaly/2000-65-20-22 (Letöltve: 2023. 05. 29.)

1404/2019. (VII. 5.) Korm. határozat a „Felzárkózó települések" hosszú távú programjának megalapozásáról.

1057/2021. (II. 19.) Korm. határozat a Magyarország egyes területei közötti gazdasági egyenlőtlenség csökkentése érdekében szükséges fejlesztési program, továbbá a „Felzárkózó települések" hosszú távú programjának kiterjesztéséről

2010. évi CXL. törvény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szuverén Jeruzsálemi, Rodoszi és Máltai Szent János Katonai és Ispotályos Rend közötti Együttműködési Megállapodás kihirdetéséről (https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000140.tv (Letöltve: 2023. 05. 29.)

2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról

2011. évi CLXXXI. törvény a civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról és az ezzel összefüggő eljárási szabályokról

A Karitatív Tanács működése. https://karitativtanacs.kormany.hu/a-karitativ-tanacs-mukodese (Letöltve: 2023. 05. 29.)

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Alapszabálya. https://maltai.hu/assets/uploads/files/74e29-asz_2022-05-28_vegleges.pdf (Letöltve: 2023. 05. 29.)

Aláírták az ENSZ és a Magyar Máltai Szeretetszolgálat együttműködését az ukrán menekültekért. 2022.11.16. https://maltai.hu/cikk/hir/4574 (Letöltve: 2023. 05. 29.)

A segítségnyújtásból nem lehet kimaradni – Megtartotta éves országos küldöttgyűlését a Máltai Szeretetszolgálat. 2023. 05. 27. https://maltai.hu/cikk/hir/4697 (Letöltve: 2023. 06. 03.)
Harminc éve fogadja be a hajléktalan embereket a Máltai Szeretetszolgálat. 2020. 10. 15. https://maltai.hu/cikk/hir/3938 (Letöltve: 2023. 05. 29.)
Magyar Közlöny, 84. szám
Miért hívja be az állam az egyházakat? 2022. 10. 13. https://maltai.hu/cikk/hir/4553
Nem hagyunk árván titeket! A Magyar Máltai Szeretetszolgálat tevékenysége 2021-ben. https://maltai.hu/assets/uploads/files/43167-2021_mmszsz_hu_kicsi.pdf (Letöltve: 2023. 06. 03.)
Tájékoztatás a Szerb Köztársaság Kormánya és a Magyar Máltai Szeretetszolgálat között létrejött együttműködési megállapodásról. https://maltai.hu/cikk/hir/2473
https://ataszjelenti.blog.hu/2017/01/21/az_alcivilseg_vadjarol (Letöltve: 2020. 10. 03.)

Jegyzetek

[1] Ezzel csupán arra kívánunk utalni, hogy Esping-Andersen jóléti tipológiája lényegében Max Weber (1949/2011) által meghatározott ideáltípusokon alapszik.
[2] Ezek a politikai struktúrák a liberális, a konzervatív és a szociáldemokrata jóléti rezsimeket jelölik és különítik el.
[3] A módszer lényegében egy kétdimenziós rendszer, melyben a *„függetlenség tengelyen"* való elhelyezés azt mutatja meg, hogy mennyire jellemző a függetlenség politikai, szakmai és anyagi értelemben, valamint mennyire biztosított a szervezetek autonómiája, illetve mennyire diverzifikált a szervezetek bevételi szerkezete.
Az *„intézményesültség tengelyen"* való elhelyezés pedig függ az adott szektor méretétől, bevételeinek nagyságától, foglalkoztatottjainak számától, arányaitól, a szervezetek professzionalizációjától, illetve attól, hogy mennyire képes a szektor állami-jóléti funkciókat ellátni.
[4] A nyolc ország: az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Olaszország, Svédország, Magyarország és Japán. Az adatok 1990. évre vonatkoztak. Ezek közül végül egyet (Magyarországot) az elmélet tesztelése során törölni kellett, mivel 1990-ben az összehasonlító adatok még átmeneti állapotban voltak, így az összehasonlításra még alkalmatlannak bizonyultak.
[5] Ezek az „Oktatás-domináns", az „Egészségügy-domináns", a „Szociális szolgáltatás domináns", a „Kultúra/rekreáció domináns" és a Kiegyensúlyozott modellek.
[6] Később Nemzeti Együttműködési Alap.
[7] Pályázati és állami döntésekben való részvételi pozíciók esetében.
[8] Állami és önkormányzati intézmények lehetőségei a civil humán- és munkaforrások fogadására és beépítésére a tevékenységükbe.
[9] Ezzel egy időben 8 jogszabály (ebből 3 törvény) vesztette hatályát és 6 jogszabály került módosításra.
[10] A különböző állapotok hatályban léte: 2012.I.1.–2012.I.1.; 2012.I.2.–2012.I.2.; 2012.I.3.–2012.II.29.; 2012.III.1.–2012.IV.27.; 2012.IV.28.–2012.VI.28.; 2012.VI.29.–2012.VII.23.; 2012.VII.24.–2012.XII.15.; 2012.XII.16.–2012.XII.30.; 2012.XII.31.–2013.XII.19.; 2013.XII.20.–2013.XII.30.; 2013.XII.31.–2013.XII.31.; 2014.I.1.–2014.III.14.; 2014.III.15.–2014.V.5.; 2014.V.6.–2014.VI.30.; 2014.VII.1.–2014.XII.31.; 2015.I.1.–2015.III.31.; 2015.IV.1.–2015.VII.13.; 2015.VII.14.–2015.VIII.31.; 2015.IX.1.–2015.XI.27.; 2015.XI.28.–2015.XII.22.; 2015.XII.23.–2016.VI.17.; 2016.VI.18.–2017.II.28.; 2017.III.1.–2017.VI.1.; 2017.VI.2.–2017.VIII.31.; 2017.IX.1.–2017.XII.31.; 2018.I.1.–2018.VI.30.; 2018.VII.1.–2018.VII.25.; 2018.VII.26.–2018.VII.30.; 2018.VII.31.–2018.XII.31.; 2019.I.1.–2019.XII.31.; 2020.I.1.–2020.VI.30.; 2020.VII.1. (Forrás: https://uj.jogtar.hu).

[11] Példaként említhető a jogvédelem, a többcélú adományosztás, a szakmai, gazdasági érdekképviselet.
[12] Jelen adatok elemzésekor a *statisztikai vagy szűkebb* definíciót használjuk (Bocz et al. 1994; Nagy–Sebestény 2008), amely szerint formai szempontból a nonprofit szektorba tartoznak a magánalapítványok és az egyesületek (ezeket tekintjük *klasszikus civil szervezeteknek*); a különböző *érdekképviseletek* úgy, mint az egyesülések, a munkaadói, szakmai és szakszervezetek, a köztestületek; valamint a *quasi nonprofit szervezetek* (a közalapítványok, nonprofit vállalkozások és egyéb intézmények).
[13] A mutatót módszertanilag nehéz tudományos tartalommal megtölteni, itt csupán a vizuális megjelenítés céljára használjuk. Ugyan tisztában vagyunk azzal is, hogy a bevétel és foglalkoztatottság között szoros kapcsolat mutatható ki, ezért nem két független változó átlagáról beszélhetünk (Kákai–Sebestény 2012: 156).
[14] Ebbe a körbe az 5 és 50 millió Ft közötti bevétellel gazdálkodó szervezetek tartoznak. Számuk 2006-ban 8 ezer körül volt.
[15] Ez azt is jelentette, hogy a népesedés és demográfia területén tevékenykedő szervezetek sokkal gyorsabban nőttek, mint a klasszikus szervezetek (e körön belül az egy szervezetre jutó átlagos bevétel majdnem megháromszorozódott [12,6 millió forintról 31,9 millió forintra], míg a klasszikus szervezetek esetében 2011–2017 között ez az összeg 8,4 millió forintról 13 millió forintra nőtt). Azonban ezen szervezetek összebevétel-növekedése mögött egyértelműen a központi költségvetésből származó bevétel növekedése áll (2011-ben 99,9 millió forintról 2018-ra 827 millió forint).
[16] A szakirodalom azokat a szervezeteket nevezi GONGO-knak, amelyeket egy adott kormányzat hoz létre, működtet vagy tart el, abból a célból, hogy a kormány szándékainak és politikai céljainak teljesítésében közreműködjenek (Naim 2009: 229). Az ilyen szervezetek alkalmasak a közvélemény befolyásolására és más civil szervezetek hiteltelenítésére.
[17] A GONGO-kat sokan keverik a QUANGO-kal (quasi-autonomous non-governmental organisation). A különbség közöttük abban ragadható meg, hogy a QUANGO-k egyszerre magukon hordozzák a nemkormányzati szervezetek (NGO-k) és a közhivatalok vagy közintézmények sajátosságait. Tehát olyan „hibrid" szervezetekről van szó, amelyek külsőre hasonlítanak a civilekre (például alapítványi formában működnek), de állami feladat ellátására, az állam valamely szerve hozza létre őket, közfeladatot látnak el, meghatározóan közpénzből, az állam vagy szervei kontrollja alatt működnek, például úgy, hogy döntéshozó testületében helyet kapnak állami vezetők. (Ilyennek tekinthetők például az MNB alapítványai). (https://ataszjelenti.blog.hu/2017/01/21/az_alcivilseg_vadjarol)
[18] A 13 szervezetből pedig 6 a 2010-es kormányváltást követő időszakban jött létre, illetve került bírósági bejegyzésre (Kapitány 2019: 69). Azonban számos ilyen szervezetet hozott létre a kormányzat az elmúlt időszakban is (pl. Civil Összefogás Fórum [CÖF], Migrációkutató Intézet, Alapjogokért Központ stb.).
[19] Magyar Közlöny, 84. szám, 3388.
[20] 65/2000. (V. 9.) Korm. rendelet a Karitatív Tanács megalakításáról és működésének részletes szabályairól (Nemzeti Jogszabálytár, https://njt.hu/jogszabaly/2000-65-20-22).
[21] A Karitatív Tanács működése (https://karitativtanacs.kormany.hu/a-karitativ-tanacs-mukodese).
[22] Nem hagyunk árván titeket! A Magyar Máltai Szeretetszolgálat tevékenysége 2021-ben (https://maltai.hu/assets/uploads/files/43167-2021_mmszsz_hu_kicsi.pdf).
[23] A segítségnyújtásból nem lehet kimaradni – Megtartotta éves országos küldöttgyűlését a Máltai Szeretetszolgálat (https://maltai.hu/cikk/hir/4697).

[24] Jelen írásban a Magyar Máltai Szeretetszolgálat (MMSZ) Egyesületen keresztül foglalkozunk a válságállóság kérdésével. A cikkben a Szeretetszolgálat rövidítést alkalmazzuk az MMSZ Egyesületre, valamint nem érintjük a Szeretetszolgálat által létrehozott, vagy hozzá tartozó egyéb jogi személyiségeket (alapítványokat, kft-ket, stb.).
[25] Miért hívja be az állam az egyházakat? Forrás: Máltai Hírek, 2022/3: https://maltai.hu/cikk/hir/4553
[26] Harminc éve fogadja be a hajléktalan embereket a Máltai Szeretetszolgálat. Forrás: https://maltai.hu/cikk/hir/3938 (Találat ideje: 2023. 05. 29.)
[27] Lásd a 1404/2019. (VII. 5.) Korm. határozat a „Felzárkózó települések" hosszú távú programjának megalapozásáról. Valamint: A Kormány 1057/2021. (II. 19.) Korm. határozata a Magyarország egyes területei közötti gazdasági egyenlőtlenség csökkentése érdekében szükséges fejlesztési program, továbbá a „Felzárkózó települések" hosszú távú programjának kiterjesztéséről.
[28] 2010. évi CXL. törvény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szuverén Jeruzsálemi, Rodoszi és Máltai Szent János Katonai és Ispotályos Rend közötti Együttműködési Megállapodás kihirdetéséről (https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000140.tv).
[29] Tájékoztatás a Szerb Köztársaság Kormánya és a Magyar Máltai Szeretetszolgálat között létrejött együttműködési megállapodásról (https://maltai.hu/cikk/hir/2473).
[30] Aláírták az ENSZ és a Magyar Máltai Szeretetszolgálat együttműködését az ukrán menekültekért (https://maltai.hu/cikk/hir/4574).
[31] A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Alapszabálya (https://maltai.hu/assets/uploads/files/74e29-asz_2022-05-28_vegleges.pdf).

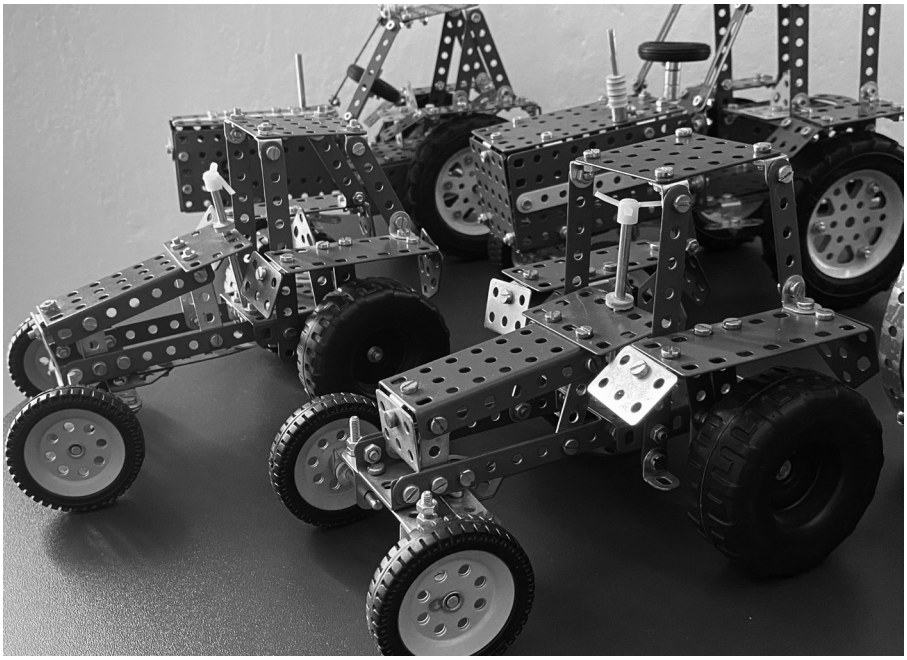

Fotó/Németh István Péter

VAN-E JOGUNK STRESSZMENTES ÉLETHEZ?

A STRESSZ EGYES GAZDASÁGI ÉS JOGELMÉLETI ASPEKTUSAIRÓL

John Komlos–Falus Orsolya

Bevezetés

Az, hogy a kapitalizmusnak különböző megnyilvánulási formái vannak, az északi modelltől a kínai jellegzetességekkel rendelkező szocializmusig, amelyet az államkapitalizmus egyik formájának mondanak, köztudott (Hall–Soskice 2001). Nyilvánvaló, hogy nincs két egyforma ország, hiszen – kultúrájukat, uralkodó ideológiájukat, politikai- és jogrendjüket, (jog)intézményeiket, mentalitásukat, termelési rendszerüket és még számtalan más szempontot figyelembe véve, amelyek egyetlen gazdasági rendszert alkotnak – rendkívül eltérőek (Strang 2016). Jelen tanulmány az egyik ilyen általánosan figyelmen kívül hagyott szempontot tárgyalja: a „teljes gőzzel" működő gazdaságok és az alapjaikat biztosító jogalkotás által generált pszichológiai stresszt (Komlos 2022). A „teljes gőzzel" metafora azt sugallja, hogy a kibocsátás maximalizálására való összpontosítás figyelmen kívül hagyja a generált negatív externáliákat, beleértve a lakosság mentális és fizikai egészségének károsodását is. A „teljes gőz" korántsem jelenti azt, hogy a gazdaság jól megy, „dübörög". Szigorúan gazdasági szempontból ugyan sok mindent hatékonyan állítanak elő, azonban túlzott negatív externáliákkal. A teoretikus összehasonlítást egy teljes gőzzel haladó mozdonnyal is elvégezhetjük – figyelmen kívül hagyva természetesen az esetleges éles kanyarokat.

A mentális stressz negatív externáliáját vizsgálták már közgazdászok (Leibenstein 1976; Scitovsky 1976; Williams–Doessel 2001; Graham 2017; Nooteboom 2019; Akerlof 2020), azonban a posztttraumatikus stressz szindrómának (PTSD) a fegyveres erők, ezen belül a rendőrség, valamint a büntetés-végrehajtás állományában

dolgozókra gyakorolt hatásait (Craddock–Telesco 2022), valamint a döntéshozatal súlyával terhelt bírákat terhelő stresszt (Pereira et al. 2022) elemző, gazdagnak mondható pszichológiai szakirodalmon túlmenően a jogelmélet máig nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy okozhat-e stresszt önmagában a túlszabályozás vagy a gyors reagálásra képtelen, rugalmatlan jogrend. Bizonyítékok állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy a kizárólag a gazdasági hatékonyságra, a profitra, a GDP-re és a növekedésre – a gazdasági siker meghatározó mutatóira – összpontosítás stresszt okoz, amely mentális és fizikai tünetekhez vezethet. A közgazdaságtudomány figyelmét ugyan néhány éve már felkeltették ezen tünetek társadalmi, gazdasági és politikai következményei is (Nelson 2018; Komlos 2019; Wilkinson–Pickett 2019; Marchese 2022), a jogelmélet azonban eddig még nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy a jogszabályok gyors, nehezen követhető változása, valamint a szabályozottság elégtelensége stresszt okozhat a társadalom különböző rétegeiben vagy a népesség nagy részében.

A jelen tanulmánynak a jogalkotás és a stressz viszonyrendszerére koncentráló fejezete hangsúlyozottan nem az államnak a polgárai testi és mentális jóllétének biztosítására irányuló kötelezettségeire vonatkozó aspektusait írja le, mivel ennek immár jelentős jogelméleti szakirodalma van (Takács 2003), de mégcsak nem is a dereguláció széles körben elismert szükségességét (T. Kovács 2019) taglalja. A kérdés itt az, hogy a „teljes gőzzel" működő kapitalizmus által előidézett – időnként sokkolóan előre láthatatlan – stresszhelyzetekre képes-e időben reagálni a jogalkotás, illetve okozhat-e további stresszt a természetes személy jogalanyok esetén az alul- avagy a túlszabályozottság ténye.

A stresszről

A stressz fiziológiai hatásai

A stressz szisztémás biológiai reakció olyan külső ingerekre, amelyek látszólag veszélyeztetik az emberi szervezet önfenntartási ösztönét (Wälde 2018). A stresszre vonatkozó orvosi szakirodalom hatalmas. A jelenség lényege, hogy az emberek által észlelt veszély önkéntelen fiziológiai és érzelmi reakciót vált ki, amely beindítja a kortizol és az adrenalin nevű hormonok felszabadulását. Ezek emelik a vérnyomást, fokozzák a szívverést és az izmok vérellátását, növelik az oxigénfelvételt, valamint a vércukorszintet az azonnali energia biztosítása érdekében. Ezek a különböző vészhelyzetekre, fenyegetettségre adott automatikus válaszok nyilvánvalóan adaptívak voltak az evolúció során, mivel növelték az egyén esélyeit a veszély leküzdésére, ezáltal szelektív előnyt biztosítottak. A fenyegetésekre adott reflexív stresszreakció kulcsfontosságú volt a túléléshez, mivel a hormonok arra késztették a szervezetet, hogy minden rendelkezésre álló erőforrást előhívjon a létezéséért folytatott küzdelemhez. Következésképpen az időszakos vagy mérsékelt szintű stressz hasznos kihívást jelent ahhoz, hogy motivációs előnyökkel járjon egészség-

telen mellékhatások nélkül (Selye 1975). Ezek az előnyös tulajdonságok azonban a mai, jóléti államokban tapasztalt akut stresszes helyzetekre nem jellemzőek, mivel a stresszhormonok gyakori felszabadulása egészségtelen: károsítja a normális élettani funkciókat és a biológiai rendszert olyan összetett mechanizmusokon keresztül, amelyekben a gének is érintettek. A hosszan tartó stressz kedvezőtlenül hat, mert a stresszhormonok tartós felszabadulása a koszorúerek gyulladásához vezet, ezáltal megnő a magas vérnyomás, szívinfarktus és szélütés kockázata. A kóros állapotok közé tartozik a metabolikus szindróma, a depresszió, az immunrendszeri rendellenességek és a mentális betegségek is. Így az endemikus, magas szintű stressz az emberi test elhasználódását okozza számos létfontosságú élettani funkción keresztül, amelyek növelik a morbiditás és a mortalitás előfordulását (Cohen et al. 2007; Cattaneo–Riva 2016).

A stressz társadalmi forrásai

A tartós stresszt a fejlett államok szorongást keltő útvonalak sokaságán keresztül generálják. Az ilyen fenyegetések miatti szorongások okai egy modern társadalomban igen változatosak lehetnek: munkahely elvesztése, lefelé irányuló társadalmi mobilitás, pereskedés, eladósodás, kilakoltatás, hirtelen bekövetkezett betegség miatt felmerült egészségügyi kiadások megfizethetetlensége, szegénység, csőd, vagy akár bűncselekmény áldozatává válás is.

A pénz, méginkább inkább annak hiánya, vezető stressztényező (Brzozowski–Visano Spotton 2020). Az Amerikai Pszichológiai Társaság 2015. évi felmérése alapján megállapította, hogy „a pénzzel és pénzügyekkel kapcsolatos stressz országszerte elterjedt […] Úgy tűnik, hogy a pénzzel és pénzügyekkel kapcsolatos stressz jelentős hatással van az amerikaiak életére. A felnőttek 72 százaléka számolt be arról, hogy legalább részben stresszesnek érzi magát a pénz miatt, közel egynegyedük pedig azt, hogy rendkívüli stresszt élt át a pénz miatt az elmúlt hónapban […] Egyes esetekben az emberek még az egészségügyi ellátásukat is kockáztatják pénzügyi aggodalmaik folytán kialakult problémáik miatt." (American Psychological Association 2015: 2; lásd még: Falkai et al. 2015) Case és Deaton hasonlóképpen elismeri, hogy „a pénzügyekkel kapcsolatos aggodalom elvonhatja az életörömöt és stresszt okozhat, ami gyakran fizikai fájdalomhoz és az egészségi állapot romlásához vezet" (Case–Deaton 2020: 133).

A „mainstream" teoretikusok tévedtek, amikor egy neoliberális elveken működő gazdaság eszményét vázolták fel (Sandel 2018). Az ortodox kánon olyan kultúrát és ideológiát ápolt, amely a termelésre és a bevételre összpontosított, kevés figyelmet fordítva ezek elosztására és az ezzel járó negatív externáliákra – ezek közül is elsősorban a mentális, érzelmi és fiziológiai egészségre (Kurbjuweit 2005; Marterbauer–Schürz 2022). A fogyasztást tévesen a jóléttel és a termelékenységgel azonosították, a szabad piacok, a verseny, az adó- és a közszféra csökkentése a siker mutatói lettek a nagynyomású turbókapitalizmusban, amely biztonságot,

kielégített alapvető szükségleteket, szabadidőt és egészséges munkakörülményeket eredményezett. Mindezeket a kiegyensúlyozott élet és a jogalanyok lelki békéje zálogaként interpretálták. Figyelmen kívül hagyták a biztonság, a kielégített alapvető szükségletek, a szabadidő és az egészséges munkakörülmények fontosságát. Nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy a társadalmi és politikai stabilitás előfeltétele a jövedelmek igazságos elosztása, és hogy van egy felső határ, amelyen túl az egyenlőtlenség az egész társadalmi–gazdasági–jogi–politikai építményt fenyegeti. Azok a döntéshozók, akik az ortodox neoliberális tanokon nem látnak túl, nehezen értik meg a gazdaságpolitikáknak, valamint az ezeket szabályozó jogforrásoknak a lakosság jólétére, jóllétére, a társadalmi békére és a politikai stabilitásra gyakorolt hatását (Sen–Nussbaum 1993; Stiglitz et al. 2010; Fleurbaey–Blanchet 2013; Lawson 2015; Graeber 2019; The Economist 2021).

Rengeteg más stresszforrás is kapcsolódik ahhoz a jelentős társadalmi–gazdasági átalakuláshoz, amely az árukat és szolgáltatásokat termelő alapgazdaságot posztindusztriális tudásgazdasággá „fejlesztette". Ez lényegesen összetettebb, bonyolultabb tervezést és több humántőkébe való befektetést igényel, mint amennyit a megfelelő megtakarításokkal nem rendelkező, szegényebb rétegek megvalósítani tudnak. Az informatikai forradalom kitörése leértékelte a készségeket, bizonytalan helyzetbe sodorva a diplomával nem rendelkezőket. A mesterséges intelligencia megjelenése és térhódítása pedig mára már a magasan kvalifikált értelmiség megélhetését is veszélyezteti. A történelem során az ilyen jelentős átalakulások mindig átrendezték a politikai, társadalmi, gazdasági és jogi hierarchiát is, ezzel pedig további szorongást és konfliktusokat szültek.

„Teljes gőzzel előre" – a stressz gazdaságelméleti aspektusai

Az Amerikai Egyesült Államok és Nyugat-Európa jóléti gazdaságainak neoliberális elvek szerint strukturált felépítése, amely az állami beavatkozás minimálisra csökkentésére törekszik, és olyan politikát valósít meg, amely a szabályozás mérséklésével maximalizálja a szabad piacok hatalmát, idealizálja az egyén szabadságát anélkül, hogy figyelembe venné a meglévő hatalmi struktúrát, és azt, hogy ez hogyan hat a jólétre. Ez a „teljes gőzzel" rohanó hiperkapitalizmus metaforája. Egy ilyen nagy nyomású gazdaságban a hangsúly az adócsökkentésre, az állami kiadások lefaragására, a privatizációra, a jövedelemtermelésre, a több kockázat vállalására helyeződik, figyelmen kívül hagyva mindezeknek az egyén életminőségére gyakorolt hatását. A „teljes gőzzel" működő kapitalizmus a stressz felhalmozódásához vezet, miközben a gazdaság hihetetlen mennyiségű árut és szolgáltatást termel.

Az ilyen rendszereket a piaci fundamentalizmusba vetett szenvedélyes hit hozta létre – az a meggyőződés, hogy a szabadpiaci kapitalizmus képes megoldani a legtöbb, ha nem az összes, gazdasági és társadalmi problémát.

A globalizáció és a „teljes gőzzel" működő gazdaság egymást támogató jelenségeknek tűntek a teoretikusok számára, akik azt feltételezték, hogy az előbbi

határozottan előnyös az Egyesült Államok – és általában a jóléti társadalmak – számára, mivel elősegíti a gazdasági növekedést (Mankiw 2018). A többségük ezért teljes meggyőződéssel támogatta a globalizációt, mivel egyetlen fogalom sem ivódott be olyan szilárdan a „mainstreem" gazdaságelméleti gondolkodásba, mint a komparatív előnyök hipotézise, amely „[…] az egyik legmélyebb igazság a közgazdaságtanban" (Samuelson–Nordhaus 2009: 349). Mankiw még egy fokkal tovább is fejlesztette ezt az ideológiát – a gőzmozdony metaforájánál maradva: „rátett egy lapáttal", amikor az offshore tevékenységek előnyeit hangsúlyozta (Mankiw–Swagel 2006).

Ezek a közgazdászok azonban figyelmen kívül hagyták azt a jól ismert tényt, hogy az alacsony költségű ázsiai munkaerővel folytatott verseny le fogja nyomni a képzetlen amerikai munkaerő bérét (Stolper–Samuelson 1941; Samuelson 1948). Az Egyesült Államokban dolgozók ennek következtében munkanélkülivé válnak, rokkantsági nyugdíjra mennek, a kábítószer-kereskedelemben dolgoznak, börtönbe kerülnek vagy alacsonyabb fizetésért végzik ugyanazt a munkát, esetleg kábítószerfogyasztókká vagy öngyilkosokká lesznek (Dorgan 2006; Autor et al. 2019; Blanchflower 2019). Ezzel párhuzamosan ugyanez a jelenség figyelhető meg Nyugat-Európa jóléti államaiban is, ahol az Európai Unió keleti bővítése után igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a helyiek munkahelyeit esetleg náluk kvalifikáltabb kelet-európai betelepülők veszik át – alacsonyabb bérekért (Hárs 2019).

Következésképpen a hiperglobalizáció a képzetlen munkavállalók millióiban halmozta fel a stresszt, akik azért deklasszálódtak, mert nem tudtak versenyezni kínai kollégáikkal (Stiglitz 2017). Az Európai Unióban hasonló jelenségeknek lehetünk a tanúi (Rácz–Farkas 2020).

A mára felhalmozódott stresszt a gazdaságelmélet szempontjai alapján a következő tényezők generálták: a szegénység, a középosztály csökkenése, a társadalmi védőhálók hiánya, amelyek enyhíthették volna a tudásgazdasághoz való alkalmazkodás turbulenciáját, milliók lefelé irányuló társadalmi mobilitása, akik hátrányos helyzetbe kerültek a globalizáció, az intézményi rasszizmus és az oktatás magas költsége miatt, a tisztességesen megfizetett munkahelyek számának csökkenése a feldolgozóiparban, továbbá a munkaerő-piacról az olcsó munkaerő beáramlása következtében kiszorultak részére felajánlható átképzési lehetőségek hiánya, amely megakadályozta, hogy a dinamikusan bővülő IT szektorban elhelyezkedhessenek.

Az eredmény magas GDP-vel rendelkező gazdaság lett, amelynek igényeit azonban végül mégsem sikerült kielégíteni, mivel sok negatív externáliát is okozott, beleértve a pszichológiai stresszt. Az idegek megkoptak, a szorongás erőssé vált és a társadalom mentális-egészségügyi kihívásokkal küszködik (Stansbury–Summers 2020). A példátlan gazdasági fejlődés eredményeképpen olyan társadalmak jöttek létre, amelyek csak nagyon korlátozottan felelnek meg az önálló, környezetét alakító, kreatív alkotó ember eszményének, inkább a „fogyasztói" embertípus kialakítása a cél. Modern paradoxon, hogy az érett személyiség nem ideális fogyasztó.

Az ideális fogyasztó a kapcsolataitól, céljaitól megfosztott, magányosan szorongó, stresszelő ember. Az, akinek nincsenek hosszú távú céljai, aki nem bízik

senkiben, és az emberi kapcsolatait is fogyasztási cikknek tekinti: könnyebben manipulálható (Kopp–Skrabski 2009).

A Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézete évek óta méri Magyarország lakosságának stresszmutatóit (Hungarostudy). A kutatók ezekből levont következtetése szerint a fejlődés céljának nem mindenáron a gazdasági növekedésnek kell lennie, inkább az emberek életminőségének, jóllétének javítása. A szubjektív jóllétbe több tényező tartozik: a boldogságszint, a béke, az élettel való elégedettség, a célok és álmok megvalósulásának értékelése (Kopp–Martos 2011). Valamint a korábbi Hungarostudy kutatásokhoz hasonlóan a legutóbbi, 2021-es felmérés eredményei is mutatják a jól működő társas kapcsolatok védő hatását, a közösségi aktívitás elégedettségre, boldogságra, egészségre ható pozitívumát (Engler et al. 2022). Ki kell végre mondanunk, hogy a GDP és a fogyasztás növekedése nem tartoznak a fenti tényezők körébe, ezért bármennyire is ezt sugallja a fogyasztói társadalom – nem boldogítanak.

A stressz jogelméleti vonatkozásai

„Túl sok vagy túl kevés"

A gazdaságijog-elmélet és -alkotás a közgazdaságtan „cinkostársai". Alaptézisük, hogy az ember racionális lény, és mint ilyen, növelni igyekszik a jólétét, valamint ennek érdekében a jövedelmét is – ez az „ésszerű maximalizálás" elve (Posner 1996). A jólét-maximalizációt Posner a közgazdaságtan kontextusában igazságosságként értelmezi, a jogot ezzel morális többlettartalommal ruházva fel (Pokol 2000). A kormányzó pártok – különösen kampány–időszakokban – a választók sokasága részére igyekeznek jobb körülményeket biztosítani különböző, ezt támogató, jogforrások megalkotása útján (Tóth 2004). Az egyensúly kialakítása, a helyes arányok megtalálása azonban itt is nehézségekbe ütközik, és a jól ismert dilemmával szembesít minket: vagy túl sok, vagy túl kevés (Galló 1995). Egyes problémák jogi szabályozottságának mértéke mind a túlszabályozottság, mind pedig az alulszabályozottság esetében okozhat stresszt a jogalanyok számára.

A PwC Magyarország a Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetségével (MGYOSZ) közösen évente felméri a magyarországi vállalatvezetők véleményét a növekedési kilátásokra nézve potenciális kockázatot jelentő gazdasági, politikai, társadalmi és környezeti tényezőkről, majd összehasonlítják azokat a nemzetközi eredményekkel. 2015 év végén hét iparágból 155 vezérigazgatót kérdeztek meg. A külföldi vezérigazgatók többsége (79 százaléka), a magyarok nagyobb része (72 százaléka) számára elsősorban a túlszabályozottságtól való félelem, stressz, jelentett aggályt (Napi.hu 2016). A legutolsó, 2022-es, 12. vizsgálat során adott válaszok alapján a túlszabályozottság nem került fel a növekedési kilátásokra nézve potenciális kockázatot jelentő gazdasági, politikai, társadalmi és környezeti tényezők toplistájára. Ez az eredmény az orosz–ukrán háború okozta geopolitikai bi-

zonytalanságok (53%), ezzel összefüggésben az infláció (61%) és az energiaválság (69%) miatt érzett stressz dominanciáját tükrözi érthető módon. A makrogazdasági volatilitás azonban a harmadik helyen szerepel a veszélyforrások listáján, mivel a vezérigazgatók 54 százaléka érezte fenyegetőnek ezt a jelenséget (PwC Magyarország 2023). Az átlagtól eltérésre, változékonyságra utaló kifejezés végső soron mégis visszavezet a szabályozottság mértékének a kérdéséhez, hiszen a problémát ebben az esetben az okozza, hogy a különböző válságokat képes-e kezelni a jogrendszer, tehát megfelelő-e, hatékony-e a szabályozottság.

A jogalkotás szempontjából nyilván találhatunk okot a stresszre „a ló másik oldalán" is. Az informatikatudomány fejlődésével kitáruló virtuális világ, valamint a kriptovaluták szabályozása még elégtelen (Falus et al. 2022; Novák–Barcsi 2022) annak ellenére, hogy a Forbes legújabb adatai alapján csak a Bitcoin (BTC) piaci kapitalizációja 502 milliárd USD (Forbes Adviser 2023). Máig kétséges a mesterséges intelligencia (AI) jogállása is.

Justitia esete a „Fekete Hattyúval"

A kriptovaluták bizonytalan jogi helyzete és piacuk magas volatilitása a „Fekete Hattyú" metaforáját villantja fel. A közelmúlt krízisei nyilvánvalóvá tették a „Fekete Hattyú" ("Black-Swan-Robust") közgazdaságtani újragondolásának szükségességét – ezzel együtt az azt szabályozó gazdaságijog-alkotását is. Válságok idején mindig felértékelődik a stabilitás. Nassim Nicholas Taleb libanoni–amerikai közgazdász (Taleb 2009) elmélete szerint a „Fekete Hattyú", mint metafora, olyan, előre nem látható, egészen elhanyagolható valószínűséggel bekövetkező eseményre utal, amely időről-időre mégis megtörténik. Nyilvánvaló, hogy mind a túl-, mind pedig az alulszabályozott gazdaság alkalmatlan a való világ 21. századi kríziseire gyors, rugalmas és hatékony válaszokat adni. A századunkat azonban eddig mégis ilyen „dupla Black-Swan" események jellemzik, így például a „dotcom lufi" ("Dot-Com-Bubble"), melynek során a kezdetben a piaci igényekhez mérten eltúlzottan sok internetes vállalkozás indokolatlanul optimista beruházásai közül többek utóbb nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, és csődbe mentek a részvénypiac mélyrepülését eredményezve, a „9/11" néven elhíresült terrortámadás, a 2008-as gazdasági világválság, a COVID–19-világjárvány, valamint az orosz–ukrán háború. Ezekre a krízishelyzetekre sem a „teljes gőzzel" robogó kapitalizmus elméleti alapjait megteremtő fundamentalista, neoliberális közgazdaságtan, sem az ennek jogi kereteket biztosító gazdaságijog-alkotás nem tudott megfelelően reagálni – sem az Egyesült Államokban, sem a nyugat-európai jóléti társadalmakban (Komlos 2021).

Konklúzió

A kérdés a 21. század elején nyilvánvalóan nem lehet az, hogy van-e (alanyi) jogunk a stresszmentes élethez – sokkal inkább az, hogy olyan-e a jogrendszerünk, amely képes gyorsan és adekvát módon alkalmazkodni a krízishelyzetekben, amely jogbiztonságot teremt, amely tehát biztosítja ennek az alanyi jognak az érvényre jutását. A jogbiztonság egyik kritériuma tehát a szabályozási egyensúly az állandóság és az adott, indokolt esetben megengedett módosíthatóság, rugalmasság között. A jogalkotás mennyiségi szempontja szintén megkerülhetetlenül fontos tényező, mivel az alul- és a túlszabályozottság ténye önmagában is okozhat stresszt a természetes személy jogalanyok esetében. A stresszmentes élet alapjául szolgáló jogbiztonság nem tehető egyenlővé olyan evidenciákkal, mint hogy a kártérítésre vonatkozó jogszabályok kodifikációja kielégítő, továbbá, hogy a jóléti állam gondoskodik polgárai mentális egészségéről: ennél jogi, gazdasági és morális értelemben is többről lehet szó.

Irodalom

Akerlof, George (2020): Sins of Omission and the Practice of Economics. *Journal of Economic Literature,* 58., (2.), pp. 405–418.

Autor, David–Dorn, David–Hanson, Gordon (2019): When Work Disappears: Manufacturing Decline and the Falling Marriage Market Value of Young Men. *American Economic Review: Insights,* 1., (2.), pp. 161–178.

Blanchflower, David (2019): *Not Working: Where Have All The Good Jobs Gone?* Princeton: Princeton University Press.

Brzozowski, Matthew–Visano Spotton, Brenda (2020): 'Havin' Money's Not Everything, Not Havin' It Is': The Importance of Financial Satisfaction for Life Satisfaction in Financially Stressed Households. *Journal of Happiness Studies,* 21., (2.), pp. 573–591.

Case, Anne–Deaton, Angus (2020): *Deaths of Despair and the Future of Capitalism.* Princeton: Princeton University Press.

Cattaneo, Annamaria–Riva, Marco Andrea (2016): Stress-induced mechanisms in mental illness: A role for glucocorticoid signalling. *Journal of Steroid Biochemistry and Molecular Biology,* 160., pp. 169–174.

Cohen, Sheldo–Janicki-Deverts, Denise–Miller, Gregory (2007): Psychological Stress and Disease. *Journal of the American Medical Association,* 298., (14.), pp. 1685–1687.

Craddock, Tina B.–Telesco, Grace (2022): Police Stress and Deleterious Outcomes: Efforts Towards Improving Police Mental Health. *Journal of police and criminal psychology,* 37., (1.), pp. 173–182.

Dorgan, Byron (2006): *Take This Job and Ship It: How Corporate Greed and Brain-Dead Politics Are Selling Out America.* New York: Thomas Dunne Books/St. Martin's Press.

Engler Ágnes–Purebl György–Susánszky Éva–Székely András (Szerk.) (2022): *Magyar lelkiállapot 2021. Család – egészség – közösség. Hungarostudy 2021. Tanulmányok.* Budapest: Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért (KINCS).

Falkai, Peter–Wittchen, Hans-Ulrich–Döpfner, Manfred (2015): *Diagnostisches und statistisches Manual psychischer Störungen DSM-5®.* Göttingen: Hogrefe.

Falus Orsolya–Józwiak, Piotr–Kővári Attila (2022): „Gólyakalifa" a 21. században – Joghézag és analógia a virtuális valóság jogában. *Jogelméleti Szemle,* (2.), pp. 200–232.

Fleurbaey, Marc–Blanchet, Didier (2013): *Beyond GDP: Measuring Welfare and Assessing Sustainability.* Oxford: Oxford University Press.

Galló Béla (1995): A túl sok és a túl kevés. *Liget,* 8., (10.), pp. 31–35.

Graeber, David (2019): *Against Economics.* The New York Review of Books, 2019. december 5.

Graham, Carol (2017): *Happiness for All? Unequal Hopes and Lives in Pursuit of the American Dream.* Princeton: Princeton University Press.

Hall, Peter–Soskice, David (2001): *Varieties of Capitalism.* Oxford: Oxford University Press.

Hárs Ágnes (2019): Migráció és munkapiac Az EU-tagság 15 éve. *Educatio,* 28., (1.), pp. 42–57.

Komlos, John (2019): *A trumpizmus diadalának gazdaságtörténete.* Műhelytanulmányok 130., Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet.

Komlos, John, (2021): *A valójában létező gazdaság és az emberarcú kapitalizmus alapjai.* Budapest: Pallas Athéné.

Komlos, John (2022): *Running the U.S. Economy at Full Throttle Is a Stressful Variant of Capitalism.* CesIfo working paper No. 9966 (2022).

Kopp Mária–Martos Tamás (2011): A társadalmi összjóllét jelentősége és vizsgálatának lehetőségei a mai magyar társadalomban I. Életminőség, gazdasági fejlődés és a Nemzeti Összjólléti Index. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika,* 12., pp. 241–259. 10.1556/Mental.12.2011.3.3.

Kopp Mária–Skrabski Árpád (2009): Magyar lelkiállapot az ezredforduló után. *Távlatok,* 19., (86.), pp. 32–52.

Kurbjuweit, Dirk (2005): *Unser effizientes Leben. Die Diktatur der Ökonomie und ihre Folgen.* Hamburg: Rowohlt Verlag.

Lawson, Tony (2015): *Essays on the nature and state of modern economics.* Abington: Routledge.

Leibenstein, Harvey (1976): *Beyond Economic Man: A New Foundation for Microeconomics.* Cambridge: Harvard University Press.

Mankiw, Gregory (2018): *Principles of Economics.* Boston: Cengage.

Mankiw, Gregory–Swagel, Phillip (2006): The Politics and Economics of Offshore Outsourcing. *Journal of Monetary Economics,* 53., (5.), pp. 1027–1056.

Marchese, David (2022): Yale's Happiness Professor Says Anxiety Is Destroying Her Students. *The New York Times,* 2022. február 18.

Marterbauer, Markus–Schürz, Martin (2022): *Angst und Angstmacherei: Für eine Wirtschaftspolitik die Hoffnung macht.* Vienna: Paul Zsolnay.

Nelson, Julie (2018): *Economics for Humans.* Chicago: University of Chicago Press.

Nelson, Robert (2002): *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond.* University Park: Pennsylvania State University Press.

Nooteboom, Bart (2019): *Uprooting Economics. A Manifesto for Change.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Novák Pál–Barcsi Tamás (2022): Morális dilemmák és szabályozási nehézségek a digitális kapitalizmusban – napjaink néhány technológiai folyamatának és kulturális mozgalmának veszélyes tendenciái. *Jogelméleti Szemle,* (2.), pp. 46–54.

Pereira, Sandra Patrícia Marques–Correira, Pedro Miguel Alves Ribeiro–Palma, Patrícia Jardim da –Pitacho, Liliana–Lunardi, Fabrício Castagna (2022): The Conceptual Model of Role Stress and Job Burnout in Judges: *The Moderating Role of Career Calling. Laws,* 11., (3.), pp. 3–42.

Pokol Béla (2000): Posner gazdasági jogelmélete. *Jogelméleti Szemle,* (3.), pp. 1–15.

Posner, Richard A. (1996): A jog gazdasági megközelítése. Fordította: Badó Attila. In: Szabadfalvi József (Szerk.): *Mai angol és amerikai jogelméleti törekvések.* Miskolc: Prudentia Juris.

Rácz Tamás–Farkas Beáta (2020): Az Európai Unió és Kína: a kiegyensúlyozott kereskedelmi kapcsolatok feltételei. *Külgazdaság*, 65., (július–augusztus), pp. 46–71.

Samuelson, Paul (1948): International Trade and the Equalisation of Factor Prices. *Economic Journal,* 58., (230.), pp. 163–184.

Samuelson, Paul–Nordhaus, William (2009): *Economics.* New York: McGraw-Hill/Irwin.

Sandel, Michael (2018): Populism, Liberalism, and Democracy. *Philosophy & Social Criticism,* 44., (4.), pp. 353–359.

Scitovsky, Tibor (1976): *The Joyless Economy: An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction.* Oxford: Oxford University Press.

Selye, Hans (1975): Confusion and controversy in the stress field. *Journal of Human Stress,* 1., (2.), pp. 37–44.

Sen, Amartya–Nussbaum, Martha (1993): *The Quality of Life.* Oxford: Oxford University Press.

Stansbury, Anna–Summers, Lawrence (2020): The Declining Worker Power Hypothesis: An Explanation for the Recent Evolution of the American Economy. *Brookings Papers on Economic Activity,* (Spring), pp. 1–77.

Stiglitz, Joseph (2017): *Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Era of Trump.* New York: Norton.

Stiglitz, Joseph–Sen, Amartya–Fitoussi, Jean-Paul (2010): *Mismeasuring Our Lives. Why the GDP Doesn't Add Up.* New York: The New Press.

Stolper, Wolfgang–Samuelson, Paul (1941): Protection and Real Wages. *Review of Economic Studies,* 9., (1.), pp. 58–73.

Strang, Johan (2016): *Nordic Cooperation: A European region in transition.* Abington: Routledge.

Takács Péter (2003): *Államtan – Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Budapest: Szent István Társulat.

Taleb, Nassim Nicholas (2009): Ten Principles for a Black-Swan-Proof world. *Financial Times,* 2009. április 7.

The Economist (2021): Efforts to modernise economics teaching are gathering steam. *The Economist,* March 20th 2021. Washington, DC. https://www.economist.com/finance-and-economics/2021/03/20/efforts-to-modernise-economics-teaching-are-gathering-steam

T. Kovács Júlia (2019): A dereguláció. In: Tóth J. Zoltán (Szerk.): *Jogalkotástan. Jogdogmatikai és jogszabályszerkesztési ismeretek.* Budapest: Dialóg Campus, pp. 339–350.

Tóth J. Zoltán (2004): Richard Posner és a gazdasági jogelmélet. *Jogelméleti Szemle,* (1.), http://jesz.ajk.elte.hu/toth17.html (Letöltve: 2023. 03. 19.)

Wälde, Klaus (2018): *Stress and Coping – An Economic Approach.* CESifo Working Paper No. 6966 (2018)

Wilkinson, Richard–Pickett, Kate (2019): *The Inner Level: How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone's Well-Being.* New York: Penguin Press.

Williams, Ruth–Doessel, Darrel (2001): *The Economics of Mental Health Care: Industry, Government and Community Issues.* Aldershot: Ashgate.

Internetes hivatkozások

American Psychological Association (2015): *Stress in America: paying with our health.* http://www.apa.org/news/press/releases/stress/2014/stress-report.pdf. (Letöltve: 2023. 07. 22.)

Forbes Advisor (2023): Top 10 Cryptocurrencies Of 2023. *Forbes Advisor,* 2023. március 14. https://www.forbes.com/advisor/investing/cryptocurrency/top-10-cryptocurrencies/ (Letöltve: 2023. 03 19.)

Napi.hu (2016): Nem hitte volna, mitől félnek legjobban a magyar cégvezetők. *Napi.hu,* 2016. március 3. https://www.napi.hu/magyar-vallalatok/nem-hitte-volna-mitol-felnek-legjobban-a-magyar-cegvezetok.611118.html (Letöltve: 2023. 03. 19.)

PwC Magyarország honlapja: https://www.pwc.com/hu/hu.html (Letöltve: 2023. 03. 20.)

PwC Magyarország (2023): A létszám és a fizetések csökkentését sem tervezi a magyar vezetők többsége. 12. PwC Magyarországi Vezérigazgató Felmérés. *PwC Magyarország,* 2023. február 8. https://www.pwc.com/hu/hu/ceo.html (Letöltve: 2023. 03. 19.)

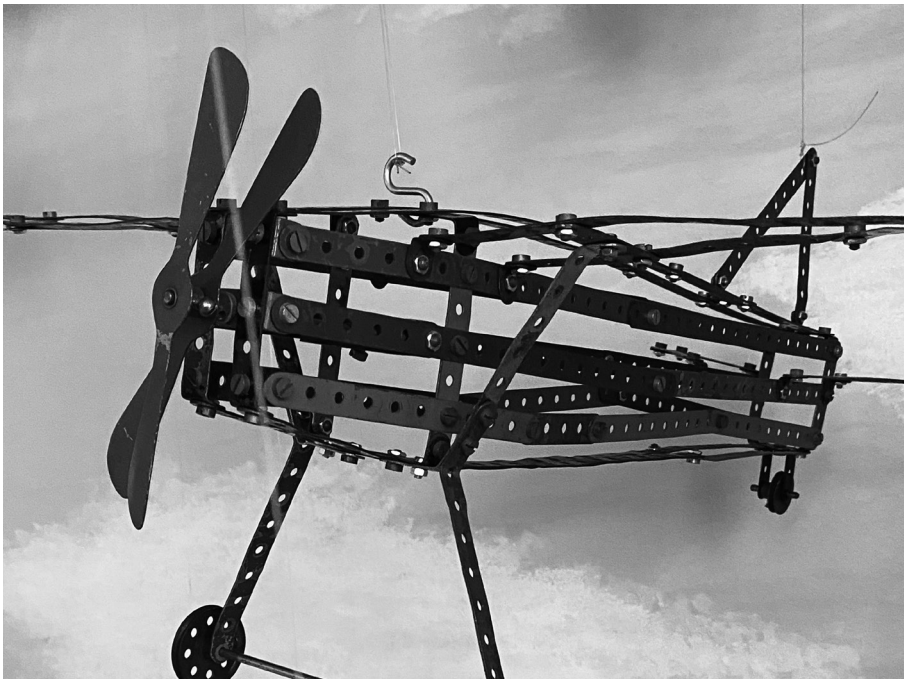

Fotó/Németh István Péter

NŐK MUNKAERŐ-PIACI DISZKRIMINÁCIÓJÁNAK SZFÉRÁK SZERINTI ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

Kőműves Zsolt–Szabó Szilvia–
Szabó-Szentgróti Gábor–Hollósy-Vadász Gábor

Elméleti bevezető

A nők helyzete évszázadok alatt sokat változott Európában. A korábban hagyományos nemi szerepek és feladatok a társadalmi változásokkal, az új típusú kihívások megjelenésével jelentősen átalakultak. A nők egyre inkább megjelentek azokon a területeken, amelyeket korábban klasszikusan csak férfiak végeztek. A nők szerepéről a társadalomban és a munkaerő-megosztásban betöltött szerepeik változásairól már több kutatás látott napvilágot. Napjainkban már nem az a kérdés, hogy a nők alkalmasak-e „férfias" munkakörök betöltésére, hanem, hogy mi befolyásolja e szerepkörökben a sikerességüket (Hornyacsek 2016; Meisznerné Kuklek–Pusztafalvi 2022).

Fontos azonban kiemelnünk, hogy a nők a munkaerő-piacon még mindig számos kihívással szembesülnek, melyek megnehezítik a munkaerő-piaci érvényesülésüket. Például jelentős különbségek tapasztalhatóak a foglalkoztatásban és a karrierépítési lehetőségekben. Ezen különbségek egy része társadalmi sztereotípiákon alapul, a másik része módszertani szempontokkal igazolható. Noha világszerte a vezetők kijelentik a szakmai ismeretek és az alkalmasság fontosságát egy munkakör betöltése során, ugyanakkor a nőknek még mindig több akadályt kell legyőzniük, mint férfi társaiknak (Kőmüves et al. 2016). A nemek közötti egyenlőtlenség a munkaerő kiválasztása során világszerte jól dokumentált (pl. Grant Thornton 2016). Egyfajta üvegplafon-jelenség figyelhető meg, mely szerint a nők a szervezeti hierarchia csak egy bizonyos szintjéig képesek eljutni (Kázmér-Mayer–Czibor 2019; Takácsi 2020), azaz azonos szakmai felkészültség esetén is lényegesen kisebb esély-

lyel érnek el ugyanolyan munkahelyi karriert, mint a férfiak. Egyre több kutatás igazolja, hogy a nemek arányának kiegyenlítődése a döntéshozatalban a vállalatok eredményességére, így a gazdaság egészére is pozitív hatást gyakorol, amely a férfiak és a nők vezetési stílusaiban megmutatkozó különbségekre is visszavezethető (Kozma–Győrpál 2015; Bucher 2021).

Egy 2011-ben végzett, 7280 vezetőt vizsgáló kísérletből kiderült, hogy átlagosan a vezetők 64 százalékát, a topmenedzserek 78 százalékát, a középvezetők 67 százalékát, míg az annál lejjebb lévő vezetői pozíciók 60 százalékát férfiak töltik be (Zenger–Folkman 2012). A szakirodalom az úgynevezett üveglift (glass elevator/escalator) kifejezést állította szembe az üvegplafonnal, amit a férfiak által uralt foglalkozásokban a nők tapasztaltak (Wingfield 2009). Ennek az eredménynek több magyarázata is lehet. A hagyományos felfogás és magyarázat szerint a nők legtöbbször azért kerülnek hátrányos helyzetbe, mert a magánéleti feladatok, a család/karrier összeegyeztetése jóval nagyobb terhet ró rájuk, mint a férfiakra.

A kettős teher megléte mellett (Hochschild–Machung 1989) a teljesítményre vonatkozó eltérő várakozások (Carli–Eagly 2007) és kulturális képzetek (Ridgeway 2011), különös tekintettel az anyasággal kapcsolatos elvárásokra (Ridgeway–Correll 2004) is jelentősen kötik a nőket a családdal kapcsolatos feladatokhoz. A megváltozott munkaerő-piaci feltételek között különösen nehéz azoknak a nőknek a helyzete, akik kisgyermeket nevelnek, vagy még gyermekvállalás előtt állnak. Pongrácz (2005) hangsúlyozza, hogy a piacgazdaság „kikezdte" azokat a családpolitikai kedvezményeket, amelyek még bizonyosfajta biztonságot jelentettek, mivel a gyermekvállalás, illetve a kisgyermekgondozás időszakában nem fenyegette a nőket a munka elvesztése, vagy a gyermek miatti munkaerő-piaci diszkrimináció.

A jelek ugyanis arra mutatnak, hogy a munkaadók megtalálják azokat a kibúvókat, kiskapukat, amelyek révén jogi szankció nélkül is lehetőség nyílik a fiatal, családalapítás előtt álló vagy kisgyermekes női munkaerő alkalmazásával kapcsolatos negatív megkülönböztetésre. Statisztikák szerint minden második nő állás nélkül marad, ha szülni megy (Csehné Papp 2011). Többéves kiesés utáni munkaerő-piaci visszatérés komoly dilemmát okoz sok nőnek. Gyakran találkozni azzal a problémával, hogy az anyák gyermekük születése után nem vagy nehezen tudnak visszailleszkedni a munka világába. A munkáltatók ilyenkor sokszor hátrányos megkülönböztetést alkalmaznak velük szemben. Matiscsákné (2016) szerint a család és a gyerekek számának befolyásoló szerepe is kiemelkedő, hiszen az otthoni kötelezettségekben is tapasztalhatók nemi egyenlőtlenségek. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a nőknek sokszor a család és a karrier dilemma szempontjaival is szembesülni kell. A társas támogatások különös erőforrást jelenthetnek abban, hogy a munka és a magánélet területei közötti eltérő elvárások összehangolhatók legyenek (Friedman–Greenhaus 2000). Ha még ugyanolyan feltételrendszerrel rendelkeznének is, mint férfi kollégáik, akkor is hátrányos helyzetben vannak, hiszen azok a szubjektív tényezők, mint a hierarchiában felettük álló férfiak (közvetlen felettes) sztereotípiái – a lehetőségek biztosításánál –, illetve a férfiaknak saját nemükre vonatkoztatott megelőlegezett bizalma, további egyenlőtlenségeket

okoz (Schadt 2011). Hasonló megállapításra jutott De Mascia (2015) és Matiscsákné (2016), akik szerint a sztereotip nézetek akadályozzák leginkább a nőket az előrejutásban és a feladataik eredményes elvégzésében. Ridgeway (2011) véleménye, hogy a nemek szerint megosztott világot a nemekre irányuló, jellemzően aszimmetrikus, egyszersmind a nőket hátrányba hozó kulturális képzetek (gender beliefs) szervezik. Ezek a nemekre vonatkozó elvárások, amelyek a férfiakhoz és a nőkhöz dichotóm jellemzőket kapcsolnak (pl. cselekvő vs. közösségi hozzáállás, vagy éppen instrumentális vs. emocionális), gyakorlatilag előíró módon szabályozzák és korlátozzák a nemek mozgásterét (Nagy 2018).

A magyarázatok során nem szabad megfeledkeznünk a hagyományos családfelfogásról sem, amely még mindig jelentős szerepet tölt be a társadalomban, azaz a nők a családi feladatot látják el, a férfiak a családfenntartó szerepére vállalkoznak. Sekaran és Hall (1989) családi munkamegosztási tipológiájában ők az „alkalmazkodók", akik megosztják a feladatokat: az egyik fél inkább a családi feladatokat, a másik inkább a kereső munkát végzi. A ,,családi karrierre" berendezkedett nők számára előnyt jelent, hogy az otthon falai védelmet nyújtanak a versenyszféra követelményeitől és időkorlát sem nehezíti a családgondozási, háztartási feladatok ellátását. A ,,családi karrier" hátránya a gyenge társadalmi elismerés és az önálló jövedelem hiányával összefüggő kiszolgáltatottság, a baráti kapcsolatok megszűnése (Koncz 2006).

A további magyarázatok a szocializációs minták hatását emelik ki. A lányok felé jellemzően olyan jellegű elvárások érkeznek a felnőttektől, hogy legyenek kedvesek, együttműködőek, míg a fiúkat bátorítják az asszertivitásra, arra, hogy versengjenek és álljanak ki magukért. Egyetértünk Collins, Burrus és Meyer (2014) véleményével, akik hangsúlyozzák, hogy a szocializációs minták befolyásolhatják a felnőttkori munkaerő-piaci viselkedésmintákat. A magyarázat során az sem elhanyagolható, hogy a mai napig élnek azok az elképzelések, melyek szerint egy jó vezető domináns, asszertív, esetenként agresszív stb.

A nők munkaerő-piaci helyzetét befolyásoló egyéb tényezők között Frey (2005) és Belinszki (1997) a társadalmi okokat emelik ki. Úgy gondolják, hogy a nők hamarabb elérik az elégedettségi szintjüket olyan feladatokban, amelyekben emberekkel kell kapcsolatban lenni. A nőknek alacsonyabb karrier céljaik vannak, valószínű, a vezetőségért való verseny feladása is annak érdekében történik, hogy olyat csináljanak, amit igazán szeretnek (Karlovitz 2016).

Az Európai Unió tagállamai, így Magyarország is felismerte, hogy nem valósítható meg a gazdasági fejlődés a kiegyensúlyozott munkaerő-piaci háttér nélkül. Stabil munkaerő-piacról pedig akkor beszélhetünk, ha a nőknek és a férfiaknak egyenlő esélyeik vannak (Kőmüves et al. 2018). Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a munkaerő-piacon tapasztalható anomáliák miatt a női munkavállalók kiszolgáltatottsága fokozódik, így pl. a nők a meglévő jogi eszközökkel sem mernek élni munkahelyük elvesztésétől való félelmükben. Talán ez a magyarázata annak, hogy a hazai bírósági gyakorlatban kevés kivételtől eltekintve szinte teljességgel hiányoznak a diszkriminációval kapcsolatos perek.

Tanulmányunk célja a nőkkel szembeni munkaerő-piaci diszkrimináció vizsgálata. Kutatásunk során az alábbi kérdésre keressük a választ: A nők attól függően, hogy melyik szférában dolgoznak eltérően ítélik-e meg a munkaerő-piaci diszkriminációt?

A kutatási kérdés további specifikációja érdekében az alábbi hipotéziseket teszteljük:

H(1) szerint: A különböző szférákban dolgozók az álláskeresés során más diszkri minatív tényezőket tapasztalnak.

H(2) szerint: A különböző szférákban dolgozók eltérően ítélik meg a férfiak és a nők közötti fizetési különbségeket.

H(3) szerint: A különböző szférákban dolgozók eltérnek abban, hogy éreztek-e valaha bármilyen nemi diszkriminációt.

Anyag és módszer

A kutatás során egy saját fejlesztésű, 24 kérdést tartalmazó kérdőívet alkalmaztunk. A kérdőívet kizárólag online módon töltettük ki, Google űrlap segítségével. A terjesztés közösségi platformok használata mellett valósult meg. A kérdőív minden olyan nő számára elérhető volt, aki munkával rendelkezett a vizsgálat időpontjában (2022 tavaszán). Ennek megvalósulása érdekében szűrőkérdést alkalmaztunk a megkérdezettek jogosultságának ellenőrzése végett.

A kutatási eredmények nem generalizálhatóak a teljes populációra, a levont konklúziókat csak a minta esetében tartjuk érvényesnek.

A válaszadók demográfiai helyzetét, illetve a nőkkel kapcsolatos munkaerő-piaci diszkriminációhoz kapcsolódó attitűdöket vizsgáltuk. A kérdőív minden kérdése zártvégű volt, azaz előre megadtuk a válaszlehetőségeket.

A kutatásban összesen 530 személy vett részt. Mivel nem minden személy válaszolt minden kérdésre, ezért az ábrák és táblázatok címében feltüntettük, hány válasz érkezett az adott kérdésre. A vizsgálati személyek lakóhely szerinti megoszlását az *1. ábra* szemlélteti. Az ábra alapján megállapítható, hogy a kérdőívet kitöltők relatív többsége (35%) megyeszékhelyen lakik, míg a mintánkban legalacsonyabb a fővárosban élők aránya (8%).

1. ábra. A vizsgálati személyek lakóhely szerinti megoszlása (n=530)

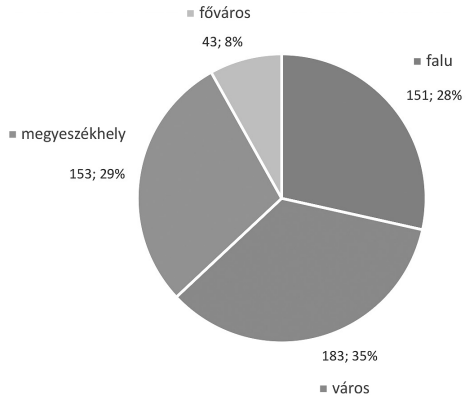

Forrás: Saját szerkesztés.

A válaszadók életkor szerinti megoszlását a *2. ábra* szemlélteti. Az eredmények alapján elmondható, hogy a vizsgált személyek közel harmada (31%) a 18–29 éves, míg szinte hasonló aránya (30%) a 30–39 éves korosztályba tartozik. A kérdőíveket legkevesebben (2%) a 60 évnél idősebb személyek töltötték ki.

2. ábra. A vizsgálati személyek életkor szerinti megoszlása (n=530)

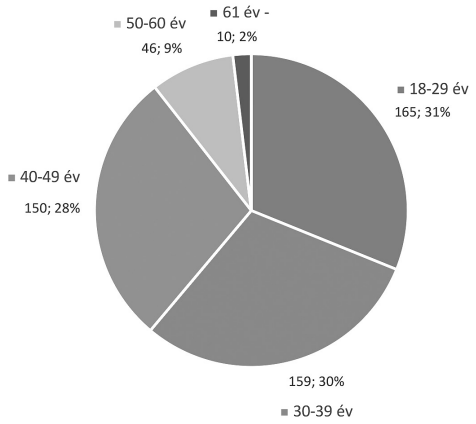

Forrás: Saját szerkesztés.

A kutatásban résztvevők iskolai végzettség szerinti megoszlását az *1. táblázatban* mutatjuk be. Az eredmények alapján a válaszadók közel fele (46,8%) rendelkezik diplomával. A megkérdezettek 1,1 százalékának van 8 általános vagy annál alacsonyabb iskolai végzettsége, és a résztvevők 3,4 százaléka rendelkezik tudományos fokozattal.

1. táblázat. A vizsgálati személyek iskolai végzettség szerinti megoszlása (n=530)

Iskolai végzettség	Kitöltők száma	Megoszlás
8 általános vagy kevesebb	6	1,1%
Szakiskola, szakmunkásképző	41	7,7%
Érettségi	107	20,2%
Érettségire épülő képzés	110	20,8%
Diploma	248	46,8%
Tudományos fokozat	18	3,4%
Összesen	*530*	*100%*

Forrás: Saját szerkesztés.

A megkérdezettek gyermekeinek számát a *3. ábrán* mutatjuk be. Ennek alapján megállapítható, hogy 41 százalékának nincsen, 26 százalékának két, míg 23 százalékának egy gyermeke van.

3. ábra. A vizsgálati személyek gyermekeinek a száma (n=528)

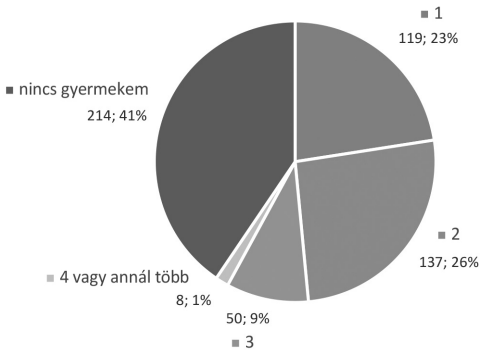

Forrás: Saját szerkesztés.

A következő háttérváltozó a válaszadó családi állapota volt, amelyet a *4. ábrán* mutatunk be. Látható, hogy a kutatásban résztvevők közel fele házasságban él, míg a válaszadók 2 százaléka vallotta magát hajadonnak. A résztvevők egynegyede számolt be arról, hogy élettársi kapcsolatban él.

4. ábra. A vizsgálati személyek családi állapota (n=530)

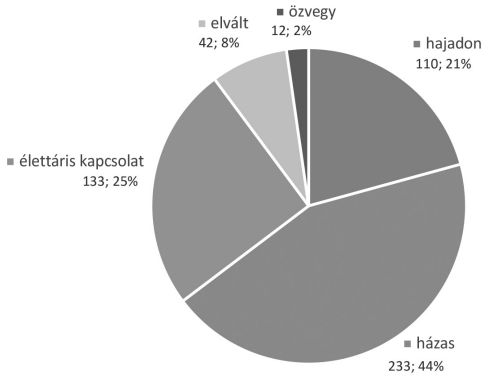

Forrás: Saját szerkesztés.

Az előzőekben ismertetett háttérváltozók (pl. nem, lakhely stb.) esetében csupán a megoszlásokat közöljük, a későbbi elemzésbe ezeket nem vonjuk be. Ennek az oka, hogy jelen tanulmányunk kifejezett célja a nők munkaerő-piaci diszkriminációjához kapcsolódó attitűdök szférák szerinti vizsgálata. A jövőben tervezzük, hogy regresszióanalízissel az adatokat újraelemezzük és ennek során megvizsgáljuk a háttérváltozók hatásait.

Az eredmények kiértékelése előtt a szektorális kérdésre adott válaszok átkódolása vált szükségessé. Az eredeti kérdőívben az alábbi válaszlehetőségek voltak elérhetőek: versenyszféra, nonprofit szféra, közalkalmazott, köztisztviselő, nem dolgozom. Az átkódolás során a közalkalmazott és a köztisztviselő kategóriát egybe vontuk egy új kategóriába, amelynek a közszféra elnevezést adtuk. Jelen kutatásunkban csak a szférák közötti különbségeket vizsgáljuk, azt viszont nem kutatjuk, hogy a szférákon belül vannak-e különbségek (pl. közigazgatás és egyéb közszolgáltatást végző intézmények között). Ez indukálja, hogy a kérdőívben a közszféra differenciált két alkategóriáját összevontuk. A minta így összevont szférák szerinti megoszlását az *5. ábra* szemlélteti. Az ábráról leolvasható, hogy a legtöbb vizsgált személy (42%) a versenyszférát, míg legkevesebben (20%) a nonprofit szférát jelölték meg munkahelyül.

5. ábra. A vizsgálati személyek szférák szerinti megoszlása (n=530)

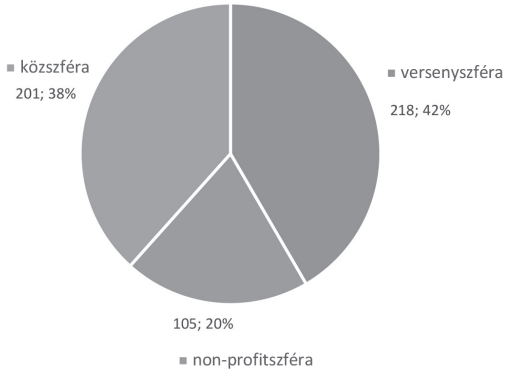

Forrás: Saját szerkesztés.

Eredmények

Felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy a kérdőív állításaira adott válaszok csupán a kitöltő személyek diszkriminációs-percepciójára vonatkoznak.

A kutatásunkban csak azokat az eredményeket ismertetjük, ahol $p \leq 0{,}05$. Eredményeink szerint a különböző szférákban dolgozók között szignifikáns különbség azonosítható abban a tekintetben, hogy az álláskeresés során mely diszkriminatív tényezőkkel találkoztak. A kapott eredmények alapján az alábbi tényezők esetében mutatható ki szignifikáns különbség: az alacsonyabb munkabér (Cramer's V=0,123; p=0,019), az előítélet (Cramer's V=0,107; p=0,047), a gyermekek száma (Cramer's V=0,117; p=0,027), illetve az „egyik sem" válaszkategória (Cramer's V=0,123; p=0,018) esetekben. A gyakorisági adatokat és a százalékos értékeket a *2. táblázat* szemlélteti.

A háttérváltozókkal történő összevetés tekintetében kapcsolat mutatható ki a nem és az „ugyanazért a munkáért a férfiak több fizetést kapnak, mint a nők" megállapítás között (Cramer's V=0,145; p=0,000). Kimutatható kapcsolatot mértünk annak megítélésében is, hogy a férfiak mennyivel keresnek többet, mint a nők (Cramer's V=0,142; p=0,004).

A fenti két állításhoz kapcsolódóan a gyakorisági adatokat és százalékos értékeket a *3. és a 4. táblázat* szemlélteti.

2. táblázat. Az álláskeresés során tapasztalt diszkriminatív tényezők szférák szerinti említési gyakorisága (n=524)

	Versenyszféra	**Nonprofit szféra**	**Közszféra**
Alacsonyabb munkabér			
Igen	46,7%	33,3%	35,3%
Nem	53,2%	66,6%	64,6%
Előítélet			
Igen	26,1%	16,1%	17,9%
Nem	73,8%	83,8%	82,0%
	Versenyszféra	**Nonprofit szféra**	**Közszféra**
Gyermekek száma			
Igen	69,2%	64,7%	56,7%
Nem	30,7%	35,2%	43,2%
Egyik sem			
Igen	17,8%	14,2%	8,4%
Nem	82,1%	85,7%	91,5%

Forrás: Saját szerkesztés.

3. táblázat. A férfiak többet keresnek-e, mint a nők állítás megítélése (n=530)

	Versenyszféra	**Nonprofit szféra**	**Közszféra**
Igen	72,0%	58,0%	60,1%
Nem	15,5%	23,8%	11,9%
Nem tudja	12,3%	18,0%	27,8%

Forrás: Saját szerkesztés.

Az általunk kapott eredmények egybecsengenek az EU statisztikai hivatala által végzett kutatások eredményeivel, ahol megállapításra került, hogy az EU-ban a bérszakadék jelentős eltéréseket mutat a férfi és a női munkavállalók esetében. 2020-ban a legmagasabb bérszakadékot az alábbi országokban azonosították: Lettország (22,3%), Észtország (21,1%), Ausztria (18,9%), Németország (18,3%) és Magyarország (17,2%). A legalacsonyabb mutatók 2020-ban Luxemburg (0,7%), Románia (2,4%), Szlovénia (3,1%), Olaszország (4,2%) és Lengyelország (4,5%) esetében voltak (Eurostat 2020).

4. táblázat. A férfiak és a nők közötti fizetési különbségek összegének a megítélése (n=467)

	Versenyszféra	Nonprofit szféra	Közszféra
5–10 ezer Ft	19,9%	22,2%	29,8%
10–20 ezer Ft	11,1%	26,6%	16,3%
20–50 ezer Ft	40,2%	33,3%	32,7%
50 ezer Ft felett	28,6%	17,7%	21,0%

Forrás: Saját szerkesztés.

Eredményeink szerint szignifikáns a különbség a különböző szférákban dolgozók között abban a tekintetben, hogy a válaszadó érzett-e valaha bármilyen megkülönböztetést a munkahelyén neméből adódóan (Cramer's V=0,146; p=0,004). Az állításhoz kapcsolódó gyakorisági adatokat és százalékos értékeket az *5. táblázat* szemlélteti.

5. táblázat. Annak a megítélése, hogy a válaszadó érzett-e valaha bármilyen megkülönböztetést a munkahelyén neméből adódóan (n=520)

	Versenyszféra	Nonprofit szféra	Közszféra
Igen	55,2%	48,5%	38,8%
Nem	44,7%	51,4%	61,1%

Forrás: Saját szerkesztés.

A versenyszféra, különösen a kis- és közepes méretű vállalkozások többsége igen kiélezett helyzetben működik. A költségeket próbálják minimalizálni, a létszámot racionalizálni. Sok esetben csak feszített munkával, túlórában tudják az alkalmazottak ellátni feladataikat. Ennek megfelelően a vállalkozások többségének nincs ideje, pénze, fölös kapacitása a munkavállalók beilleszkedését elősegíteni és az ezzel járó esetleges többletkiadásokat sem tudják vállalni. E teljesítményorientált világban sajnos sokszor esnek áldozatul a hölgyek, leépítés során pedig egyértelműen a sor elejére kerülnek. A közszférára nem jellemző ilyen élesen ez a munkáltatói magatartás, a munkavállaló kiválasztása, beillesztése nagyobb rugalmasságot, türelmet biztosít a nők számára.

Eredményeink szerint szignifikáns különbség mutatható ki a különböző szférákban dolgozók között abban a tekintetben is, hogy mely formában találkoznak a diszkriminációval, így pl. a fizetés esetén (Cramer's V=0,123; p=0,048). Az állításhoz kapcsolódó gyakorisági adatokat és százalékos értékeket a *6. táblázat* szemlélteti.

6. táblázat. A munkahelyi diszkrimináció formájának a megítélése (n=524)

Fizetés megítélése – diszkriminatívnak tartják-e			
	Versenyszféra	**Nonprofit szféra**	**Közszféra**
Igen	32,1%	26,6%	19,9%
Nem	67,8%	73,3%	80,0%

Forrás: Saját szerkesztés.

A *2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról* a hátrányos megkülönböztetés csökkentése érdekében előírja, hogy az ötven főnél több munkavállalót foglalkoztató költségvetési szervek és többségi állami tulajdonban álló jogi személyek esélyegyenlőségi tervet kötelesek elfogadni. A versenyszférában – amennyiben a hazai törvényi előírás alapján nem is kötelező a terv elkészítése – sok esetben a külföldi anyavállalat globális sokszínűségi/etikai irányelveinek való megfelelés és ezek helyi szinten történő implementációs kényszere serkenti arra a cégvezetést, hogy lokális esélyegyenlőségi dokumentumot állítson össze (Kappel 2017). Eredményeink szerint szignifikáns a különbség a különböző szférákban dolgozók között abban a tekintetben, hogy a munkahelyükön létezik-e esélyegyenlőségi terv (Cramer's V=0,101; p=0,029). A gyakorisági adatokat és százalékos értékeket a *7. táblázat* mutatja be.

7. táblázat. Az esélyegyenlőségi terv megléte a munkahelyen (n=522)

	Versenyszféra	**Nonprofit szféra**	**Közszféra**
Nem tudok róla	78,3%	90,3%	75,1%
Van, de soha nem olvastam	8,7%	2,8%	11,4%
Van, a tartalmával tisztában vagyok	12,9%	6,7%	13,4%

Forrás: Saját szerkesztés.

A tanulmány további részében az ötfokozatú Likert-skálákra adott válaszokat elemezzük, ezért ANOVA próbát (varianciaanalízis) és LSD post-hoc tesztet alkalmaztunk. A válaszadóknak a véleménye szignifikánsan különbözik annak az állításnak a megítélésében miszerint „A férj állása a stabil alap, azt kell minden áron megtartani, és az anyának kell olyan állást találni, ami összeegyeztethető a családi élettel" ((F(2)=3,783, p=0, 0,023). A nők esetében az alkalmazkodó stratégia figyelhető meg, amelynek a hátterében a férj eleve magasabb fizetésével kalkuláltak, amelyet a család anyagi biztonsága és függetlensége érdekében fenn kell tartani. A post-hoc teszt alapján szignifikáns különbség volt mérhető a versenyszféra és a nonprofit szféra (p=0,010), a nonprofit szféra és a közszféra (p=0,015) között is.

A válaszadóknak a véleménye szignifikánsan különbözött annak az állításnak a megítélésében is miszerint: „A mai világban meg kell ragadni minden lehetőséget, aki lemarad, azon nem fognak segíteni" ((F(2)= 3,597, p=0, 0,028). Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy ma már nincsenek életre szóló munkahelyek és foglalkozások, az embernek folyamatosan képezni kell magát, a technikai, technológiai követelmények folyamatosan változnak, amely mindenkitől alkalmazkodást, rugalmasságot igényel. Egyetértünk Fedor és szerzőtársa (2014) állításával, miszerint olyan világot élünk, hogy a családi életet kell a munkához igazítani és nem pedig fordítva. A post-hoc teszt alapján a p érték a közszféra és a nonprofit szféra között szignifikáns különbséget mutat (p=0,013). Szintén szignifikánsak a különbségek annak az állításnak a kapcsán is, hogy a „A kisgyermeket nevelő nőknek a részmunkaidős foglalkoztatás lenne a legmegfelelőbb" ((F(2)= 3,811, p=0, 0,023). Az eredményből arra lehet következtetni, hogy bár fontos a munka, de a család, a gyerekek még fontosabbak és a szükségesnél több időt nem szeretnének nélkülük eltölteni. A post-hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a versenyszféra és közszféra (p=0,008) között. „A munka a kisgyerekes nők számára csak a pénzkereset miatt fontos" állítás esetében a próba szintén szignifikáns különbséget tár fel ((F(2)= 3,550, p=0, 0,029), mely elsősorban a versenyszféra és a közszféra között mutatkozik meg (p=0,013). Az átlagpontszámokat a *8. táblázat* tartalmazza.

8. táblázat. Az ANOVA-próba során kapott átlagpontszámok szférák szerinti bontásban (n=523)

	Versenyszféra	**Nonprofit szféra**	**Közszféra**
„A férj állása a stabil alap, azt kell minden áron megtartani, és az anyának kell olyan állást találni, ami összeegyeztethető a családi élettel"			
Átlagpontszám és szórás	m= 2,7 SD= 1,3	m= 3,1 SD= 1,3	m= 2,7 SD= 1,3
„A mai világban meg kell ragadni minden lehetőséget, aki lemarad, azon nem fognak segíteni"			
Átlagpontszám és szórás	m= 3,7 SD= 1,0	m= 3,8 SD= 1,0	m= 3,5 SD= 1,1
„A kisgyermeket nevelő nőknek a részmunkaidős foglalkoztatás lenne a legmegfelelőbb"			
Átlagpontszám és szórás	m= 3,6 SD= 1,1	m= 3,9 SD= 1,0	m= 3,9 SD= 1,0
„A munka a kisgyerekes nők számára csak a pénzkereset miatt fontos"			
Átlagpontszám és szórás	m= 2,6 SD= 1,3	m= 2,9 SD= 1,4	m= 2,9 SD= 1,3

Forrás: Saját szerkesztés.

Következtetések és összegzés

A 21. században a nők munkaerő-piaci szerepe kitágult, egyre többféle munkakört töltenek be (Hornyacsek 2016). Ennek ellenére a nőknek a munkaerő-piacon még ma is számos sztereotípiával kell megküzdeniük (Kőmüves et al. 2016), és a munkahely mellett a háztartás vezetésében is helyt kell állniuk, ami kettős terhet ró rájuk (Hochschild–Machung 1989). A gyermeket nevelő nők helyzete különösen nehéz, hiszen a kapitalista körülmények között a gyermek vállalása csökkentheti az elhelyezkedés esélyét a munkaerő-piacon (Pongrácz 2005). Ezeket figyelembe véve fogalmaztuk meg a kutatási kérdésünket. A kutatási kérdésre azt a választ adjuk, hogy a nők, attól függően, hogy melyik szférában dolgoznak, eltérően vélekednek és tapasztalják meg a munkahelyi diszkriminációt.

Fontos megjegyeznünk, hogy a kutatási eredményekből levont következtetések a vizsgálati minta vételezése miatt limitált, azok nem általánosíthatóak. Az eredményeket tovább gyengíti, hogy a Cramer's V-mutatók egy esetben sem haladják meg a 0,2-t, azaz a kutatásba bevont változók között ugyan vannak kapcsolatok, de azok gyengék. Ezeket figyelembe vesszük a hipotézisek igazolásának ismertetése során. A kutatás során valamennyi hipotézist igazoltuk. A H(1) igazolása alapján a különböző szférákban dolgozók álláskeresés és munkavállalásuk során más diszkriminatív tényezőket tapasztalnak. A versenyszférában dolgozók közel fele (46,8%) tapasztalta meg, hogy nőként alacsonyabb a fizetése, mint az ugyanolyan munkakört betöltő férfi kollégáinak. Ennek mértéke a közszférában (35,3%) és a nonprofit szférában (33,3%) lényegesen kisebb. Az előítéletet vizsgálva szintén a versenyszférában találkoznak vele a nők leginkább (26,1%), míg a nonprofit szférában (16,2%) és a közszférában (17,9%) ez alacsonyabb. A gyermekek száma miatti negatív megkülönböztetést minden szférában a nők több mint a fele már megtapasztalta (versenyszféra 69,3%, nonprofit szféra 64,8%, közszféra 56,7%). Ez az eredmény összefügg azzal, hogy egy korábbi tanulmány szerint a GYES-ről visszatérő nők közül minden második munkanélküli lesz (Csehné Papp 2011). A vizsgálati minta szerint három tényezőben jelenik meg a negatív diszkrimináció, ezek a fizetés, az előítélet és a gyermekek megléte, illetve azok száma. A különbségekből az látszik, hogy a nőket minden szférában éri negatív diszkrimináció, de legkisebb mértékben a közszférában. Szintén szignifikáns a különbség az „egyik sem" válaszlehetőség esetében, azaz az általunk felsorolt tényezők mellett vannak/lehetnek még olyanok, amelyek a válaszadók szerint a munkavállalás során negatívan diszkriminálják őket. A jövőben meg szeretnénk vizsgálni, hogy melyek lehetnek ezek a tényezők.

A H(2) igazolása alapján a különböző szférákban dolgozó nők differenciáltan vélekednek a férfiak és a nők közötti fizetési különbségekről. Eredményünk szerint a válaszadó nők kevesebbet keresnek, mint a férfi kollégáik, amely összefügg Kázmér-Mayer és Czibor (2019) konklúzióival, hiszen a szerzők szerint a nők sokkal kisebb számban érik el a vezetői pozíciót, mint a férfiak. Ennek eredményeként a beosztotti pozíciókban dolgozó nők fizetése alacsonyabb, mint a férfi vezetőké.

Úgy véljük, ez is megjelenik a nemek közötti fizetési különbségek okaként. Eredményeink szerint a megkérdezett versenyszférában dolgozó nők 72,1 százaléka egyetértett azzal az állítással, hogy a férfiak többet keresnek, mint a nők. Az így vélekedők aránya a nonprofit szférában 58,1 százalék, míg a közszférában 60,2 százalék. A nők többsége tehát minden szférában úgy gondolja, hogy a férfiak többet keresnek, mint ők. Minden szféra (versenyszféra: 40,3%; nonprofit szféra: 33,3%; közszféra: 32,7%) esetében a válaszadók körülbelül egyharmada gondolja úgy, hogy a férfiak 20–50 ezer forinttal többet keresnek, mint a nők.

A H(3) igazolása alapján a különböző szférákban dolgozó nők véleménye különbözik abban a tekintetben, hogy a nemük következtében korábban érte-e őket munkahelyi diszkrimináció. A versenyszférában dolgozók több mint fele egyetértett azzal, hogy neme miatt érte őt munkahelyi diszkrimináció (55,3%). A nonprofit szféra esetében ez 48,6 százalék, a közszféra esetében 38,9 százalék. Az eredményekből látható, hogy a közszektorban legalacsonyabb a fenti állítással egyetértők aránya. Úgy gondoljuk, ennek számos oka lehet, ami részben összefügghet a közszféra és a többi szféra között meglévő szervezeti kulturális különbségekkel, illetve az eltérő jogszabályi környezettel. Ennek okait a jövőben érdemes lenne kutatni, illetve a feltárt jó HR-gyakorlatokat esetleg a másik két szférára is adaptálni.

A fenti eredményünket támasztja alá, hogy ebben a szférában a legalacsonyabb (75,1%) azon válaszadók aránya, akik nem tudják, hogy a szervezetük dolgozott-e ki esélyegyenlőségi tervet. Annak ellenére, hogy a közszférában a legalacsonyabb azon válaszadók aránya, akik nem tudják, hogy munkahelyükön van-e esélyegyenlőségi terv, így is eléri a háromnegyedes arányt. Ezt nagyon magasnak tartjuk, ezért szükséges lenne, hogy minden szervezet, ahol van esélyegyenlőségi terv, aktívan propagálja azt. Szintén fontosnak, tartjuk, hogy azok a szervezetek, amelyek még nem dolgoztak ki esélyegyenlőségi tervet ezt végezzék el és ennek tartalmát ismertessék meg a dolgozókkal és hajtsák is végre az ebben foglaltakat. Az esélyegyenlőség a vezetővé válás lehetőségének a megadásában is fontos lenne, hiszen a vezetői munkakörök körülbelül kétharmadát férfiak töltik be (Zenger–Folkman 2012). Abban az esetben, ha ennek nem az az oka, hogy a nők tudatosan nem választják a vezetői beosztást, hanem nemük miatt nem is kaphatják meg a lehetőséget, akkor ezen segíthetne, ha a szervezetek esélyegyenlőségi terveket készítenének és ezeket végrehajtanák.

Összességében a kutatásunk bizonyítja, hogy a nők másképpen ítélik meg, illetve élik át a munkaerő-piaci diszkriminációt, annak a függvényében, hogy melyik szférában dolgoznak. Tanulmányunkban csupán a jelenséget vizsgáltuk és írtuk le, nem törekedtünk az ok-okozati összefüggések feltárására. A jövőben statisztikai modelleket tervezünk (pl. útvonalelemzéssel) létrehozni, amelyekkel meg lehetne magyarázni, hogy mely változók direkt és indirekt hatása járul hozzá a nőkkel szembeni diszkriminációhoz. Ha sikerül ezeket a háttérváltozókat feltárni, akkor jobban meg lehetne érteni a nőkkel szembeni munkaerő-piaci diszkriminációt és esetleg eredményesebben lehetne csökkenteni annak negatív hatását.

Irodalom

2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0300125.tv (Letöltve: 2022. 07. 10.)

Belinszki Eszter (1997): A munka nemesít? Elméleti magyarázatok a nők munkaerő-piaci helyzetéről. *Szociológiai Szemle,* 7., (1.), pp. 133–153.

Bucher Eszter (2021): A nők társadalmi egyenlőségét, szerepvállalását segítő nonprofit szervezetek Magyarországon. *Civil Szemle,* 18., (3.), pp. 31–44.

Carli, Linda L.–Eagly, Alice H. (2007): A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In: Nagy Beáta (Szerk.): *Szervezet, menedzsment és nemek.* Budapest: Aula, pp. 50–73.

Collins, Brian J.–Burrus, Carla J.–Meyer, Rustin D. (2014): Gender Differences in the Impact of Leadership Styles on Subordinate Embeddedness and Job Satisfaction. *The Leadership Quarterly,* 25., (4.), pp. 660–671. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2014.02.003

Csehné Papp Imola (2011): Női szerepvállalások: karrier, család. *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei,* 3., (1–2.), pp. 101–108.

De Mascia, Sharon (2015): Are women better leaders than men? *Human Resource Management International Digest,* 23., (7.), pp. 1–7. https://doi.org/10.1108/HRMID-07-2015-0122

Eurostat (2020): *Gender pay gap statistics.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics#Gender_pay_gap_levels_vary_significantly_across_EU (Letöltve: 2022. 07. 10.)

Fedor Anita–Hajnal Béla. (2014): A kisgyermeket nevelő nők karaktercsoportjai. *Statisztikai Szemle,* 92., (6.), pp. 541–569.

Frey Mária (2005): A munkaerő-piac jogszabályi és intézményi környezetének változásai. In: Fazekas Károly–Frey Mária–Köllő János–Lakatos Judit–Laky Teréz–Lázár György–Nagy Gyula (Szerk.): *Munkaerő-piaci tükör.* Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, pp. 239–268.

Friedman, Stewart D.–Greenhaus, Jeffrey H. (2000): *Work and Family – Allies or Enemies? What Happens When Business Professionals Confront Life Choices.* Oxford: Oxford University Press.

Grant Thornton (2016): *Women in business: Turning promise into practice. Grant Thornton International Business Report* 2016. http://www.grantthornton.global/globalassets/wib_turning_promise_into_practice.pdf

Hochschild, Arlie–Machung, Anne (1989): *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home.* New York: Viking Penguin.

Hornyacsek Júlia (2016): A női vezetők munkáját nehezítő tényezők és a vezetői eredményességük feltételei. *Társadalom és Honvédelem,* 20., (1.), pp. 81–100.

Kappel Katalin (2017): *Esélyegyenlőség és sokszínűség a vállalati stratégiában. A Munkáltatók Esélyegyenlőségi Fóruma Egyesület 2017 októberi rendezvényének szakmai anyaga.* Munkáltatók Esélyegyenlőségi Fóruma. http://mef.forum.hu/ckfinder/userfiles/files/Ese%CC%81lyegyenlo%CC%8Bse%CC%81g(1).pdf (Letöltve: 2022. 07. 10.)

Karlovitz János Tibor (2016): *Társadalom, kulturális háttér, gazdaság.* Komárno: International Research Institute.

Kázmér-Mayer Szilvia–Czibor Andrea (2019): Nemi különbségek hatása a vezetési stílusra. *Replika,* (111.), pp. 133–143. https://www.doi.org/%2010.32564/111.7

Koncz Katalin (2006): Női karrieresélyek, karriertípusok és karrierjellemzők. *Munkaügyi Szemle,* 50., (9.), pp. 28–35.

Kozma Tímea–Győrpál Tünde (2015): Nők a vállalkozás frontvonalában. *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok,* 4., (1.), pp. 60–71.

Kőmüves, Zsolt–Berke, Szilárd–Póra, Gabriella (2016): Survey on female managers. In: Csata, Andrea–Bíró, Bíborka Eszter–Fejér-Király, Gergely–György, Ottilia–Kassay, János–Nagy, Benedek–Tánczos, Levente József (Eds.): *Challenges in the Carpathian Basin. Integration and modernization opportunities on the edges of Europe: 13th Annual International Conference on Economics and Business.* Kolozsvár: Editura Risoprint, pp. 1–26.

Kőmüves, Zsolt–Szabó-Szentgróti, Gábor–Bence-Kiss, Krisztina (2018): Leadership anomalies caused by scarce workforce. In: Pop, Gheorghe–Csata, Andrea–Fejér-Király, Gergely–Kassay, János–Nagy, Benedek–Zsarnóczky, Martin–Pál, László (Eds.): *14th Annual International Conference on Economics and Business: challenges in the carpathian basin: Innovation and technology in the knowledge based economy.* Csíkszereda: Sapientia Hungarian University of Transylvania, pp. 358–368.

Matiscsákné Lizák Marianna (2016): Nők a munkaerő-piacon, különös tekintettel a női vezetőkre és vállalkozókra. In: Karlovitz, János Tibor (Szerk.): *Társadalom, kulturális háttér, gazdaság.* Komárno: International Research Institute. pp. 69–77. DOI: 10.18427/iri-2016-0009

Meisznerné Kuklek Noémi–Pusztafalvi Henriette (2022): A civil szervezetek és az állam együttműködése a hátrányos helyzetű munkaerő-piaci csoportok integrálásában – Egy Zala megyei projekt tanulságai. *Civil Szemle,* 18., (3.), pp. 45–56.

Nagy Beáta (2018): Ki áll a sikeres nő mögött. *Társadalomtudományi Szemle,* 6., (2.), pp. 117–141.

Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György (Szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Budapest: Tárki. pp. 73–86.

Ridgeway, Cecilia L. (2011): *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World.* Oxford: University Press.

Ridgeway, Cecilia. L.–Correll, Shelley J. (2004): Motherhood as a Status Characteristic. *Journal of Social Issues,* 60., (4.), pp. 683–700.

Schadt Mária (2011): Esélyegyenlőség a tudományos szférában. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (Szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Budapest: Tárki, pp. 49–67.

Sekaran, Uma–Hall, Douglas T. (1989): Asynchronism in dual-career and family linkages. In: Arthur, Michael Bernard–Hall, Douglas T.–Lawrence, Barbara S. (Eds.): *Handbook of Career Theory.* Cambridge: University Press, pp. 159–180.

Takácsi Izolda (2020): Akadályok a nők karrierjének útjában – a szervezetek útvesztői. *Metszetek,* 9., (1.), pp. 65–83. DOI 10.18392/metsz/2020/1/4

Wingfield, Adia H. (2009): Racializing the Glass Escalator-Reconsidering Men's Experiences with Women's Work. *Gender & Society,* 23., (1.), pp. 5–26.

Zenger, Jack–Folkman, Joseph (2012): Are Women Better Leaders than Men? *Harvard Business Rewiev.* Special Report. https://hbr.org/2012/03/a-study-in-leadership-women-do (Letöltve: 2022. 07. 10.)

Utak a holokauszt megismeréséhez

A történelmi emlékhelyek szerepe és felhasználási lehetőségei az oktatásban

Vódli Zsolt István–Kéri Katalin

Bevezetés

A tanulmány – egy szélesebb ívű kutatás részeként – nevelés- és művelődéstörténeti, oktatásmódszertani, történelem-didaktikai alapozással, nemzetközi és hazai példákat bemutatva ad rövid áttekintést arról, hogy mit jelent az *on-site oktatás* fogalma. Választ keresünk arra, hogy miért van szükség ennek a módszernek a használatára a mai iskolai és az intézmények falain túli tanulás és művelődés során. A fogalom értelmezéséhez a társadalom- és bölcsészettudományi területeken évtizedek óta hangsúlyosan jelenlévő „téri fordulat" hatásait is röviden összefoglaljuk. Az írás szűkebb témája – a Centropa nemzetközi civil szervezetének, kezdeményezéseinek a vázolásával – a zsidó történelmi emlékhelyek megismerése lehetőségeinek és egy, a hazai általános- és középiskolai történelemtanárok körében végzett (svéd mintavétel alapján készített, nem reprezentatív) kérdőíves felmérés eredményeinek a bemutatása.

Az on-site oktatás fogalma, típusai

Napjainkban valamennyi iskolai szinten és művelődési színtéren tapasztalható, hogy a diákok tanulási szokásai megváltoztak, és folyamatosan változásban vannak, ahogyan azt neveléstudományi, pszichológiai kutatások sora igazolja. Az élményszerű, érdekes, változatos, saját tapasztalatokon alapuló, interaktív ismeret-

szerzés sosem látott módon kerül egyre inkább a középpontba. Ez a gyors változás a pályán lévő pedagógusoktól, múzeumi szakemberektől, közgyűjtemények munkatársaitól is nagyon sok szempontból új hozzáállást, folyamatosan megújuló, korszerű módszertani repertoárt kíván (lásd erről részletesebben: András et al. 2016; Kéri 2020). Egyre jobban középpontba kerülnek a személyközpontú, a saját élményeken, aktivitáson alapuló tanulási, ismeretszerzési formák. Az elmúlt években ugrásszerűen megnőtt a digitális tananyagok, a digitalizált források száma, ugyanakkor mind jobban látszik az is, hogy a virtuális világban otthonosan mozgó fiatal nemzedéknek nagy szüksége van autentikus helyek megismerésére, a kortársaikkal, de a szüleikkel, tanáraikkal történő „igazi" beszélgetésekre is. Ezt más vizsgálatok mellett alátámasztja például a Veigl Helga és Zámbó Balázs által már több mint egy évtizeddel ezelőtt, 2010-ben a felsőoktatásban tanuló hallgatók körében végzett kutatás. A kutatás során a szerzők arra keresték a választ, hogy a diákok szerint mit hoz a közeljövő, mi hogyan fog átalakulni az életükben 2025-re. Sok más, fontos kérdés mellett felmerült például az is, hogy mi lesz majd az oktatás helyszíne, milyen lesz vajon maga a tanulásra, az ismeretközvetítésre használt csatorna a következő évtizedben. Az egyetemisták akkor például az on-site oktatást vita nélkül olyannak tartották, amely jelen lesz másfél évtizeddel a velük folytatott beszélgetéseket követően is (Veigl–Zámbó 2010: 529), és ebben teljesen igazuk lett. Jelen tanulmány ezt, a megkérdezett diákok szerint érdekes és kívánatos ismeretszerzési formát mutatja be, rávilágítva arra, hogy napjainkban az on-site oktatás valóban világszerte egyre népszerűbb, és minden bizonnyal ott lesz a következő évek tanulási-oktatási lehetőségeinek a palettáján is.

Veigl és Zámbó (2010: 529) definíciója szerint az *on-site oktatás* az az oktatási típus, „amikor az oktatás azon a helyszínen valósul meg, amelyen az oktatott anyaggal kapcsolatos információk megtalálhatóak és könnyebben elérhetőek, esetleg (szerencsés esetben) akár kézzelfoghatók." Ebből kiindulva az on-site oktatás olyan helyszíneken valósul meg, ahol az adott történelmi események megtörténtek. Ez a tanulási forma tehát nem más, mint egy osztályterem falak nélkül, tanulás határok nélkül. Az on-site oktatás egy speciális műfaja a városi séta. Az elmúlt évtizedben igen nagy népszerűségre szert tett oktatási formának több fajtája létezik. Ma már egy adott település építészetét, történetét, érdekességeit vagy más, fontosabb eseményeit bemutató séták sokasága kínálja magát. A kínálatban megtalálhatók fizetős és ingyenes, tanárok, múzeumi és más szakemberek által vezetett séták is. Ami azonban mindegyikben közös az, hogy on-site, vagyis az adott történelmi esemény helyszínén, diákoknak és oktatási céllal alkalmazzák.

Az on-site oktatás nevelés- és művelődéstörténeti előzményei

Az angol eredeti írásmóddal *on-site learning* formában jegyzett fogalom értelmezésekor felmerül a kérdés, hogy ennek a ma gyakran használt, élményalapú, interaktivitásra épülő, a tanulókat folyamatosan „mozgásban tartó" tanulási mód-

szernek voltak-e előzményei a történelemben. Erre egyre részletesebb és árnyaltabb módon tudunk választ adni, hiszen a társadalomtudományi, majd bölcsészeti területeken is tapasztalható „téri fordulat" *(Spatial turn)* hatására ennek a tématerületnek a kutatása napjainkban a nevelés- és művelődéstörténeti vizsgálatoknál is jelen van. A téri fordulatnak köszönhetően a kutatók a gyermekkor és az iskolatörténet vizsgálatába is új szempontokat, új forrásokat és módszereket vontak be, ezek segítségével eddig nem látott összefüggéseket feltárva. A korábban elsősorban eszme- és intézménytörténetre, az események kronologikus rendjére figyelő neveléstörténet-írásban fontos problématörténeti csomópontként jelenik meg újabban az iskolai tér, illetve a nevelés és oktatás más terei históriájának a bemutatása.

Mindehhez fontos lendítőerőt, elméleti alapot adott világszerte – más művek mellett – a francia Pierre Nora szerkesztésében megjelent háromkötetes mű, a *Les lieux de mémoire* (1984–1992). Nemzetközi szinten jól érzékelhető áttörést jelentett az iskolai, nevelési térhasználat vizsgálata szempontjából az elmúlt években több rangos publikáció, kutatói műhely, például a 2007 nyarán Hamburgban szervezett, az ISCHE működéséhez kapcsolható konferencia, melynek Eckhardt Fuchs volt a koordinátora. A közelmúltból a 2019-ben Portóban rendezett nemzetközi neveléstörténeti konferencia emelhető ki, melynek központi témája a nevelés és a tér volt (lásd erről: Grosso–Poças 2019). A jelentős nemzetközi neveléstörténeti folyóiratokban is többször volt kiemelt téma az elmúlt években a tér, így például a *History of Education Quarterly* 2021-ben megjelent 61. számában, melyhez Angulo és Schneider írták a *Place, Space, and Localism in Education History* című, bevezető tanulmányt. Magyarországon sok publikáció – például Németh András (2004; 2015), Boreczky Ágnes (1997), Sanda István Dániel (2014; 2018) és mások úttörő munkái – mellett a *Gyermeknevelés* című folyóirat 2022-ben tematikus számot szentelt a Gyermek és a tér témának. (A téri fordulatról lásd még: Löw 2016; Kéri–Szabolcs 2022.)

A nevelés és művelődés történetének évezredeit áttekintve gyakran láthatunk arra vonatkozó elképzelést, gyakorlatban megvalósult példát, hogy a tanulás, az ismeretszerzés az iskolai, formális intézményi kereteken kívül valósult meg, ám kétségtelen, hogy nem ezek jelentették a diákok képzésének fő módszerét. Már az ókortól kezdve több tanár és nevelő, pedagógiai gondolkodó, nevelési utópiát író szerző ajánlotta az iskolán kívüli helyszíneken történő ismeretszerzést, a világ jelenségeinek közvetlen megtapasztalását. Az antik görög poliszok világában, majd a későbbi évezredekben, különösen a reneszánsz korában „tágas kert"-ként képzelték el az „ideális" iskolát, mely a négy fal közötti tanulás lehetősége helyett a világ valóságosabb, saját élményeken, önálló tevékenykedésen alapuló megismerését nyújthatja. Jelen tanulmányunk keretein túlmutat ennek a résztémának a kifejtése, de a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány, ide kapcsolható, említésre méltó név a pedagógia egyetemes történetéből: Raimundus Lullus, Vittorio Feltre, Juan Luis Vives, Tommaso Campanella, Johannes Amos Comenius, Johann Bernhard Basedow, Jean-Jacques Rousseau, vagy éppen a Wilhelm Meister vándorévei című regényében a *Pädagogische Provinz* bemutatását adó Johann Wolfgang Goethe. (A témáról lásd még: Mészáros 1982.)

A 20. század elején, az életreform-mozgalmak keretei között, azok inspiráló szellemiségének köszönhetően az „új nevelés", a reformiskolák egyértelműen középpontba helyezték a tapasztalatokon, saját élményeken, cselekvésen nyugvó tanulást. Ezt az iskolákban például a természettudományok tanításához kapcsolódó kísérletezések, önálló, kreatív tevékenységek egész sora jelezte. A cselekvő iskola, az aktív iskola, a munkaiskola megszületésének időszaka volt a századelő. A gyermeket, magát a tanulót középpontba helyező gondolkodásmód az iskolák falain túllépve is kitágította a megismerés kereteit. Nem volt ritka hazánkban sem, hogy a diákok az iskolai tanév során is ellátogattak, elutaztak valahová a tanáraikkal együtt, hogy az oktatási intézményen kívül, a helyszínen ismerjenek meg egy jelenséget, tájékozódjanak egy korábbi történelmi eseményről, vagy keressenek fel egy termelőüzemet, nézzenek végig egy munkafolyamatot, szakmát, illetve kiállításra, múzeumba, állatkertbe, erdőkbe, történelmi események színhelyére és más helyekre menjenek. A „tanító vagy nevelő város" kifejezés megszületése *(educating city; la ciudad educadora; Bildungsstadt stb.)* több nyugati nyelvben jelezte, hogy ebből a szempontból különösen jó helyzetben voltak a városokban élők. Henri Lefebvre egyik, eredetileg 1971-ben megjelent művében azt írta erről, hogy a város a régi századfordulón a társadalmi aktivitás kerete volt, egy olyan sokrétű tér, amelyre nem csupán az volt jellemző, hogy a társadalmi kapcsolatok színtere, hanem az is, hogy a társadalmi kapcsolatok terméke (Lefebvre 1991: 286), ez pedig tanulási szempontból nagyon is fontos volt. Ian Grosvenor, a Birmingham-i Egyetem professzora – a városi mellett a vidéki tanulási környezetre is részletesen utalva – azt írta egy, a közelmúltban *A tanuló városok a modern korokban* (2019) címmel megjelent könyvfejezetében, hogy az életreform mozgalmakhoz kapcsolódóan megújuló iskolák, nevelési elképzelések a 19–20. század fordulóján számos, a mai napig fontos olyan elemet emeltek be a pedagógia napi gyakorlatába, mint például a kertművelés, a szabadban tett kirándulások, a növények, kőzetminták, rovarok gyűjtése stb. A városi diákok „vidéken" tett kirándulásai Grosvenor szerint amiatt is fontosak voltak, mert megerősítették a paraszti identitást, és hozzájárultak a népi hagyományok, a falusi értékek megőrzéséhez, összegyűjtéséhez, országos szinten történő megismertetéséhez, egyrészt az irodalom, másrészt a színjátékok és a mozifilmek segítségével (Grosvenor 2019).

Napjainkban világszerte számos kutató foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miként lehet az iskolai keretek kitágításával érdekesebbé, hatékonyabbá tenni a tanulást. Az *on-site learning* kifejezés mellett gyakran találkozunk az *out-of-school learning, illetve az outdoor learning, az adventure learning* kifejezésekkel is.

Fűz Nóra a Magyar Pedagógia hasábjain egy 2017-es tanulmányában fejtette ki azt, hogy az általános iskolai oktatásban milyen lehetőségek adódnak az iskolán kívüli tanuláshoz, kiemelve, hogy a megszokott, monoton környezetből kilépve a tanulók motivációja is erősödik. Szczepanski, Malmer, Nelson és Dahlgren egyik 2007-es művére hivatkozva írja, hogy „A fizikai kontaktus a tapasztalati tanulás lehetőségét magában rejtve hitelessé, egyszersmind befogadhatóbbá teszi a természeti és kulturális jelenségeket, amiket nemcsak a látás és hallás, hanem akár a

tapintás, szaglás, ízlelés és átérzés által is megismerhetnek a tanulók." (Fűz 2017: 197–198)

Bizonyos tématerületek, történelmi események vonatkozásában különösen jelentős lehet ez az utóbbi, az *átérzés:* az eredeti helyszínek felkeresése a történelem- és irodalomórák keretein túl, az iskola falain kívül az élményszerű, a tankönyvi szövegnél jóval inkább érzékletes, saját tapasztalatokra épülő megismerés lehetőségét nyújtja. Ennek egyik kiemelt területe, az ismeretszerzésen túl az attitűd- és szemléletformálás szempontjából is fontos téma, a holokauszt történetének on-site oktatás módszerével való tanítása. Jancsák Csaba és munkatársai egyik, 2018-ban publikált tanulmányának módszertani innovációkat számba vevő összefoglalását fontos kiindulópontnak tekintettük saját vizsgálataink megtervezéséhez (Jancsák et al. 2018). Ők – az MTA által támogatott szegedi kutatócsoport tagjaiként – a következőket fogalmazták meg: „Kutatócsoportunk a holokauszt témáját digitális oktatási anyagok és ezekhez kifejlesztett történelemtanítási módszerek alkalmazása alapján álló kutatásokkal igyekszik közel vinni napjaink »screenager« nemzedékéhez". (Jancsák et al. 2018: 122) Ehhez ma már számos kutatói és oktatói tapasztalat, kézikönyv, digitális tananyag, hang- és filmfelvétel, telefonos applikáció és más segédanyag áll rendelkezésre, és számos civil kezdeményezés is segíti a diákokat és tanárokat. Az egyik legfontosabb, forrástani és metodikai szempontból is nagy segítséget nyújtó nemzetközi szervezet a hazánkban is jelentős munkát végző Centropa.

Egy fontos civil szervezet, a Centropa törekvései

A Centropa, saját meghatározása alapján, a zsidó emlékezet interaktív adatbázisa. Már több mint két évtizede, 2001 óta végez olyan társadalomtörténeti kutatómunkát, melynek során a 19–20. század fordulójától napjainkig tárja elénk a közép- és kelet-európai térség zsidóságának történetét. Mindezt elsődleges forrásokon: fotókon, interjúkon, személyes élettörténeteken keresztül. A szervezet kapcsolati rendszere Európa 15 országára, az Amerikai Egyesült Államokra és Izraelre is kiterjedően fogja össze három kontinens tanárainak immár több ezres közösségét, ezáltal is elősegítve az ENSZ globális céljainak és kompetenciáinak megvalósítását.

A Centropa legfőbb célja a zsidóság történeti örökségének megőrzésén és elérhetővé tételén túl olyan edukációs megoldások és módszerek kidolgozása, melyek elősegítik a legmodernebb technológiák bevonását és hasznosítását napjaink oktatási rendszerébe. Egyéni módszertanának segítségével olyan innovatív oktatási anyagokat és segédanyagokat készít, amelyek mind a közoktatásban, mind az informális oktatásban hasznosíthatók, valamint hozzájárulnak a felnövekvő generációk múlthoz való viszonyának alakításához és formálásához, és a társadalmakban meglevő különbözőségek elfogadásának tanításához. A Centropa korszerű módszerek segítségével népszerűsíti és segíti a különböző oktatási dokumentumokban meghatározott kompetenciákon alapuló formális és informális oktatási

formák elfogadottabbá válását és további térnyerését. Tevékenységi köre széles skálán mozog: mind állami, mind alapítványi, mind pedig zsidó egyházi iskolák számára kínálnak oktatási programokat, együttműködési lehetőségeket. Tanárképző szemináriumokat szerveznek külföldön és belföldön, valamint nyári akadémiát, diákversenyeket, határokon átívelő projekteket, kiállításokat és a diákok túlélőkkel történő találkozását célzó Café Centropá-t. Az elmúlt pandémiás időszak ezen törekvések esetében is felgyorsította az online kínálat bővülését. A programok jelentős részének lett online változata is, a jelenléti alkalmak, a közös találkozásokra építő képzések és lehetőségek azonban még mindig a leginkább meghatározóak.

A Centropa által szervezett *szemináriumok és webináriumok* tanárok számára szerveződnek, és a cél, hogy a pedagógusok megismerjék az oktatási anyagokat, valamint kontextusba helyezzék azokat, tanuljanak a holokauszt túlélőivel készített interjúkból és együttműködjenek a diákjaiknak készített óratervek létrehozásában. Csatlakozva a szemináriumokhoz a tanárok új pedagógiai módszereket fedezhetnek fel, és a forrásanyagok, oktatási segédanyagok segítségével, saját iskoláikba visszatérve, a tantermekbe vihetik a történelmet.

A Centropa szervezete a 21. századi diákok tanulási igényeihez alkalmazkodva, a kortársoktatás módszerét alkalmazva kínálja on-site oktatási tartalmait is Közép- és Kelet-Európa zsidóságának 20. századi történetéhez kapcsolódóan. Az on-site oktatás egyik kiváló példája a szervezet évente megrendezett nyári akadémiája, ahol történelmi korszakokon átívelő, ezen oktatási forma minden előnyét kihasználó programot kínálnak évről évre a részt vevő pedagógusok számára. A 2022-es berlini program például az alábbi tevékenységi formákat, célokat állította középpontba: Berlin történelmi nevezetességeinek felfedezése idegenvezetők segítségével; a város viharos történetének megvitatása tudósokkal; politikusokkal, újságírókkal, aktivistákkal történő találkozások során; ismeretek és technológiai készségek bővítése; elsődleges és másodlagos források gyűjtése, amiket külön foglalkozásokon megírt óravázlatokhoz használhatnak fel a pedagógusok; a tanárok határokon átívelő hálózatainak, partneri kapcsolatainak a kialakítása (Centropa Summer Academy 2022). A 2023-as évre tervezett nyári akadémia három helyszínen került megvalósításra 2023 júliusában: Bécs, Prága és Terezín (Centropa Summer Academy 2023).

Példaként említjük, hogy a 2022-es berlini nyári akadémián több, az adott történelmi helyszínen tartott sétán sajátíthatták el a történelmi helyszínekhez kapcsolódó tartalmakat a tanárként dolgozó résztvevők, annak érdekében, hogy tapasztalataikat, ismereteiket hazájukba hazatérve hasznosíthassák az iskolai keretek között. Az egyes sétákhoz kapcsolódóan mobiltelefonos applikációk is segítették a helyszínek megismerését. Az egyik ilyen applikáció a berlini Schöneberg bajor negyedében *(Bayerisches Viertel)* a Centropa egyik gyakornoka által fejlesztett *Places of Remembrance,* az „Emlékezés hely(szín)ei" elnevezésű mobiltelefonos alkalmazás. Érdekessége a negyednek, hogy olyan tudósok éltek itt egykor, mint Albert Einstein vagy Hannah Arendt. Berlinnek ez egy olyan speciális helyszíne, ahol a negyedben elszórtan, a lámpaoszlopokon 80 darab, kétoldalas táblát helyeztek el.

A táblák egyik oldalán mindig az 1933-tól 1945-ig tartó náci uralom alatt meghozott diszkriminatív törvényszövegek részletei találhatók, a másik oldalon pedig egy ehhez kapcsolódó, a törvényi szöveghez tartozó kép. Textus és vizualitás, valamint a tartalomhoz jól illeszkedő, a diákok kíváncsiságát is felkeltő modern forma együttes megléte biztosítja ennek az egyedi, Berlin ezen történelmi időszakának egy lényeges szeletét bemutató séta hatékonyságát és sikerét. Ez, az európai viszonylatban is unikálisnak mondható, rendhagyó emlékmű felhívja a táblák előtt elhaladó járókelők figyelmét a német múlt egy már-már feledésbe merült fejezetére. Emlékeztetői ezek a táblák egy olyan korszaknak, amikor a jogfosztás és a megszégyenítés eszközévé változtatták a jogot, ami végül deportálásokhoz és tömeggyilkosságokhoz vezetett.

A második, itt röviden bemutatott applikáció a Berlin zsidónegyedében tett *Centropa Jewish Berlin Tour*, a Berlini zsidónegyedben tett sétát támogató IZI. TRAVEL nevű alkalmazás. Ez egy olyan, a Centropa és a Jewish Heritage Network kooperációjában készült online tartalom, amely segít megismerni a negyed történelmét, múltjának fontos részleteit, emlékhelyeit, valamint kiemelkedő történelmi személyiségeit. A 20 állomásból álló séta 50 perc alatt bejárható, mintegy 3,5 km hosszú távot jelent. A séta során a résztvevők megismerhetik a zsidó felvilágosodás, a *haszkala* atyjának is tekintett Moses Mendelssohnnak, vagy a világ első női rabbijának, Regina Jonasnak a történetét is. A negyed számos, a megszokottól eltérő megemlékezési forma, emlékmű és szokás megismerését is kínálja. Az úgynevezett botlatókövek *(Stolpersteine vagy stumbling stone)*, a megemlékezés virágai helyett elhelyezett kövecskék, a hiányzó ház és az emberek hiányának érzékeltetésén alapuló emlékművi koncepciót bemutató séta minden olyan modern, az oktatás legújabb trendjeit figyelembe vevő módszerre épít, ami a mai diákok oktatásához elengedhetetlen. Mindezt a sétát segítő, a helyszín topográfiáját, illetve vizuális és audio-tartalmakat is kínáló alkalmazás kiválóan támasztja alá.

Egy kérdőíves felmérés eredményei

Az on-site oktatás hazai megítélésének jobb megismeréséhez általános- és középiskolai történelemtanárok körében végeztünk felmérést a közelmúltban. Az ezzel kapcsolatosan végzett kutatásainkhoz kiindulópontot jelentett a Stockholmi Egyetem pszichológus professzora, Anders Lange kérdőíves vizsgálaton alapuló tanulmánya, aki főbb témáit tekintve a nemzetközi migráció és az etnikai kapcsolatok kutatója, neveléstudományi értelemben pedig fontos szakterülete az oktatáspszichológia/pedagógiai pszichológia. Anders Lange svédországi tanárok körében végzett felmérése nyomán született írása egy nagyobb lélegzetű, átfogó nemzetközi kutatás részeként készült el: a *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (ITF)* című kutatásához illeszkedik.

A svéd minta alapján elkészült, magyarországi viszonyainkra adaptált, részben szűkített kérdéskörrel előkészített GoogleDocs-kérdőívvel végeztünk (egyelőre

próba-jelleggel) 2022 nyarán és őszén kérdőíves kutatást, magyarországi tanárok körében. A 180 válaszadó a 12–19 éves korosztályt tanító tanárok köréből került ki.

A kérdőív két részből állt: 1) Háttér-kérdőív, amelyben a kollégák életkorát, az általuk tanított tantárgyat, tantárgyakat, az iskola típusát, fenntartóját, illetve a tanításban eltöltött éveik számát kérdeztük meg. 2) A kutatási rész, ahol már konkrétan, a szűkebben vett kutatási témánkhoz illeszkedően végeztük a lekérdezést: a holokauszthoz vezető út, a holokauszt oktatása és az *on-site learning* fogalma, módszere álltak a fókuszban. Az eredeti, bővebb, más területeket is vizsgáló, 78 itemes svéd mintát a saját kutatási területünkre vonatkozó 27 itemes mintára szűkítettük le. A kapott eredmények nem reprezentatívak, ugyanakkor tükrözik a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) honlapján elérhető, a hazai pedagógus-társadalomra napjainkban jellemző országos adatokat. A kutatásban nyert eredmények jól mutatják a svéd és a magyar tanártársadalom közötti különbségeket. Ahogy azt várni lehetett, a magyar tanártársadalom nemek szerinti megoszlása és korfája is lényegesen eltér a svédországitól.

A kutatás fő részének felvezetéseként arra kerestük a választ, hogy a tanárképzés ideje alatt hány órát szenteltek a képzés során a következő témáknak: demokrácia, emberi jogok, az ENSZ, népirtások és emberiség/emberiesség elleni bűntettek és a holokauszt. Az eredmények elég lehangolók voltak. Átlagosan a válaszadók 30 százaléka mondta azt, hogy egyáltalán nem, további átlagosan vett 50 százaléka pedig azt, hogy mindössze 0–10 órát szenteltek ezeknek a témáknak. Ezek az eredmények jóval alatta maradnak a svédországiaknak. Ennek ellenére a hazai kollégák 41,7 százaléka mondta csak azt, hogy lehetne kicsit vagy jóval több ismerete a témáról, illetve 57,2 százaléka adta azt a választ, hogy megfelelőnek tartja tudását a holokausztról. Ez valószínűleg a témához illeszkedő továbbképzéseknek is köszönhető.

A kutatás egyik központi kérdése az volt, hogy „Miért tanít a holokausztról?". Itt a svéd (98,4%) és a magyar (96,1%) válaszadók döntő többsége azt a válaszlehetőséget jelölte meg, hogy azért, mert fontosnak gondolja, hogy erről a témáról tanítson. Amiben a két ország válaszadói között viszont lényeges különbség mutatkozott az a „Mert benne van a NAT-ban és a tantervekben", illetve „Mert az iskola vezetése elvárja/megköveteli". Az előbbinél közel háromszoros, utóbbinál pedig több mint hatszoros volt a különbség a svédek „javára".

Ezután már egy kicsit konkrétabban, de még mindig arra keresve a választ, hogy miért tanítanak a kollégák a holokausztról, azt vizsgáltuk, hogy az alábbi állításokkal mennyire tudnak egyetérteni a válaszadók.

„A holokausztról azért kell tanítani, mert…

– így a diákok jobban megértik, hogy hogyan történ(het)nek meg a népirtások.
– ez kérdéseket vet(het) fel a társadalom felelősségéről.
– ez kérdéseket vet(het) fel az egyéni felelősségről.
– ez felkelti a diákok érdeklődését a kommunizmus bűnei iránt is.
– ez felkelti a diákok érdeklődését és növeli tudatosságukat a gyűlölet-bűncselekmények elleni küzdelemben.

– ez felkelti a diákok érdeklődését és növeli tudatosságukat a rasszizmus elleni küzdelemben.
– ez felkelti a diákok érdeklődését és növeli tudatosságukat a neonácik elleni küzdelemben."

A válaszlehetőségek az „Egyáltalán nem. Bizonyos mértékben. Teljes mértékben. Nem tudom." voltak. A gyűlölet-bűncselekmények, a rasszizmus, a társadalom vagy az egyén felelősségének kérdéskörénél a svéd mintával közel megegyező válaszok születtek Magyarországon is. Szembeötlő volt viszont a különbség a kommunizmus bűneinek megítélése, a neonácik elleni küzdelem és a népirtások esetében. Az ezekkel kapcsolatos kérdésekre adott válaszaikban a magyarországi válaszadók jóval bizonytalanabbak voltak.

A kérdőív fókuszában az *on-site learning*, illetve az ehhez kötődő helyszínek, azoknak az oktatásba történő bevonása állt. (A svéd kérdőív vonatkozó részeit kiegészítettük a magyarországi tanároknak is releváns helyszínekkel.) A kérdőív ezen részénél arra kerestük a választ, hogy a kollégák ismerik-e az *on-site learning* fogalmát – 36,7%-uk ismerte már. Illetve arra kérdeztünk rá, hogy az oktatási tevékenységük részeként elvitték-e már a diákjaikat egy település (egykor) zsidó polgárok által lakott részeire, egykori koncentrációs vagy haláltábor(ok)ba, egykori eutanázia-központ(ok)ba, zsidó temetőbe, zsinagógá(k)ba, emlékhely(ek)re, múzeum(ok)ba. A várakozásoknak megfelelően itt a magyarországi helyszínek említése volt többségben. Budapest mellett – a kérdéshez kötődő oktatási helyszíntől függően – 80–100 további magyarországi település említése is megjelent a válaszokban, Nagykanizsától Debrecenig, Soprontól Szegedig, valamint Miskolctól Pécsig. A külföldi helyszínek esetében az egykori koncentrációs tábor(ok)/haláltábor(ok) domináltak (16,1%), ami a svéd válaszadók esetében 13,7%. Érdekessége volt a kutatásnak, hogy a kollégák 3,3 százaléka az egykori eutanázia-központ(ok)ba is elvitte már a diákjait. Összességében viszont azt mondhatjuk, hogy minden helyszín nagyobb figyelmet érdemel(ne). Meggyőződésünk, hogy a jövőben a történelmi helyszínek oktatásba való bevonása a történelemoktatás módszertani megújulásának fontos részét fogja képezni.

Összegzés

A tanulmány az *on-site learning* fogalmának, neveléstörténeti előzményeinek, módszertani értelemben vett lehetőségeinek rövid áttekintését nyújtotta, középpontba állítva a holokauszt tanításával kapcsolatosan a Centropa anyagait és fejlesztéseit, valamint egy svédországi minta nyomán, eddig próbajelleggel elvégzett, kérdőíves kutatás eredményeit. Szándékaink szerint ez a vizsgálatunk a holokauszt diákok számára befogadhatóbb, interaktív forrásfeldolgozáson és helyszíni, saját tapasztalatokon nyugvó középiskolai megismeréséhez járul hozzá. Minderre a NAT2020 lehetőséget is ad a tanárok, oktatók számára. Projekteket, mélységelvű

témákat tervezhetnek a tanév során, amibe az on-site oktatás kínálta lehetőségeket is beépíthetik. Terveink között szerepel a tématerület, a módszer felhasználási lehetőségeinek további kutatása, például a szakképzés területén történő alkalmazás árnyaltabb megismerése. Meggyőződésünk, hogy a kutatás eredményei elősegíthetik annak a megtervezését, hogy miként lehet árnyaltabbá, tanulói aktivitásra épülő ismeretszerzéssé tenni a fontos, ugyanakkor nagyon nehéz téma bemutatását, tágabban a történelmi emlékezet forrásainak és helyeinek a megismerését napjaink középiskoláiban. Mindez pedig (mint végső cél) hozzájárulhat a diákok globális kompetenciáinak a fejlődéséhez, megerősödéséhez.

Irodalom

András István–Rajcsányi-Molnár Mónika–Bacsa-Bán Anetta–Balázs László–Németh István Péter–Szabó Csilla–Szalay Györgyi (2016): Módszertani megújulás a felsőoktatásban: Az új oktatói szerepnek megfelelő oktatásmódszertani megközelítés. *Dunakavics,* 4., (6.), pp. 25–62. http://dunakavics.uniduna.hu/online_1606.pdf (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Angulo, A. J.–Schneider, Jack (2021): Place, Space, and Localism in Education History. *History of Education Quarterly,* 61., (4.), pp. 389–391.

Boreczky Ágnes (1997): *A gyermekkor változó színterei.* Budapest: Eötvös.

Fűz Nóra (2017): Iskolán kívüli színterek az általános iskolai oktatásban. *Magyar Pedagógia*, 117., (2.), pp. 197–220. http://real-j.mtak.hu/11342/2/MP_117_2.pdf (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Grosso, Correia Luís–Poças, Sara (Eds.) (2019): *ISCHE 41 – Spaces and Places of Education – Book of Abstracts.* Porto. International Standing Conference for the History of Education–Centre for Research and Intervention in Education of the Faculty of Psychology and Education Sciences of the University of Porto.

Grosvenor, Ian (2019): Las ciudades del aprendizaje en tiempos modernos. In: Andrés, María del Mar del Pozo (comisaria gen.): *Madrid, ciudad educadora 1898/1938. Memoria de la Escuela Publica. Ensayos en torno a una exposición.* Madrid: Ayuntamiento de Madrid, Oficina de Derechos Humanos y Memoria.

Jancsák Csaba–Képiró Ágnes–Kiss Mária Rita–Kontár Piroska–Szőnyi Andrea (2018): A Holokauszt oktatása Kelet-Közép-Európában, középiskolában használatos tankönyvek tükrében. *Belvedere Meridionale,* 30., (2.), pp. 119–142. http://www.belvedere-meridionale.hu/wp-content/uploads/2018/02/06_Jancsak_2018_02.pdf (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Kéri Katalin (2020): Múlt a jövőben: neveléstörténet a digitális korban. *Civil Szemle,* 17., Különszám. pp. 23–35.

Kéri Katalin–Szabolcs Éva (2022): Téri fordulat a nevelés- és gyermekkortörténet kutatásában. *Gyermeknevelés,* 10., (4.), pp. 91–100. https://ojs.elte.hu/gyermekneveles/article/view/4919/3998 (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Lefebvre, Henri (1991): *The Production of the Space.* (Translated: Nicholson-Smith, Donald) Oxford: Basil Blackwell.

Löw, Martina (2016): *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures, and Action.* New York: Palgrave Macmillan.

Mészáros István (1982): Kodály, Németh László és a reformpedagógia. *Magyar Pedagógia,* 82., (4.), pp. 307–322.

Németh András (2004): Az osztályterem és berendezésének történeti alakulása. In: Németh András –Pukánszky Béla (Szerk.): *A pedagógia problématörténete.* Budapest: Gondolat. pp. 505–527.

Németh András (2015): Az iskolai tér, iskolaépítészet. A tanterem és berendezésének története. In: Vörös Katalin (Szerk.): *Neveléstörténet az osztatlan tanárképzésben.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem. pp. 35–46.

Nora, Pierre (Ed.) (1984–1992): *Les lieux de mémoire. I–III.* Paris: Gallimard.

Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. *Aetas,* 14., (3.), pp. 142–157.

Sanda István Dániel (2014): Iskolaépület-típusok és életrefom-motívumok a Bárczy-korszak iskoláiban. In: Németh András–Pukánszky Béla–Pirka Veronika (Szerk.): *Továbbélő utópiák II.: reformpedagógia és életreform a 20. század első felében.* Budapest: Gondolat. pp. 214–301.

Sanda István Dániel (2018): A XVI. és XVII. század új iskolatípusai és azok tanulási terei. In: Buda András–Kiss Endre (Szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a taneszközök változó regiszterei.* Debrecen: Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Kiss Árpád Archívum Könyvtára, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet. pp. 352–360.

Szczepanski, Anders–Malmer, Karin–Nelson, Nina–Dahlgren, Lars Owe (2007): The distinctive nature and potential of outdoor education from a teachers' perspective: An intervention study of teachers in school. *Didaktisk Tidskrift,* 16., (4.), pp. 89–106.

Veigl Helga–Zámbó Balázs (2010): Leendő jövőkutató fiatalok ötletei brainstorming keretében 2025-ről. In: Novák Erzsébet–Bertók Krisztina (Szerk.): *Magyarország 2025. 2. kötet – Tanulmánykötet a Magyarország 2025 című akadémiai kutatás alapján.* Budapest: Gazdasági és Szociális Tanács. pp. 523–534. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1767/1/Mo_2025_2.pdf (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Interneten elérhető további művek

Centropa Summer Academy 2022. https://www.centropa.org/en/events/2022/centropa-summer-academy-2022 (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Centropa Summer Academy 2023. https://www.centropa.org/en/events/centropa-summer-academy-2023 (Letöltve: 2023. 03. 20.)

Gyermekek és a tér – Új kutatási lehetőségek a „térbeli fordulat" forrásvidékein. (2022): *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat,* 10., (4.). https://ojs.elte.hu/gyermekneveles/issue/view/355 (Letöltve: 2023. 03. 20.)

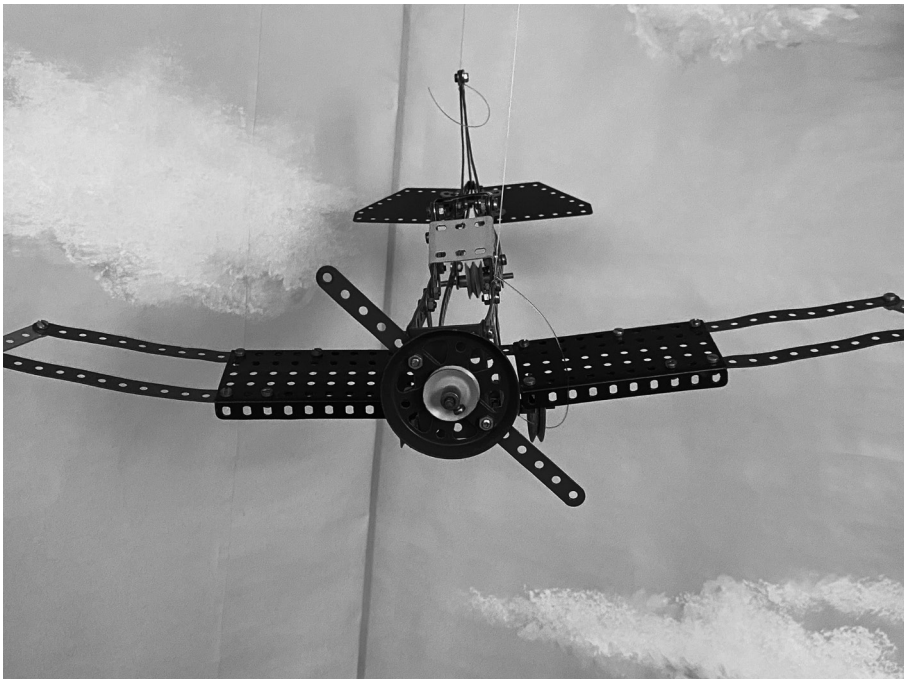

Fotó/Németh István Péter

ÖNKÉNTESSÉG, JÓTÉKONYSÁG A MŰVÉSZET NYELVÉN

A MŰVÉSZET KARITATÍV KÜLDETÉSE A SZLOVÁKIAI MAGYAR PEDAGÓGUSOK ÉS PEDAGÓGUSHALLGATÓK SZEMSZÖGÉBŐL

Csehi Ágota–Orsovics Yvette–Tóth-Bakos Anita

Bevezetés

Az önkéntesség „gyökerei" a régmúltba nyúlnak vissza, a társadalmi életben megjelenő problémák „felkarolásának" egyik legrégebbi formája.

Az önkéntességnek, az adományozásnak, a segítségnyújtásnak a motívuma már a korai kereszténység idején megjelent az emberiség mindennapjaiban. A keresztény szervezetek által folytatott ápoló, gondozó és segítő tevékenységek a formális segítségnyújtás alapjait jelentették. Eleinte az arra leginkább rászorulók, a legszegényebbek számára nyújtottak segítő kezet, amelyek később különböző segélyező szervezetek kialakulásához vezettek (Zentai 2006). Az önkéntesség tehát a törődés és a segítségnyújtás hagyományán keresztül épült be szervesen minden kultúrába, esetlegesen más elnevezéssel és más megnyilvánulási formában. A fő szándék és a cél közös jellemzője: mások életének, életkörülményeinek javítása, segítése.

Jelen tanulmány megírását két fontos tényező inspirálta. Egyrészt rávilágítani arra a tényre, milyen helye, szerepe, küldetése van a művészeteknek, így többek között a zenének is az önzetlen önkéntes segítségnyújtásban és a karitatív jellegű művészeti tevékenységekben, másrészt milyen egyéni motivációk, indítékok, késztetések állnak e tevékenységeket végző személyek cselekedeteinek hátterében. Ennek érdekében felmérést végeztünk, saját fejlesztésű kérdőív segítségével (a nemzetközi szakirodalom ismeretei alapján), melynek célcsoportját szlovákiai magyar pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók képezték. Az elméleti bevezetőt követően e vizsgálat eredményei és következtetései, tanulságai kerülnek itt bemutatásra.

Elméleti háttér

Az önkéntesség meghatározása, értelmezése, fogalma

Az önkéntes szó eredete a latin „voluntarius" kifejezésre utal, amely hajlandót jelent.

Az önkéntesség számos meghatározásával, definíciójával, értelmezésével is találkozhatunk a szakirodalmakban és a hivatalos dokumentumokban. Ezek közös vonása viszont függetlenül egymástól három alappilléren nyugszik:

1) Az önkéntesnek a tevékenységekből nem származik anyagi előnye, csak a kiadások megtérítése az elfogadott;
2) A tevékenység önkéntes;
3) A tevékenység elsősorban más személyek, illetve a társadalom jólétét segíti és fejleszti (Czike–Bartal 2004).

Továbbá, kutatók jelentős része egyetért abban, hogy az önkéntességet a következők jellemzik:

1) Nincs anyagi ellenszolgáltatás.
2) Mások számára végzett munka, általában segítő céllal vagy egy ügy érdekében.
3) Az egyén önként, szabad elhatározásból és akaratból végzi, nem kötelező jelleggel.
4) A motiváció lehet belső (szubjektív, értékorientált) és külső (instrumentális) indíttatású.

Az önkéntes munka nemcsak egyirányú, hanem a kölcsönös (nem feltétlenül anyagi) előnyökön és hasznokon alapszik (Fényes–Kiss 2011b: 36–37).

Az önkéntesség fogalmát a szakirodalom jelentős része annak társadalmi és gazdasági előnyei szempontjából közelíti meg. Az önkéntesség jelentős szerepet játszik a kölcsönös bizalom és szociális kohézió fenntartásában, az egyén, valamint a közösség szempontjából egyaránt. Pozitívumok egész sora azonosítható be.

Többek között azok a személyek, akik részt vettek önkéntes tevékenységekben, programokban, érzékenyebbnek mutatkoztak mások életminősége kapcsán, továbbá az abszolvált tevékenységek során különböző készségek, képességek és ismeretek birtokába is jutottak (Hofmeister-Tóth et al. 2011; Nárai–Tóbiás 2022).

Az önkéntesség dimenziói, területei

Az önkéntesség vizsgálata számos szempontból lehetséges, ezért érdemes áttekinteni a legfontosabb aspektusokat és tényezőket. Bussell és Forbes (2002) modelljének alapját az önkéntesség négy szignifikáns dimenziója adja. Ez az *„Önkéntesség négy W-modelljeként"* [1] is ismeretes, amely az alábbi dimenziókat foglalja magában: 1) az önkéntesség fogalmának meghatározása (What); 2) az önkén-

tesség előfordulásának helyei és területei (Where); 3) az önkéntesek személyének megadása, azaz milyen személyiségi jegyekkel rendelkeznek az önkéntes munkát végzők (Who); 4) és az önkénteseket vezérlő motivációrendszerek megadása, azaz annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az önkéntesség hátterében milyen okok, indítékok állnak (Why) (Bussell–Forbes 2002) *(1. ábra).*

1. ábra. Az önkéntesség négy W-modellje

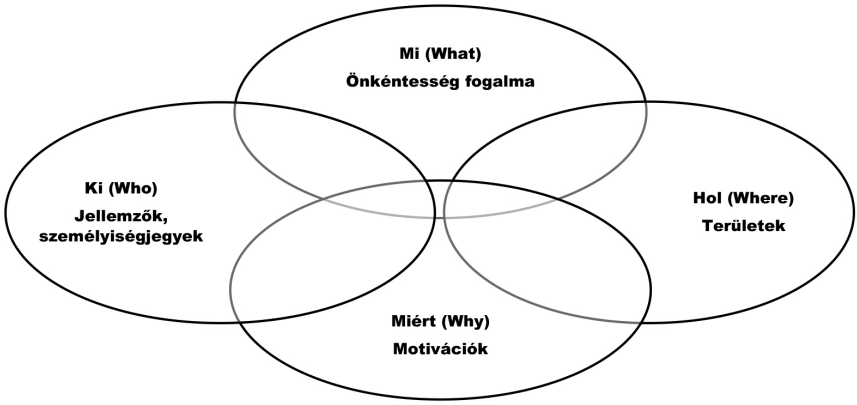

Forrás: Bussell–Forbes (2002).

Mi (What)? – Az önkéntesség fogalma

Önkéntességről abban az esetben beszélünk, amikor is a tevékenység végzése önkéntes alapon és szabad akarat alapján történik. Ellenszolgáltatás nyújtása nem követi az önkéntes tevékenységet, illetve a társadalom hasznára irányul (Nádudvari 2011). Továbbá nem elegendő csupán az egyetemes emberi értékeknek való megfelelés, de az adott társadalom által elfogadott értékrend, cselekvési minták szem előtt tartása is elengedhetetlen (Pecze 2003).

Ki (Who)? – Az önkéntesek jellemzői

Az önkéntes tevékenységeket vállaló személyek eltérő életkörülmények közül és eltérő korcsoportból kerülnek ki. A fiatalabb és az idősebb korosztály tagjai egyaránt beazonosíthatóak. Sőt, lényeges hatást gyakorol az egyénre a családi háttér is. Bussell és Forbes (2002) kutatásai szerint ugyanis azoknál a fiataloknál, akiknek felmenői is szerepet vállaltak közösségi feladatok ellátásával, gyakrabban válnak maguk is önkéntesekké. Szintén pozitívan befolyásolja azoknak a személyeknek a jövőbeni önkéntes aktivitását, akiket gyermekkorban bevontak önkéntes tevékenységekbe (Hetesi–Csovcsics 2014).[2]

Miért (Why)? – Az önkéntesség motivációi

Az önkéntesség hátterében álló tényezők és motivációk megvilágítására több vizsgálat is irányult (főleg az 1970-es évektől). Bizonyos megközelítések alapján az önkéntesség motivációiban két csoportot különítenek el: az *altruisztikus* és az *egoisztikus* értékek motivációs elemeit. Az *altruista-idealista* értékeket szem előtt tartó csoport képviselői inkább az *idősebb generációk* tagjai, míg az *egoisztikus*, vagy a *gyakorlati-pragmatista* indítékok a *fiatalokra jellemzőek*, akik számára a szakmai fejlődés, a kihívásoknak való megfelelés és a tapasztalatszerzés számítanak motiváló tényezőknek (Fényes–Kiss 2011a, 2011b). A segíteni akarás és az ebből következő jó érzés, a hit és a vallás nagyobb részben az idősebb személyeket ösztönzik az önkéntes segítő szándékú tevékenységekre.

A magyarországi helyzetet többek között Czike és Bartal tanulmánya foglalja össze kiválóan (2004), melyben nyolc motivációs faktor került tesztelésre. Ezek a tapasztalatszerzés; a vallás és hit fontossága; a kihívás, szakmai fejlődés lehetősége; az erkölcsi kötelesség; a szabadidő hasznos eltöltésének lehetősége; új barátok, ismerősök szerzése és kapcsolatok kiépítése; közösséghez való tartozás, illetve a szegényeken és rászorulókon való segítés lehetősége (Czike–Bartal 2004). Rámutattak továbbá arra is, hogy a motivációk alapján megkülönböztethető *régi típusú* (azaz hagyományos önkéntesség), *új típusú* (modern) önkéntesség, valamint *vegyes típusú* önkéntesség. Ez esetében a régi (szegényeken való segítés, vallás és hit fontossága, erkölcsi kötelesség, közösséghez való tartozás) és az új típusú (tapasztalatszerzés, kihívás, szakmai fejlődés lehetősége, szabadidő hasznos eltöltése, új barátok és ismerősök szerzése, kapcsolatok kiépítése) önkéntességet jellemző tényezők és kapcsolódó motivációk hasonlóan fontosak az önkéntes személyek számára (Hetesi–Csovcsics 2014).

Hol (Where)? – Hol, milyen területeken folyik az önkéntes munkavégzés

Smith (1994) és Wymer (1997) kutatásuk alapján a következő releváns csoportokat nevezték meg, ahol önkéntes munkavégzés folyhat: 1) művészet és kultúra, 2) vallás, 3) fiatalok személyiségének és képességeinek fejlesztése, 4) oktatás és egészség, 5) az emberek szolgálatában tett egyéb tevékenységek. Wilson és Pimm (1996) is hasonlóan különítettek el egyes területeket, amelyeken kívül még a politika és a sport területén végezhető önkéntesség is számításba került. A Hetesi–Csovcsics szerzőpáros (2014) is az önkéntesség több területen való megjelenését hangsúlyozza, így többek között a társadalmi életben, a gazdaságban, a kultúrában, sőt a politikában is. Továbbá a GHK kutatásai (2010) alapján Európában a következő szektorokban figyelhető meg az önkéntesség: sport, pihenés és szabadidő; kultúra és művészetek; oktatás és kutatás; társadalmi szolgáltatások és egészségügy (Hofmeister-Tóth et al. 2011). Ma már elérhetők szakirodalmak akár a kulturális intézményekben végzett önkéntességről (pl. a múzeumi önkéntességről

lásd Arapovics 2022), vagy a sportönkéntességről is (lásd pl. Benson–Wise 2017; Nárai–Reisinger 2022).

Az önkéntesség eredményes végzése szempontjából megállapítható, hogy döntő fontosságú lehet a megfelelő terület kiválasztása. Ugyanis e tevékenységekből akkor fakadnak jó érzések, akkor érezzük jól magunkat, ha szeretjük is, amivel foglalkozunk. A teljesség igénye nélkül néhány „útmutató":

– *szociális téren:* fogyatékkal élők, öregek, árvák segítése. Szociális kampányok, adománygyűjtési programok, ruhák és élelmiszercsomagok célba juttatása;
– *környezetvédelem:* környezetvédelmi akciók, természetvédelmi, fajvédelmi kampányok szervezése. A környezetvédelem fontosságának tudatosítása a közösségben, túrák, műhelymunkák vezetése;
– *oktatás:* gyermekek, fiatalok oktatása, nevelése, iskola utáni programok szervezése, oktatási módszerek népszerűsítése;
– *kultúra:* kulturális események szervezése a közösség számára, a kultúra népszerűsítése különböző célcsoportok számára, hagyományápolás;
– *érdekérvényesítés:* jogi kampányokban, aláírásgyűjtésben való részvétel. Demokratikus elvek népszerűsítése, lobbi akciók szervezése;
– *egészségügy:* kórházakban a betegek ellátásában, egészségügyi kampányokban (szexuális felvilágosítás, dohányzás ellen, egészséges étkezés) való részvétel.[3]

Az önkéntesség jogi háttere

Az önkéntességet bármely szempontból közelítjük meg és vizsgáljuk, szükséges szem előtt tartani és respektálni a jogi hátterét.

Az önkéntességet, az önkéntes tevékenységet jogi szabályozás védi és szabja meg annak kereteit. Szlovákiában jelenleg a *„Zákon o dobrovoľníctve" 406/2011*-es törvény szabályozza (Zbierka zákonov č. 406/2011-406 ZÁKONz 21. októbra 2011 o dobrovoľníctve a o zmene a doplnení niektorých zákonov), amelyet a következőkben bemutatott vizsgálatunk szempontjából is indokolt megemlíteni. E törvény az első cikkelyeiben ismerteti:

– az önkéntesség és az önkéntes tevékenység fogalmát,
– az önkéntes munka lehetséges területeit,
– a továbbiakban kitér a szabályozás és szervezés kereteire.[4]

Önkéntesség, jótékonyság, segítségnyújtás a kultúra, a művészet, a zene eszközével

Az önkéntesség, a segítségnyújtás, a támogatás egyik kiváló és immár hagyományosnak tekinthető alkalmazási formái a különböző karitatív jellegű művészi projektek, performanszok, rendezvények, és nem utolsósorban a jótékonysági koncertek, melyek a kultúra és a művészet szektorába tartoznak (pl. Smith, Wimer, Wilson–Pimm, Hetesi–Csovcsics, GHK besorolásai alapján).

Az ilyen jellegű műsorok, kulturális rendezvények, hangversenyek széles skálája ismert, a vokális és instrumentális előadásoktól kezdve, a zenés-irodalmi műsorokon keresztül egészen a színpadi műfajokig, vagy az egyházi jellegű előadásokig. A komolyzene és a könnyűzene egyes irányzatai, stílusai egyaránt megjelenhetnek. A támogatás kivitelezhető és felvállalható egyénileg (szólóban), párokban (duóban, duettekben), kisebb kamara formációkban, illetve nagyobb, sőt egészen nagy felállásokban, műfajokban is (pl. kórus, szimfonikus zenekar, színpadi zenés műfajok formájában). Az előadóművészek saját formációikkal, illetve egyéb, a rendezvény kedvéért összeállított egyedi felállásokban, formációkban prezentálhatják művészetüket a kitűzött célnak megfelelően.

A jótékonysági hangversenyek jellegüknél fogva és a kitűzött cél elérése szempontjából lehetnek: *anyagi indíttatásúak* vagy *élmény- és örömforrás ajándékozása* szándékúak. Az anyagi indíttatású hangversenyek és rendezvények fő célja és küldetése bizonyos egyén(ek), vagy akár társulások, intézmények javára irányuló gyűjtés, melyben a rendezvény által gyűjtött összeget ezek támogatására fordítják, adományozzák.

Ezeken a rendezvényeken az előadók döntő többsége lemond az őket megillető tiszteletdíjról a segítségre szoruló fél, felek javára. A két típus ötvözése is gyakran előfordul. Ilyen esetben egy nonprofit szervezet (alapítvány, egyesület) gyűjtés vagy anyagi segítségnyújtás céljából szervezett rendezvényének fő eszköze a művészet, a koncert, az előadás. Az előadóművészek az élményszerzés mellett a rendezvény programját és népszerűsítését is biztosítják, így többszörös interakcióra is sor kerül, szereplők–előadók és közönség–hallgatók, illetve aktív és passzív résztvevők között.

„A művészet életünk részét képezi, felbecsülhetetlen értékű, hat testi, lelki, szellemi fejlődésünkre, személyiségünket pedig az átélt élmények és az általuk kiváltott érzelmek hatásával lelkünkön keresztül táplálja. Ösztönző ereje a felfedezésben, a körülöttünk lévő világ szépségének és harmóniájának megismerésében nyilvánul meg." (Orsovics et al. 2018: 121)

A művészetek szerves része a zene, amely az ember lelki egyensúlyának egyik záloga. Emberformáló ereje van, amely pozitívan hat az egész személyiségre, a kognitív és érzelmi kompetenciák fejlődésére, a testi-lelki egészségre. Segít a lelki harmónia és jóllét elérésében, az egészség megőrzésében és ápolásában, a stressz oldásában, a rehabilitációban (Falus 2016).

Az önkéntességre és annak háttér-motivációira fókuszáló vizsgálat

A fentiekben összefoglalt elméleti ismeretek alapján (is) célként tűztük ki, hogy feltérképezzük és megvizsgáljuk a szlovákiai magyar pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók körében gyakorolt önkéntességet, segítségnyújtást, valamint azok hátterében álló motivációkat. A vizsgálat középpontjában kulturális rendezvények, művészeti jellegű előadások, jótékonysági hangversenyek állnak.

Ezek szellemében jelen tanulmány a továbbiakban egy kérdőíves felmérést, valamint a feltett kérdésekre kifejtett válaszok és a megfogalmazott vélemények elemzése alapján kapott eredményeket és következtetéseket mutat be.

A vizsgálat célja, kutatási módszere és menete

A vizsgálat célja feltérképezni a szlovákiai magyar pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók által végzett önkéntes jótékonysági jellegű művészi tevékenységeket, valamint feltárni azokat az egyéni motivációkat, indítékokat, amelyek e tevékenységeket végző személyek cselekedeteinek hátterében állnak.

A felmérés a 2021/2022-es akadémiai évben valósult meg, szlovákiai magyar pedagógusok, oktatók, nevelők bevonásával, valamint a Selye János Egyetem Tanárképző Kara hallgatóinak körében. A vizsgálat résztvevőiként döntő többségében célirányosan olyan személyeket, pedagógusokat, oktatókat, nevelőket, pedagógushallgatókat kértünk fel (összesen 160 főt), érintve a nyugat-, közép- és kelet-szlovákiai magyar lakta régiókat, akiknek (tudomásunk szerint) van tapasztalatuk önkéntes, karitatív jellegű művészi tevékenységgel kapcsolatosan.
A vizsgálat kérdőíves módszer segítségével történt, online formában. A válaszadók a megfogalmazott kérdésekre írásos formában válaszolhattak. A felkért 160-ból összesen 146 személy töltötte ki a kiküldött kérdőívet és küldte vissza online formában.

A kutatási kérdések

A kérdőíves felmérés 3 háttérvizsgálatra irányuló felvezető kérdést és további 10 kérdést tartalmazott, amelyek tartalma a vizsgálati kérdések alapját képezték és a releváns eredmények elérését, kimutatását segítették. A kérdések többségénél a pontosan megadott válaszok közül 1-1 lehetőséget lehetett kiválasztani, kettő kérdés esetében (6. és 7. kérdés) több válaszlehetőséget is be lehetett jelölni, valamint kettő kérdésnél (9. és 10. kérdés) a válaszadók szabadon írhatták le, fejthették ki véleményüket, tapasztalataikat, biztosítva ezzel is a vizsgálat objektivitását.

A felmérés célirányosan megfogalmazott három kutatási kérdése a következő:

1. *A megkérdezett pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók vettek-e részt valamilyen művészeti jellegű jótékonysági rendezvénye(ke)n, hangversenye(ke)n, tevékenység(ek)ben?*
2. *Milyen szándék, indíték, motiváció állt a részvételük hátterében és milyen tapasztalatokkal gazdagodtak?*
3. *Fontosnak tartják-e a jótékonysági hangversenyek, művészeti jellegű karitatív rendezvények népszerűsítését intézményes keretek között, illetve beépíteni azokat az oktató-nevelő folyamatba és átadni a tapasztalatokat a fiatalabb generációknak?*

A kérdőív összeállításának és a kutatási kérdések megfogalmazásának alapját a Bussell–Forbes-féle (2002) „Önkéntesség négy W-modellje" képezte – ennek alapkérdéseire építve térképeztük fel, hogy a megkérdezett személyek végeznek-e önkéntes tevékenységet, ha igen, milyen gyakorisággal (WHAT?), mely pedagógusok és pedagógushallgatók (WHO?), mely területeken (WHERE?), és milyen motivációk által vezérelve (WHY?).

A vizsgálat háttéradatai

A kutatás a háttéradatok feltérképezésével, a vizsgálatba bevont személyek adatfelvételével indult, amely a megkérdezettek nemére, foglalkozására és korára irányult. A 146 válaszadó aránya nemek tekintetében a következőképp alakult: 13,8 százalékát férfiak képviselték, vagyis számadatokban ez 20 férfi, míg a 86,2 százalékát nők tették ki (125 fő).

A háttéradatok részeként a megkérdezettek foglalkozását, a pedagógusok, oktatók, nevelők szakterületét térképeztük fel. A 146 válaszadó közül kilencen nem válaszolták meg ezt a kérdést. A 137 kapott válasz között a következő megnevezések szerepeltek: *tanár, zenetanár, zenei nevelés szakos tanár és karnagy, zenei nevelés és képzőművészeti nevelés szakos tanár, egyházzenei tanár, zeneiskolai tanár, fuvolatanár, énektanár, zongoratanár, hegedűtanár, óvodapedagógus, óvodai asszisztens, pedagógiai asszisztens, személyi asszisztens speciális alapiskolában, alsó tagozatos pedagógus, magyar nyelv és irodalom – zenei nevelés szakos tanár, nevelőnő, kollégiumi nevelő, tánctanár, karnagy, kántor, zeneszerző, dalszerző és énekes, előadóművész, zongoraművész, orgonaművész és tanár, hivatásos zenész, nyugdíjazott tanár.* A vizsgálatban részt vevő pedagógushallgatók a következő tanulmányi programokat, szakokat, szakpárosításokat jelölték meg: *óvodapedagógia, tanítóképzés (elemi szint), magyar nyelv és irodalom – történelem, magyar nyelv és irodalom – angol nyelv és irodalom, magyar nyelv és irodalom – matematika, pedagógia és köznevelés szakos hallgató.*

A háttérvizsgálat további részében a megkérdezettek életkorát mértük fel, akik négy korhatárban azonosíthatták be magukat, a 18–25 év közötti, 26–40 év közötti, 41–60 év közötti, valamint a 60 év feletti korcsoportban. A válaszadók legnépesebb csoportját a fiatal korosztály képviselte, azaz a 18–25 év közöttiek (69 fő, 47,3%), majd a 41–60 év közötti éveket képviselők következtek (43 fő, 29,5%). A 26–40 év közöttiek a minta közel hetedét (22 fő, 15,1), a legidősebb korosztály, a 60 év felettiek pedig a minta kevesebb mint tizedét tették ki (12 fő, 8,2%).

A vizsgálat eredményeinek a bemutatása

A következőkben a kutatási kérdések alapján és sorrendjében mutatjuk be a kapott eredményeket.

1. vizsgálati kérdés: A megkérdezett pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók vettek-e részt valamilyen művészeti jellegű jótékonysági rendezvénye(ke)n, hangversenye(ke)n, tevékenységekben?

Az első vizsgálati kérdés megválaszolását a kérdőív első 5 kérdése segítette. Ezek a kérdések azon túl, hogy konkrétan feltárták, hogy a megkérdezettek voltak-e aktív résztvevői művészeti jellegű karitatív rendezvényeknek, ha igen, hány alkalommal, arra is fókuszáltak, hogy milyen jellegű rendezvények voltak ezek, illetve milyen céllal megrendezett események. Nem utolsósorban arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezett résztvevő milyen szerepkörben tevékenykedett a jelölt rendezvényen/rendezvényeken.

A gyűjtött adatokból az alábbi összesített információkra derült fény:

A válaszadók *77,9 százaléka (113 fő) volt aktív résztvevője* karitatív jellegű művészeti rendezvénynek, míg *22,1 százalékuk (32 fő)* válaszolta azt, hogy nem vett részt ilyen jellegű tevékenységben. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a vizsgálatban részt vevő személyek döntő többsége (78%-a) részt vett karitatív jellegű művészeti rendezvényen, hangversenyen, tevékenységben.

A művészeti jellegű jótékonysági rendezvényeken való részvétel gyakorisága a válaszok alapján a következő mutatókat eredményezte: 1–2 alkalommal a megkérdezettek harmada (32,3%) vett részt, 3–5 alkalommal 21,8 százalékuk, 6–10 alkalommal közel ötödük (18,8%). 15-nél több alkalmat jelölt meg a válaszadók 21,1 százaléka, míg a legalacsonyabb hányadot (8 fő, 6,2%) a 10–15 alkalommal résztvevők csoportja tette ki.

Kérdőívünkben a résztvevőknek lehetősége volt pontosan megnevezni azokat a karitatív jellegű rendezvényeket, melyeken aktívan részt vettek. Ennek a kérdésnek az volt a célja, hogy feltérképezzük, milyen művészeti jellegű jótékonysági rendezvények valósulnak meg Szlovákia egyes magyarlakta régióiban. A 102 kapott válasz között döntő többségében az *öregek otthona, idősek klubja, szociális otthonok, gyermekotthonok, beteg gyerekek, hátrányos helyzetűek* részére megvalósult jótékonysági rendezvények kerültek felsorolásra, sőt részben pontos megnevezésekkel feltüntetett személyek, intézmények, *alapítványok számára*. A kapott válaszokat vizsgálva és elemezve megállapítható, hogy a megnevezett, felsorolt rendezvények jellegüknél fogva a következő 5 csoportba sorolhatók (konkrét példákkal, illetve a rendezvények megnevezésével alátámasztva):

1) *Karitatív művészeti jellegű rendezvények az idősebb korosztály számára* (Tiszteljük az időseket – jótékonysági hangverseny, Karácsonyi műsor az Idősek Klubja részére, „Karácsonyváró" műsor az idősek otthonában, Timóteus Ház – idősek és speciális gondozást igénylők otthona);

2) *Karitatív művészeti jellegű rendezvények a beteg és hátrányos helyzetű gyerekek és fiatalkorúak megsegítésére* (Koncert sérült gyermekekért, Piros Orr Bohócdoktorok előadásai beteg, kórházban ápolt gyermekek számára, Jótékonysági zenés-irodalmi műsor a mentálisan sérült gyermekekért, Jótékonysági koncert Böjte Csaba árvái számára, Gyerák Zsókának szól a dal c. adománygyűjtő koncert, „Galántafeszt" Póda Andráskáért, Kantha Dóra Alapítvány jótékonysági koncertjei);
3) *Karitatív művészeti jellegű rendezvények az egészségügyi problémákkal küzdők és a segítségre szorulók részére* (Koncert a hemofíliás betegek részére, a Rákellenes Liga Nárciszok Napja – a daganatos betegségekben szenvedők megsegítésére, Bátor Tábor jótékonysági koncertje Pozsonyban, Parasportress Jövőért Alapítvány jótékonysági rendezvényei, Párkányi Mozgássérültek Szervezete);
4) *Egyéb segítségnyújtó, művészeti jellegű jótékonysági rendezvények* (Együtt az otthonért – jótékonysági rendezvény, Koncert az ifjú tehetségek felkarolására, Karácsonyi jótékonysági bál, Énekes jótékonysági est, Karitatív Advent 2018, Missa Missió, Jótékonysági hangverseny a templomunk felújításáért, Orgonahangversenyek templomok restaurálására, berendezésére, Jótékonysági koncert a párkányi Mária Valéria híd felújításáért, Jótékonysági koncert Ukrajnáért);
5) A felsorolt jótékonysági rendezvényeken kívül *további művészeti jellegű jótékonysági műsorok* is megnevezésre kerültek, mindenekelőtt a *képzőművészet és az irodalom elemeinek alkalmazásával* (A Timóteus Ház – idősek és speciális gondozást igénylők otthona folyosójának dekorálása, faliképek festése szociális intézmények részére, falikép festése a Timóteus Ház részére, Geri csodalámpása, Kórházi meseolvasások beteg gyerekek számára).

A tekintetben, hogy a megkérdezettek milyen szerepkörben tevékenykedtek az említett rendezvényeken, a kapott válaszok alapján megállapítható (a válaszolók ennél a kérdésnél több „szerepkört" is megjelölhettek), hogy leginkább *aktív szereplőként és előadóként* (80 fő) vettek részt jótékonysági rendezvényeken. Hasonlóan magas mutatót eredményezett a *hallgatói, nézői és adományozói* szerepkör (72 fő). Kisebb mértékben jellemzők a társszervezői (25 fő) és a *rendezvények indítványozói, felelősei* (20 fő), valamint a *rendezvények műsorvezetője, moderátora* szerepkörök (15 fő). Az egyéb szerepkört is megjelölte néhány válaszadó (10 fő).

Az aktív résztvevőként „támogatott" jótékonysági rendezvények, hangversenyek kitűzött céljai a jelölésük gyakoriságának mutatói alapján a következők:
– A pénzgyűjtés, adományozás céljával – személy, intézmény részére: 45,1 százalék (60 fő)
– Az élmény- és örömforrás szerzése szándékával: 72,9 százalék (97 fő)
– Egyéb: 20,3 százalék (27 fő).

A kapott válaszok alapján konstatálható, hogy a válaszadók döntő többsége (73%) olyan jellegű jótékonysági rendezvényeken vett részt, amelyek elsődleges célja az élmény- és örömszerzés volt, de meghatározó a *pénzgyűjtés, adományo-*

zás cél is (45%). Azonban a rendezvények sokszínűségét sejteti, hogy a válaszadók ötöde jelölte meg az egyéb kategóriát (is).

2. vizsgálati kérdés: Milyen szándék, indíték, motiváció állt a jótékonysági rendezvények részvételének hátterében és milyen tapasztalatokkal, élményekkel gazdagodtak a résztvevők?

A kérdőív két külön kérdésben próbált választ találni erre a kutatási kérdésre, mely során külön került megkérdezésre a motiváció kérdésköre és a részvétel adta tapasztalatok, élmények. A motiváció kérdésére a megadott kilenc lehetőségből több választ is be lehetett jelölni. Az egyes lehetőségeket és az azokra megjelölt válaszokat a feldolgozott kvantitatív mutatók alapján, a kapott eredmények csökkenő sorrendjében illusztráljuk a *2. ábrával.*

2. ábra. A válaszadók művészeti jellegű karitatív rendezvényeken való részvételének motivációi, indítékai (fő) (n=134)

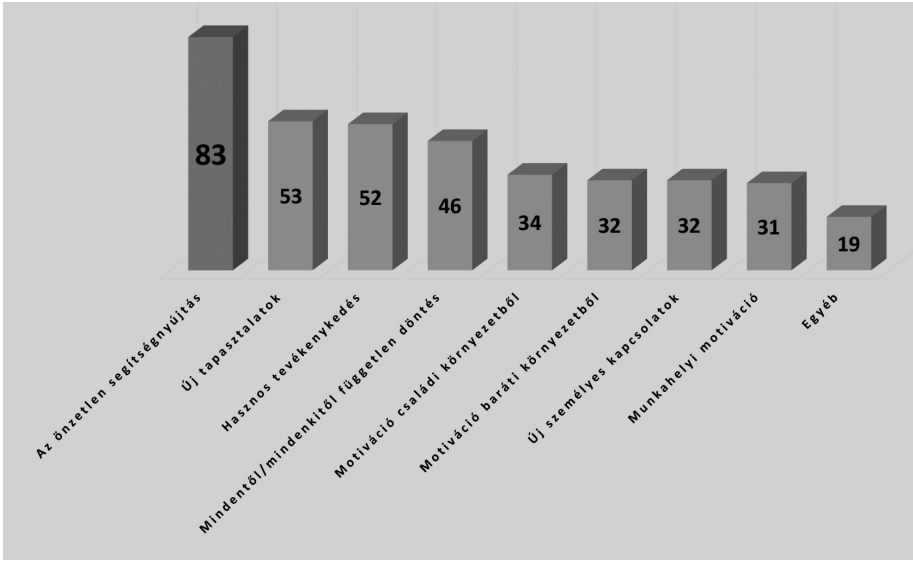

Forrás: Saját szerkesztés.

A válaszok szignifikánsan magas mutatókat eredményeztek az *önzetlen segítségnyújtás* javára. Ez alapján megállapítható, hogy a vizsgálatban részt vevő, illetve a válaszadók döntő többségének, azaz 62 százalékának az *önzetlen segítségnyújtás szándéka* állt a jótékonysági rendezvényeken, hangversenyeken való részvételük motivációjának központjában.

A tapasztalatokra és élményekre irányuló kérdésre szintén több lehetőséget lehetett bejelölni a megadott öt válaszlehetőségből. Az egyes lehetőségek és azok-

ra megjelölt válaszok az adatok feldolgozott formájában, csökkenő sorrendben a következőképpen alakultak:
– *a segítségnyújtásból adódó pozitív érzések: 92 jelölés (69,7%)*
– új kapcsolatok, személyek, barátok: 61 jelölés (46,2 %)
– új szakmai tapasztalatok: 55 jelölés (41,7 %)
– szereplés, reprezentációs lehetőségek: 54 jelölés (40,9 %)
– egyéb: 17 jelölés (12,9 %).

A válaszok alapján egyértelműen megállapítható a megkérdezett pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógusjelöltek pozitív emberi magatartása és hozzáállása, többségük (70%) a *segítségnyújtásból adódó pozitív érzéseket, élményeket* emelte ki, amelyekkel a jótékonysági tevékenységek következményeként gazdagodtak.

3. vizsgálati kérdés: Fontosnak tartják-e a jótékonysági hangversenyek, művészeti jellegű rendezvények népszerűsítését intézményes keretek között, illetve beépítését az oktató-nevelő folyamatba?

A harmadik kutatási kérdés feltárását a kérdőív szintén több külön kérdésben kísérli meg, melyek a konkrét válaszadáson túl az önálló véleményformálás és visszajelzés lehetőségét is biztosították. A válaszadók döntő többsége (79,7%-a) válaszolta, hogy fontosnak tartja beépíteni a jótékonysági rendezvényekkel kapcsolatos tapasztalatokat, ismereteket az oktató-nevelő folyamatba. A válaszadók közel ötöde (18,8%) bizonytalan e téren, nem tudja, hogy fontos-e az érintett tapasztalatok átadása a fiatalabb generációk számára és két válaszadó (1,4%) nem tartja fontosnak ezt a tevékenységet. A kapott válaszok és eredmények azt bizonyítják, hogy a felmérésben részt vevő és a válaszadó személyek többsége fontosnak tartja a karitatív jellegű művészeti rendezvényekkel, hangversenyekkel, tevékenységekkel kapcsolatos tapasztalatok, ismeretek beépítését a pedagógiai gyakorlatba és megismertetni ezek fontosságával és hatásával a fiatalabb korosztályokat.

A szabad válaszokat lehetővé tevő utolsó kérdések is meglepően gazdag visszajelzésekkel járultak hozzá a kutatási eredményhez. Azon túl, hogy az előzőekben jelölt szempontot a válaszadók konkrét indokokkal, véleménnyel támasztották alá, további szabadon megfogalmazott gondolatok formájában is kifejtették véleményüket. Az indoklásra lehetőséget adó kérdésre a 146 válaszadó közül 102 személy válaszolt. A kifejtett vélemények, nézetek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a válaszok középpontjában más-más szempont áll. Ezek tartalmát elemezve a válaszok három csoportba oszthatók: *a) a művészet sokoldalú felhasználhatósága az oktatásban, nevelésben; b) a személyiségfejlődés sokrétűsége; c.) a művészet szocializációs szerepe.*

Az első a) csoportban a válaszadók a művészet, a zene sokoldalúságát ragadták meg, mint a jótékonykodás, az önkéntes segítségnyújtás egy lehetséges és hatásos formáját. Kiemelték a művészet lélekemelő, esztétikai érzéket fejlesztő, önbizalom növelő szerepét, hangsúlyozva, hogy segítségként használni még inkább, sokszo-

rosan hatásos. E szempont alátámasztható 1-1, a válaszok közül válogatott nézettel:

„A művészeti tevékenységekkel példát lehet mutatni a gyerekeknek és motiválni lehet őket a segítségnyújtásra."

„A zene össze is köt. A jótékonysági hangversenyek alkalmat nyújtanak a valódi, gyakorlatias segítségnyújtásra."

„Fontos, hogy megmutassuk a gyerekeknek, a jövő generációinak, hogy a zenét ilyen pozitív dolgokra is fel lehet használni."

„Fontos, hogy a diákjaim lássák, hogy a művészettel milyen sokat tudunk adni másoknak, és a művészeteken keresztül is segítséget tudunk nyújtani és pozitív érzéseket közvetíteni."

A második b) csoportba sorolt vélemények megfogalmazói mindenekelőtt *a személyiségfejlődés lehetőségét és a nevelés sokrétűségét* tartották szem előtt.

A válaszok tartalmában gyakran követhetők nyomon az olyan kifejezések, fogalmak és azok kapcsolódási pontjai, mint a segítségnyújtás és a személyiségfejlődés, az átélt élmény és a személyiség fejlesztése, az értékrend és a segítségnyújtás általi élmény, a tudás és az emberség, emberség és nevelés, empátia és pedagógia. Ezt a megközelítést a következő válogatott vélemények támasztják alá:

„A gyerekeknek meg kell tapasztalniuk, hogy milyen érzés az, ha másoknak segítenek. Mindemellett új érzéseket élhetnek át és észrevétlenül fejlődik a személyiségük."

„Az átélt élmény fejleszti a legjobban a személyiséget, és az lenne a legjobb, ha minél több gyermek értékrendjébe alappillérként kerülne be a segítségnyújtás általi élmény és öröm."

„Mert a tudás »emberség« nélkül semmit sem ér. A »nevelés« legalább annyira fontos, mint az »oktatás«.

„Empátia, tisztelet, törődés… ezek mind alapvető pillérei minden szakmának, ahol emberekkel, személyiségekkel dolgozunk. A pedagógiában elengedhetetlen."

„Az önkéntesség egy alapvető érték. Nyitottság más emberek iránt. Megismertetve a gyerekeket ezzel a fogalommal, majd tevékenységgel, személyes fejlődésen mennek keresztül, folyamatosan tanulhatnak magukról és másokról. Ezért érzem, hogy nagyon fontos lenne beépíteni az oktató-nevelő gyakorlatba."

A további c) csoportba sorolt vélemények elemzése és összegzése alapján megállapítható, hogy a válaszadók a *motiváció és a segítségnyújtás kapcsolódási pontjaira fókuszáltak, mint a nevelés egy kiváló szocializáló eszközére.* A vélemények egy kiemelt közös pontja: a segítségnyújtásra történő motiválás a legkülönbözőbb formákban. Mindenekelőtt a gyerekek, a fiatalok *szociális érzékenységének, érzékenyítésének, illetve a szociális intelligencia fejlesztésének érdekében.* A feltüntetett szempontokat többek között a következő gondolatokkal indokolták meg (válogatás):

„Fontos, hogy fejlesszük a gyerekek szociális érzékét. Adjunk számukra lehetőséget arra, hogy megtapasztalják milyen érzés a segítségnyújtás, valamint az olyan eseményeken való részvétel, melynek célja a spontán örömforrás és az önzetlen adományozás."

„Fontos, mivel elősegíti a fiatalok fejlődését, építheti szociális képességeiket, magabiztosabbá válhatnak és mindemellett értékes szórakozást biztosít."

„Motiváljuk a tanulókat arra, hogy önzetlenül segítsenek másoknak, ha tudnak."

„Fontos a diákokat motiválni egyrészt a jó teljesítmény elérésére, és hogy egyben szereplőként részt vehessenek a jótékonysági programokon. Ezzel egyben a szülőket, barátokat, ismerősöket, adakozókat is motiváljuk a jó ügyek támogatására."

A kérdőív lezárásaként megadott szabad visszajelzés lehetőségével 37 személy élt, illetve fejtette ki véleményét, tapasztalatait. Ezen válaszok tartalmát vizsgálva kiolvasható, hogy a pedagógia, az oktatás-nevelés, a művészet, az önkéntesség, a jótékonykodás kapcsolódási pontjai, közös aspektusai egyaránt megjelennek. Hangsúlyt kapott azok komplex személyiségfejlesztő hatása, megemlítve a kognitív képességekre és az érzelmi intelligenciára egyaránt kifejtett hatásukat. A válaszadók továbbá az oktatás-nevelés és a művészeti jellegű tevékenységek összekapcsolásának magasabb dimenziójára is rávilágítottak. Mindenekelőtt a pozitív érzelmek, az öröm, a boldogság, a segítségnyújtás tevékenységéből fakadó „flow" érzésekre mutattak rá és azok lehetséges megjelenésére a pedagógia, a nevelés területén. A vizsgálat utolsó kérdésére kapott válaszok tartalmát illetően érdekes és értékes gondolatokat, meglátásokat eredményeztek a válaszadók azon indokai, amelyek a karitatív jellegű művészeti tevékenységek és az edukáció kapcsolatát a társadalomra gyakorolt pozitív hatások, illetve az állampolgári kompetenciák aspektusából közelítik meg. Tekintettel arra, hogy a vizsgálat egyetemi szinten is aktívan zajlott, a válaszokban a pedagógusképzésre vonatkozó kulcsfontosságú gondolatok is megjelentek. Ezek legfontosabb szegmense és egyben küldetése a jövő generációit felkaroló pedagógustársadalom elhivatottságának, érzelmi intelligenciájának, komplex személyiségfejlesztésének a fókuszba állítása.

A vizsgálati eredmények összegzése, konklúzió

Az előzőekben bemutatott vizsgálatban saját fejlesztésű kérdőív segítségével felmérést végeztünk, melynek célcsoportját a szlovákiai magyar pedagógusok és pedagógushallgatók képezték. A vizsgálat célja a szlovákiai magyar pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók körében végzett önkéntes jótékonysági jellegű művészi tevékenységek feltérképezése, valamint azoknak az egyéni motivációknak, indítékoknak a feltárása volt, amelyek e tevékenységeket végző személyek cselekedeteinek hátterében álltak. Vizsgálatunk középpontjába 3 kérdést állítottunk és fogalmaztunk meg, melyek alapján elemeztük és összegeztük az eredményeket és következésképpen levontuk a tanulságokat. A vizsgálati kérdéseket Bussell–Forbes (2002) „Önkéntesség négy W-modellje" inspirálta, így az adatok értékelésében is ebből kiindulva összegezzük a kapott eredményeket.

Who – Ki: A vizsgálatban részt vevő kutatási minta a szlovákiai magyar pedagógusok, oktatók, nevelők és pedagógushallgatók; a kérdőívvel a célzott kiválasztás elvén ezt a célcsoportot szólítottuk meg. Ennek megfelelően az eredmények is a

kutatási mintára értendőek, szélesebb körre nem általánosíthatóak. Megállapítható azonban, hogy a kutatási mintában, a válaszadók körében a pedagógusok és pedagógushallgatók aránya szinte fele-fele (52% pedagógus – 48% pedagógushallgató). Az adatokból kiolvasható eredmények tehát egyaránt vonatkoznak a jelen és a jövő pedagógusgenerációjára is. A résztvevők életkori arányai is rendkívül színesen alakultak – a legfiatalabb korosztálytól, 18 évestől egészen a 60 év feletti korosztályig. A kapott adatok egyezést mutatnak Hetesi–Csovcsics (2014) és Bussell–Forbes (2002) eredményeivel, akik szintén arról számoltak be, hogy az önkéntesek közt minden korcsoport jelen van.

Az első vizsgálati kérdésre kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a megkérdezett 146 pedagógus és pedagógushallgató döntő többsége, *78%-a volt aktív részese művészeti jellegű jótékonysági rendezvénynek, hangversenynek, tevékenységnek.* A pedagógus szakma és hivatás jellegéből adódóan humán jellegű, melynek célja a nevelés, oktatás, fejlesztés, a tudás és értékek átadása, gyarapítása – ebből adódóan feltételezhető, hogy a pedagógusok és pedagógushallgatók személyiségjegyeiben jelen van a segítő szándék, az önkéntességhez kapcsolódó pozitív attitűd. Ez a feltételezés teljes mértékben kiolvasható a kapott adatokból is, hiszen a kapott 78 százalék magas érték és azt jelenti, hogy a megkérdezettek több mint háromnegyede vett már részt ilyen jellegű tevékenységben.

What – Mi: Az önkéntesség lényege, hogy a tevékenység végzése önkéntes alapon és szabad akarat alapján történik, a társadalom hasznára az adott, a társadalom által elfogadott értékrend, cselekvési minták szem előtt tartása mellett (Pecze 2003). Ezeknek a kritériumoknak a kapott válaszok teljes mértékben megfeleltek. A válaszokból kiolvasható, hogy a megkérdezettek több szerepkörben is jelöltek válaszokat: az adományozó (ez a kategória a segítségnyújtás célzott formája), vagy épp aktív szereplő szerepkörében (ez a lehetőség célozza leginkább az élményszerzés és a jó ügy szolgálata kategóriákat). Továbbá megfigyelhető, hogy a megszólított pedagógusok között figyelemreméltó számban akadt, aki indítványozóként, szervezőként és/vagy társszervezőként vette ki a részét az önkéntes tevékenységekből. Ezekben a „kategóriákban" mindenképp a cselekvési minta és az attitűdformálás eszméje is fellelhető és azonosítható.

A válaszadók döntő többsége egyrészt aktív szereplőként, előadóként, másrészt adományozóként, nézőként, hallgatóságként vett részt e rendezvényeken. Az eredményekből kiemelhető az is, hogy a részvételi célok között szereplő kezdeményező, szervező szerepkör is helyet kapott, amely mindenképp utal a jótékonykodás iránti komoly elhivatottságra. A részvétel rendszerességére vonatkozóan elmondható, hogy a megkérdezettek a legnagyobb, azaz 32 százalékban 1–2 alkalommal vettek részt művészeti jellegű karitatív rendezvényeken. Magas százalékarányokban jelölték a 3–5 alkalommal (22%) és a 15 alkalomnál többszöri részvételt is (21%), tehát a megkérdezett személyek részvétele az ilyen jellegű karitatív rendezvényeken figyelemreméltónak minősíthető. A részvételi arányra utaló eredmények nagyon változatosak, de emellett egyértelműen utalnak arra, hogy a megkérdezettek nagy százaléka esetében rendszeresen szerepel az önkéntes

tevékenység. Ez szintén az elhivatottság és a segítségnyújtás iránti belső motiváció jelenlétére utal. Ezek az adatok még inkább alátámasztják az önkéntesség szabad akaratból történő végzését, hiszen aki ilyen jellegű tevékenységet többször, akár rendszeresen is végez, ott egyértelmű a *segítő szándékú attitűd és a társadalom hasznára irányuló motiváltság.* Pedagógusként, illetve pedagógushallgatóként ez az attitűd a példamutatás és a cselekvési minta átadás során a pedagógiai hatás, a nevelés és oktatás szerves részévé válik, amely ösztönözheti és ösztönzi a közösség további tagjait is.

A vizsgálat egyik szignifikáns eredménye a karitatív művészeti jellegű rendezvények céljában rejlik, a válaszadók kiemelkedő része és egyben döntő többsége (93 fő a 146-ból) *az élmény- és örömforrás szerzésének a szándékával* vett részt a jótékonysági rendezvényeken.

A válaszadók kisebb része (57 fő) a *pénzgyűjtés, adományozás céljával* abszolvált ilyen jellegű tevékenységet.

Where – Hol: Jelen felmérés az önkéntes tevékenység egy kiválasztott szegmensét kutatja, a művészeti, illetve a zenei jellegű rendezvényekre, performanszokra fókuszál. A válaszokból összegezhető, hogy a megnevezett rendezvények döntő többségét a *jótékonysági hangversenyek képezték.* A megnevezett rendezvények az alábbi célokat, célcsoportokat szólították meg: *öregek otthona, idősek klubja – az idősebb korosztály számára; szociális otthonok, gyermekotthonok, beteg gyerekek, hátrányos helyzetűek részére – beteg és hátrányos helyzetű gyerekek megsegítésére; az egészségügyi jellegű segítségre szorulók részére.* A hangversenyek egy része templomokban, egyházi jelleggel is zajlott. Az eredmények tehát egyezést mutatnak az elméleti részben említett Smith (1994) és Wymer (1997) által meghatározott 5 releváns csoporttal: 1) művészet és kultúra, 2) vallás, 3) fiatalok személyiségének és képességeinek fejlesztése, 4) oktatás és egészség, 5) az emberek szolgálatában tett egyéb tevékenységek.

Why – Miért: Az önkéntes tevékenység kapcsán talán a legfontosabb kérdés, hogy az adott egyén miért, milyen okból, indíttatásból is végzi azt, mi motiválja, mi cselekedetének „mozgató rugója", hogy szabad akaratából, szabadidejében másokat, jó célokat segítsen, támogasson. Ennek okán is ez a kutatásunk legfontosabb és részletességgel körüljárt kérdése (erre irányul a második és harmadik kutatási kérdés) – a motiváción túl kiemelve annak pedagógiai hasznosságát és fontosságát is.

A második vizsgálati kérdésre kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a válaszadó 146 személy, pedagógus és pedagógushallgató döntő többségét, *közel kétharmadát (62%-át) az önzetlen segítségnyújtás vágya, motivációja ösztönözte a művészeti jellegű karitatív rendezvényeken, hangversenyeken való részvételre.* Ennél kisebb százalékban mutatkozott *az új tapasztalatok szerzése szempontja* (40%) és *a hasznos tevékenykedés, időtöltés faktora* (39%), valamint említést érdemel még a mindenkitől *és mindentől független önálló, erkölcsi alapokon nyugvó döntés* lehetősége (34%). Ennél a kérdésnél a válaszadók egyidejűleg több válaszlehetőséget is megjelöltek. A válaszok mennyiségi mutatójából következtethető, hogy éltek is ezzel a lehetőséggel, hiszen az összegzés alapján megállapítható, hogy

382 jelölés érkezett. Számolva egy korábbi kérdés adataival, mi szerint a megkérdezettek közül 113 válaszadó volt részese önkénteseként művészeti jellegű karitatív rendezvénynek – ez azt jelenti, hogy több mint háromszor több jelölés érkezett a motivációt kutató kérdésre. Ez alapján elmondható, hogy átlagosan akár 3-nál több tényezőt is jelölt egy válaszadó. A beérkezett válaszok 62 százaléka az önzetlen segítségnyújtásra érkezett, ami megalapozza az altruisztikus önkéntesség jelenlétét, a további válaszok változatossága és jelölési gyakorisága pedig utal az egoisztikus önkéntesség jelenlétére is, mely szerint a segítő szándék olyan további motívumokkal társul, mint a fejlődés lehetősége vagy a tapasztalatszerzés. Ugyanezen eredmények Hetesi–Csovcsics (2014) megközelítéséhez is kapcsolódnak, hiszen a megjelölt motívumokból kiderül, hogy a megkérdezett kutatási mintában jelen van a régi típusú, az új típusú és a vegyes típusú önkéntesség is. A motívumok jelölése egyértelműen utal arra is, hogy az önkéntesség hátterében a belső motiváció áll, ami tovább erősíti az önkéntesség fő küldetését és célját. Bussell és Forbes (2002) rámutatott a családi vonatkozás fontosságára is, ami kirajzolódik a kutatási adatokból is, hiszen 34 jelölés érkezett a családi környezetből érkező motiváció jelentőségére. A családi környezetből érkező motiváció mellett hasonló mennyiségben jelentek meg további szociális, társas kapcsolatokra irányuló motivációk is, melyek a szociális tanulás és spontán tanulás eredményeképp épülnek be a személyiségbe, ezzel párhuzamban nagy eséllyel a pedagógiai gyakorlatba is.

A vizsgálat egyik legmagasabb mutatóját elért eredmény a szerzett tapasztalatok, élmények tartalmában rejlik. A megkérdezettek *70 százaléka* válaszolta ugyanis, hogy a művészeti jellegű karitatív rendezvényeken való részvételnek köszönhetően *a segítségnyújtásból adódó pozitív érzésekkel gazdagodott.*

A második leggyakrabban megjelölt válasz (46%) az új kapcsolatok szerzése. Ez az irány hitelesen mutatja a régi jól ismert közmondás beigazolódását, miszerint aki jótékonyságot vet, barátságot arat.

A kapott eredményekből egyértelműen következik, hogy mások segítése és különböző szempontú támogatása, vagyis a segítségnyújtás pozitív élményekhez, érzésekhez, érzelmekhez juttatja magát a segítséget nyújtó személyt is. Sőt, az érzelmek az emlékezést, a gondolkodást, a figyelmet is befolyásolják és a kognitív folyamatok is hozzájárulhatnak egyes érzelmi állapotok kiváltásához (Forgács 2001). Az önzetlen segítés tehát komplex személyiségfejlesztő jelenség is egyben.

A harmadik vizsgálati kérdésre kapott eredmények alapján konstatálható, hogy a felmérésbe bevont személyek, illetve a válaszadók véleménye alapján *fontos beépíteni az oktató-nevelő folyamatba a jótékonysági rendezvények, a művészeti jellegű karitatív tevékenységek által szerzett tapasztalatokat, élményeket* és átadni azokat a fiatalabb generációknak. E mellett voksolt a megkérdezettek döntő többsége *(80%-a), ez a kérdés tehát szignifikánsan magas mutatókat* eredményezett (a 146 személyből 110 válasza alapján). Ezeket az adatokat kapcsolva Hetesi–Csovcsics (2014) meglátásához – miszerint, azoknak a jövőbeni önkéntes aktivitását, akik gyermekkorban vagy fiatal korukban találkoznak az önkéntes tevékenységgel ez pozitívan befolyásolja –, megállapíthatjuk, hogy az önkéntességet megjeleníteni

a pedagógiai folyamatban kiemelkedő fontosságú és attitűdformáló. Továbbá, a szocializáció szempontjából fontos életkori szakaszban, a fiatal korban szerzett segítő tevékenységgel, önkéntességgel kapcsolatos tapasztalatok és élmények a felnőttkori aktivitás szempontjából is meghatározóak (Nárai et al. 2019). Az önkéntességet végző gyermekből, fiatalból tehát nagyobb valószínűséggel lesz az önkéntességben aktív részt vállaló felnőtt. A szabad indoklásra lehetőséget adó kérdés válaszaiból leszűrve a kitöltők is ebben a szellemben értelmezik az önkéntes tevékenység pedagógiai alkalmazásának fontosságát és hasznát.

Az azzal kapcsolatos indoklásokban és a kifejtett nézetek hátterében, hogy miért tartják a válaszadók fontosnak a művészeti jellegű karitatív rendezvények tapasztalatait beépíteni az oktató-nevelő folyamatba és megosztani azokat a fiatalabb generációk képviselőivel, három fő szempontra lehetséges következtetni: *a művészet, a zene sokoldalúsága, mint a jótékonykodás, az önkéntes segítségnyújtás egy lehetséges és hatásos formája; a személyiségfejlődés lehetősége, a nevelés sokrétűsége; a segítségnyújtásra motiválás, mint a nevelés egy kiváló szocializáló eszköze.*

Végül a pedagógushallgatók vizsgálatban való részvételét kiegészítve fontos megjegyezni, hogy a Selye János Egyetem Tanítóképző Karán a hallgatóknak módjukban áll önkéntes segítő tapasztalatok szerzése és gyakorlása, a társadalmi felelősségvállalás ilyen jellegű kipróbálása, többek között projektek, kurzusok, különböző programok keretén belül. Az ilyen jellegű gyakorlati foglalkozások és tevékenységek az egyes tanulmányi programok szerves részét képezik. Ennek tudatában (is) megalapozott volt bevonni, felmérni, feldolgozni a szlovákiai magyar felsőoktatási intézményben (SJE) tanuló pedagógushallgatók, leendő pedagógusok, oktatók, nevelők önkéntes, segítségnyújtó tevékenységre fókuszáló tapasztalatait, attitűdjét, szemléletét. *„Fontos, hogy a fiatalok tanulmányaik során találkozzanak olyan lehetőségekkel, amelyek teret adnak a társadalmi érzékenység kibontakozásának, a mások helyzete és problémái iránti nyitottságnak, és erősítik a társadalmi felelősségvállalás, szerepvállalás fontosságának tudatát [...] Ebből a szempontból nem elhanyagolható a [...] felsőoktatási intézmények felelőssége sem."* (Nárai et al. 2019: 139).

Befejezés

Az itt bemutatott témát két fontos tényező inspirálta. Egyrészt rávilágítani arra a tényre, milyen szerepe, küldetése van a művészeteknek, így a zenének is az önkéntes segítségnyújtásban és a karitatív jellegű tevékenységekben. Másrészt megismerni, hogy milyen egyéni indítékok állnak az ilyen célzatú tevékenységeket végző személyek, egyének cselekedeteinek hátterében. Az eredmények kétség kívül azt mutatják, hogy mások segítése, támogatása, a segítségnyújtásból következő élmények és tapasztalatok pozitív irányban befolyásolják az egész személyiséget, az egyént, a személyt, az Embert. Mindez évszázadokon át egészen napjainkig

szerves része az emberi gondolkodásnak, magatartásnak, életfilozófiának, hiszen az önzetlen segítségnyújtás mit sem veszített aktualitásából, amit a bemutatott vizsgálat és annak eredményei is tanúsítanak.

Mesterünk, Kodály Zoltán szavait idézve zárjuk tanulmányunkat, melyben a művészet és az önkéntesség, a jótékony tevékenykedés és az abból adódó örömforrás, a segítségnyújtás és a szellemi értékek lehetséges kapcsolatszálait vizsgáltuk. Folytatva ezzel a múltbéli „emberségből jeles" hagyományok ápolását és azok népszerűsítését a 21. század összetett világában, az emberi értékeket, együttérzést, segítségnyújtást kétség kívül felettébb igénylő időszakában. *„Mert tudomány, művészet gyökere egy. Mindegyik a világot tükrözi a maga módján. Alapfeltétele: éles megfigyelőképesség, pontos visszaadása és magasabb szintézisbe emelése a megfigyelt életnek, s a tudományos és művészi nagyság alapja is ugyanaz: az igazi ember, vir justus."* (Kodály 1974: 454)

Irodalom

Arapovics Mária (2022): Önkéntesség, partnerség, közösségi kiállítás a Skanzenben. In: Nárai Márta–Tóbiás László (Szerk.): *Az önkéntesség színei.* Gyerekparadicsom Alapítvány–Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar. pp. 31–46.

Benson, Angela M.–Wise, Nicholas (2017): *International Sports Volunteering.* London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315511818

Bussell, Helen–Forbes, Deborah (2002): Understanding the volunteer market: The what, where, who and why of volunteering. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing,* 7., (3.), pp. 244–257.

Csehi Ágota (2011): Liszt Ferenc – A zongoraművész, az alkotó és az ember. *Katedra,* XIX., (4.), pp. 26–29.

Czike Klára–Bartal Anna Mária (2004): *Nonprofit szervezetek és önkéntesek-új szervezeti típusok és az önkéntes tevékenységet végzők motivációi.* Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány Munkaügyi Tárgyú Kutatások.

Dinya László–Farkas Ferenc–Hetesi Erzsébet–Veres Zoltán (2004): *Nonbusiness marketing és menedzsment.* Budapest: KJK Kerszöv.

Dombi Erzsébet (2011): Franz Liszt – klavírny virtuóz a jeho umenie v spojitosti so Segedínom. In: *Ars Sonans 3 – Osobnosť a inštitúcia.* Symbióza dvoch fenoménov hudobnej kultúry Slovenska. Občianske združenie Konfrontácie, Nitra: KH PF UKF.

Falus András (Szerk.) (2016): *Zene és egészség.* Budapest: Kossuth.

Fényes Hajnalka–Kiss Gabriella (2011a): 2011 – az Önkéntesség Európai Éve. Az önkéntesség társadalmi jelensége és jelentősége. *Debreceni Szemle,* 19., (4.), pp. 360–368.

Fényes Hajnalka–Kiss Gabriela (2011b): Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és közösség,* 2., (1.), pp. 35–47. http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2011/1/kek_2011_1_4.pdf [Letöltve: 2022. 02. 08.]

Forgács József (2001): *Érzelem és gondolkodás – Az érzelem szociálpszichológiája.* Budapest: Kairosz.

GHK (2010): *Volunteering in the European Union.* London: GHK.

Goethe, Johann Wolfgang (1771): *Werther szerelme és halála.* (Szabó Lőrinc fordítása) https://mek.oszk.hu/00300/00390/00390.htm [Letöltve: 2022. 02. 08.]

Hetesi Erzsébet–Veres Zoltán (2013): *Nonbusiness marketing.* Budapest: Akadémiai.

Hetesi Erzsébet–Csovcsics Andrea (2014): Az egyéni önkéntesség motivációinak feltárása és azok marketing vonatkozása. In: Hetesi Erzsébet–Révész Balázs (Szerk.): *„Marketing megújulás" Marketing Oktatók Klubja 20. Konferenciája előadásai.* Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar. pp. 168–179.

Hofmeister-Tóth, Ágnes–Kelemen, Kata–Piskóti, Marianna (2011): Environmentally Conscious Consumption Patterns in Hungarian Households. *Society and Economy in Central and Eastern Europe,* 33., (1.), pp. 51–68.

Kodály Zoltán (1974): *Visszatekintés II.* Budapest: Zeneműkiadó.

Melvill, Henry (1855): *Partaking in Other Men's Sins.* St. Margeret's Church. Lothbury, England. (12 June 1855), printed in Golden Lectures. https://quotepark.com/quotes/1440498-herman-melville-we-cannot-live-only-for-ourselves-a-thousand-fibe/ [Letöltve: 2022. 02. 08.]

Nádudvari Zoltán (2011): Az önkéntesek munkavégzésének mérési, elemzési háttere. *Statisztikai Szemle,* 89., (5.), pp. 582–589.

Nárai Márta–Pécsi Gertrúd–Tóbiás László (2019): Önkéntes segítő gyakorlat egyetemisták társadalmi érzékenyítésére. In: Bodó Márton (Szerk): *Szociálpedagógia,* 13., pp. 139–159. http://real-j.mtak.hu/13887/1/szocped13jav7.pdf#page=139 [Letöltve: 2022. 08.06.]

Nárai Márta–Reisinger Adrienn (2022): Sportönkéntesség – egy hazai rendezésű nemzetközi sportesemény tapasztalatai. In: Nárai Márta–Tóbiás László (Szerk.) (2022): *Az önkéntesség színei.* Gyerekparadicsom Alapítvány–Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar. pp. 105–129.

Nárai Márta–Tóbiás László (Szerk.) (2022): *Az önkéntesség színei.* Gyerekparadicsom Alapítvány–Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar.

Orsovics, Yvette–Strédl, Terézia–Szabóová, Edita–Vass, Vilmos (2018): *A személyiségfejlesztés új kihívásai a nemzetiségi óvodákban és iskolákban.* Komárno: Univerzita J. Selyeho.

Pecze Jánosné (2003): A nonprofit szféra szerepe a gazdaságban. *Önadózó,* 7., pp. 11–16.

Smith, David Horton (1994): Determinants of voluntary association participation and volunteering: A literature review. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly,* 23., (3.), pp. 243–263.

Zentai László (2006): Önkéntes segítés Magyarországon ma és holnap. *Polgári Szemle,* 2., (5.), http://www.polgariszemle.hu/?view=v_article&ID=105 [Letöltve: 2022. 01.06.]

Wilson, Aubrey–Pimm, G. (1996): The tyranny of the volunteer: the care and feeding of voluntary workforces. *Management Decision,* 34., (4.), pp. 24–40.

Wymer, Walter (1997): Segmenting volunteers using values, self-esteem, empathy and facilitation as determinant variables. *Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing,* 5., (2.), pp. 3–28.

Internetes hivatkozások

Önkéntes Platform honlapja http://www.platz.ro/despre-voluntariat/ [Letöltve: 2022. 01. 07.]

Zakon_o_dobrovolnictve.pdf https://www.zakonypreludi.sk/zz/2011-406 [Letöltve: 2022. 02. 08.]

Jegyzetek

[1] "Four W-s of Volunteering"

[2] Nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt a segítségnyújtó nonbusiness tevékenységek is egyre szélesebb körben kezdenek elterjedni, melyek bővülő palettájába tartozik többek között az ügymarketing (CRM); a köz- és magánszféra közötti partnerség (publicprivate partnership, azaz PPP); a társadalmi felelősségvállalás (CSR); a társadalmi célú marketing; valamint az önkéntesség, adományozás, szponzorálás kategóriája is (Dinya et al. 2004).

[3] Önkéntes Platform honlapja: http://www.platz.ro/despre-voluntariat/

[4] Zakon_o_dobrovolnictve.pdf https://www.zakonypreludi.sk/zz/2011-406

Fotó/Németh István Péter

A KÖZÖSSÉGFEJLESZTÉS LEHETSÉGES SZEREPE A KÖZÖSSÉGI MŰVELŐDÉS MEGVALÓSULÁSÁBAN

Dudok Dávid

Bevezetés

Doktori kutatásom keretein belül a közművelődéssel, a közösségi művelődés megvalósulásának lehetőségeivel, a közművelődési intézmények társadalmiasított működésmódjával foglalkozom. A kutatás hangsúlyos eleme továbbá a közösségfejlesztés szerepe ezen folyamatokban, illetve a közösségfejlesztő módszer, szakma helyének keresése a közművelődésben.

Munkám fontos része azon empirikus kvalitatív kutatás, amelyben szakértők segítségével feltárom a közművelődési intézményrendszer és a közösségfejlesztés kapcsolatát. Interjúalanyaim olyan szakértők voltak, akik jól ismerik az intézményrendszert és annak kialakulását, működését, valamint széleskörű tapasztalattal rendelkeznek ezen a területen. Meglátásuk szerint a közösségfejlesztés módszertanának alkalmazása egy eszköz lehet(ne) a valódi változás elérésére és az érdemi párbeszéd kialakítására a közösségek tagjai és az intézmények között.

A szakértők közötti nézetkülönbséget a közösségfejlesztés alkalmazásának mikéntje jelenti: egyes szakemberek úgy tekintenek a közösségfejlesztésre mint egy önálló szakmaközi tevékenységre, míg mások a közművelődési intézményrendszerben alkalmazandó módszerként definiálják azt.

Írásomban a közművelődés fogalmának áttekintését követően a kutatási témám szempontjából releváns társadalmitőke-elméletek áttekintésére, majd a közösségfejlesztési folyamat és a kulturális közösségfejlesztés összevetésére vállalkozom. Fontos eleme továbbá az empíriát keretező elméleteknek a kulturális intézmények

társadalmiasított működésmódjára való törekvések ismertetése. A szakértőkkel készített interjús kutatás egy részének bemutatása során pedig a közösségi művelődéssel, illetve a közművelődéssel és a közösségfejlesztéssel kapcsolatos attitűdöket foglalom össze.

A közművelődés fogalma

Kutatási témám szempontjából kiemelten fontos a közművelődés fogalmának meghatározása, hiszen az általam vizsgált közösségfejlesztési programok és lehetőségek leginkább közművelődési feladatokat (is) ellátó intézményekben valósulnak, illetve valósulhatnak meg. Tanulmányom kiindulásaként röviden meghatározom a közművelődés fogalmát, ezzel kontextusba helyezve a kulturális közösségfejlesztési lehetőségeket.

Ahogyan azt Magyarország Alaptörvényének XI. cikkében olvashatjuk *„minden magyar állampolgárnak joga van a művelődéshez”.* A művelődéshez való jogot a magyar állam – többek között – az ingyenes és mindenki számára elérhető *közművelődéssel* biztosítja. A művelődés intézményei között olvashatjuk az alap-, közép- és felsőfokú oktatást; érdekes azonban, hogy a közművelődés kiterjesztése áll az első helyen az Alaptörvény szövegében (Magyarország Alaptörvénye, XI. cikk). Ebből arra következtethetünk, hogy a törvényalkotók kiemelten fontosnak tartották, hogy a közművelődés kiterjesztésével minden állampolgár számára elérhetővé váljon az élethosszig tartó tanulás lehetősége.

A közművelődés mint kifejezés tágabb értelemben leginkább a *szociokulturális tevékenységek összességeként* ragadható meg. Ez a fogalom akár azt is sugallhatná, hogy a közművelődés tetten érhető minden olyan produktumban vagy cselekvésben, ami a társas cselekvések eredményeként jön létre. A közművelődés számtalan formában és struktúrában megjelenhet, kezdve az amatőr művészeti tevékenységektől egészen a szabadidős tanfolyamokig – ezek sokszor eltérő céllal és tevékenységgel jöhetnek létre, összességében mégis *közművelődésnek* nevezhetjük őket (Striker 2002).

Hazánkban a rendszerváltoztatás után a törvényhozók igen hosszú ideig nem tisztázták a sokak által csak szocialista csökevényként jellemzett közművelődés helyzetét, így az új törvényi háttér megszületésére egészen 1997-ig kellett várni. A közművelődési szakma képviselői által és széleskörű társadalmi egyeztetéssel véleményezett törvény szerint *„A közművelődés a polgárok iskolán kívüli, öntevékeny, önművelő, megismerő, kultúraelsajátító, művelődő és alkotó célú cselekvése, amely jellemzően együttműködésben, közösségekben valósul meg.”* (1997. évi CLX. törvény) A fenti törvény hatályon kívül helyezte az 1976. évi rendelkezést, tisztázta a közművelődés és az állam viszonyát, célokat fogalmazott meg a civil szervezetek szerepvállalására, valamint deklarálta az egyének és közösségek művelődéshez való jogát, és lefektette annak intézményi kereteit (Orbán 2016).

A közművelődés szabadidős kulturális tevékenység, amely több mint 100 éves múlttal rendelkezik, tartalma és formái folyamatosan változnak, illetve sajátossága, hogy nem lelhető fel minden társadalmi közegben. A közművelődés tartalma viszonylag könnyen megfogalmazható, ugyanakkor nagyon nehezen meghatározható. Sosem tudhatjuk biztosan, hogy hol, mikor és pontosan mi fog történni a közművelődésben, ennek ellenére – vagy éppen ezért – meg kell teremteni és állandóan fent kell tartani annak feltételeit, hogy e tevékenységek bárhol és bármikor megvalósulhassanak (Striker 2002). Így tehát a *„A közművelődés az azonnali reagálás tudománya, az állandóan változó öntevékeny egyéni, közösségi, társadalmi és kulturális tevékenységek facilitálásának tantárgya."* (Striker 2002: 306) Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy ha bármely szakmában, iparban, tudományágban sikeresek kívánunk lenni, akkor nem elégséges csupán az általunk választott szűk területen tájékozottnak lenni – szélesebb kulturális alapból szükséges merítenünk. Ennek terepei lehetnek a könyvtárak, a múzeumok és a közművelődési intézmények. Ez utóbbiak jelentős szerephez jutnak abban, hogy a kultúra mindenki számára elérhetővé váljon a társas együttléten és a közösségi művelődésen keresztül (Hunyadi 2004).

A közművelődés változatosságát és sokszínűségét mutatja Antal Gábor (2002) tanulmánya is, amelyben kísérletet tesz a terület minőségbiztosítási elemeinek meghatározására. Ahhoz – írja Antal –, hogy az intézmények teljes tevékenységére meg lehessen határozni egy minimumszintet, szükség van a közművelődési tevékenység területeinek meghatározására. Így tehát a szerző nem kevesebb, mint tizenegy ilyen területet azonosít: (1) oktatás, képzés, ismeretterjesztés; (2) *nyitott formák;* (3) kiállítások; (4) színpadi programok; (5) szórakoztató rendezvények; (6) tábor; (7) társadalmi rendezvények; (8) művészeti együttesek, produkciók utaztatása; (9) alkotó közösségek működtetése; (10) kívülről érkező rendezvények; (11) kitelepülések (Antal 2002). Ebből az elemzésből érdemes kiemelni a *nyitott formák* kategóriát, amely teret és lehetőséget biztosít arra, hogy a fenti tipológiába nem illeszkedő tevékenységeket is értékelni, elemezni lehessen.

Korábban már láthattuk, hogy a közművelődés tartalma igen változatos, mindenhol más és más formát ölthet. Ennek fényében érdekes a 2017. évi LXVII. törvénnyel módosított jogszabály, amely *„taxatív módon megjelölve állította fel az egyes intézményi típusokat, […]"* (Oszlánci 2019: 3). Emellett a 2017-es törvénymódosítás pontosan megjelölte azokat a *közművelődési alapszolgáltatásokat,* amelyekkel biztosítható, hogy a közművelődési intézmények elláthassák például a nemzeti, nemzetiségi kulturális hagyományok megőrzését; a közösségi és egyéni művelődés személyi, szellemi, gazdasági feltételeinek javítását; a polgárok életminőségét javító, értékhordozó tevékenységek támogatását (2017. évi LXVII. törvény). Ezen célok elérése érdekében a 2017. évi LXVII. törvény a következő közművelődési alapszolgáltatásokat határozza meg:

a) művelődő közösségek létrejöttének elősegítése, működésük támogatása, fejlődésük segítése, a közművelődési tevékenységek és a művelődő közösségek számára helyszín biztosítása,

b) a közösségi és társadalmi részvétel fejlesztése,

c) az egész életre kiterjedő tanulás feltételeinek biztosítása,
d) a hagyományos közösségi kulturális értékek átörökítési feltételeinek biztosítása,
e) az amatőr alkotó- és előadóművészeti tevékenység feltételeinek biztosítása,
f) a tehetséggondozás és -fejlesztés feltételeinek biztosítása, valamint
g) a kulturális alapú gazdaságfejlesztés.

A konkrétan megfogalmazott alapszolgáltatások lehetővé teszik, hogy az egyes célok mellé eszközöket is biztosítson a fenntartó, ezzel megteremtve a közösségi művelődés intézményi kereteit. A törvény pontos tartalmat rendel a fentebb említett szolgáltatásokhoz, valamint a módosított törvény kötelezővé teszi az önkormányzatok számára az alapszolgáltatások közötti választást a helyi lehetőségek figyelembevételével (Oszlánci 2019).

Itt tartom fontosnak megjegyezni röviden, hogy az interjús kutatás során kétféle megítéléssel találkoztam a 2017-es törvénymódosítást illetően. A közművelődési intézményrendszer képviselői alapvetően örvendetesnek tartják, hogy szorosabb keretek között, szakmai háttértámogatással, intézményi kapacitásokkal valósulnak meg a közművelődés céljai szinte minden magyarországi településen. Másfelől korábbi jogszabályalkotók és közösségfejlesztési programokban (is) érintett szakértők sajnálatosnak tartják, hogy a törvénymódosításban nem szerepel az egyéb alapszolgáltatás lehetősége. Többen közülük az erőltetett központosítás eszközét látják a törvénymódosításban, amely sok esetben figyelmen kívül hagyja a helyi sajátosságokat és erőforrásokat a közművelődés területén.

Amennyiben szemügyre vesszük a törvény által megfogalmazott – kutatásom, és jelen tanulmányom szempontjából legfontosabb – *közművelődési intézmény és közösségi színtér* definícióját, akkor nem találhatunk olyan tartalmi elemet, amely szűkítené ezen intézmények mozgásterét tevékenységeik meghatározását tekintve (1997. évi CLX. törvény, 77.§. (2)-(3). bek.):

„(2) A közművelődési intézmény, illetve a közösségi színtér fenntartója, működtetője az állam, települési önkormányzat, nemzetiségi önkormányzat, önkormányzati társulás, valamint közművelődési megállapodás keretében egyház, egyéb szervezet vagy magánszemély lehet.

(3) A közművelődési intézmény és a közösségi színtér:

a) segíti a közösségi tevékenységeket, a művelődő közösségek működését, ösztönzi a társadalmi összetartozást és a közösségek kulturális értékteremtésben való aktív részvételét,

b) működése a közösségek öntevékenységén alapul, és azt ösztönzi, tevékenységét a közösségek érdeklődése, igényei és szükségletei alapján végzi, tevékenységének tervezésébe, értékelésébe a közösségeket bevonja,

c) mindenki számára nyitott, mindenki számára hozzáférhető,

d) együttműködik a civil, gazdasági és egyéb szervezetekkel, kulturális intézményekkel, más szakterületekhez tartozó intézményekkel,

e) alaptevékenysége körében nem gazdasági haszonszerzés céljából jön létre,

f) részt vesz a kulturális alapellátás kiterjesztésében.”

A fenti törvényrészletből látható, hogy a közművelődési intézmény és közösségi színtér a nyilvános, ingyenes és mindenki számára hozzáférhető közművelődés egyik legfontosabb alappillére. A *művelődő közösségek segítésével*, és együttműködve – többek között – a helyi civil szervezetekkel aktívan hozzájárul a helyi társadalom közösségeinek fejlesztéséhez közművelődési szakemberek segítségével.

A törvény lehetőséget ad arra is, hogy ezeket az intézményeket az önkormányzattól független (civil) szervezetek működtessék közművelődési megállapodás keretében. Ezzel lehetőséget és nagyobb mozgásteret biztosítva mind az önkormányzatok, mind a civil szervezetek számára.

A közművelődés nemzetközi és hazai tendenciát figyelve arra a következtetésre juthatunk, hogy a hosszú távon fenntartható folyamatok mozgatórugója a *közösségi alapú működésmód.* A helyi közösségekkel, civil szervezetekkel kiépített partnerkapcsolatok képezhetik a közművelődés kiterjesztésének alapját, valamint intézményeinek hosszú távú fennmaradását. Arapovics Mária tanulmányában a kulturális intézmények és a helyi közösségek együttműködésének három szintjét különbözteti meg: *(1) intézményi, intézmény körüli közösségek építése; (2) intézményi részvétel a települési közösségfejlesztő folyamatban; (3) a kulturális intézmények közösségi részvételi alapú működtetése, társadalmiasítása* (Arapovics 2018). Az első esetben a közösségek építése áll a fókuszban. A közművelődési intézmények kiemelt szerepe – mint azt az interjús kutatásom is alátámasztja –, hogy erősítse a helyi közösségeket, ezzel (implicit vagy explicit módon) hozzájárulva a helyi társadalom kapcsolati tőkéjének fejlesztéséhez. Fontos, hogy az intézményekben is közösségben dolgozva valósulhasson meg a működés, ezzel erősítve a munkatársak közötti kohéziót. Részben ehhez is kapcsolódik a második szint, amely során a kulturális (esetünkben közművelődési) intézmény szerepet vállal a helyi közösségfejlesztési folyamatokban: szakmai támogatással, intézményi infrastruktúrával támogatja a fejlesztéseket. Saját kutatásomhoz leginkább a szerző által harmadikként említett *részvételi alapú működés* áll a legközelebb. *A Cselekvő közösségek – aktív közösségi szerepvállalás* című projekt nyomán létrejött módszertani útmutatóban így írnak erről a szerzők: *„[a társadalmiasított működésmód] egy olyan működési mód, amely a helyi lakosokat és közösségeiket, azok igényeit, érdeklődését, szándékait helyezi a középpontba, egyúttal megkérdezi és aktív cselekvőként, a tevékenységek formálójaként és megvalósítójaként be is vonja őket, továbbá e folyamatok módszerei, eszközei rögzítettek, mindenki számára megismerhetők és adott esetben formálhatók, alakíthatók is”* (Arapovics et al. 2019: 7). Vagyis egy olyan működési módról beszélhetünk, amelyben a helyi lakosok és stakeholderek (érintettek) véleménye, ötletei és igényei intézményesült szinten jelennek meg az adott kulturális intézmény mindennapi működésében.

Mindemellett a jogszabály végrehajtási rendelete[1] is egyértelművé teszi, hogy a helyi közösségi művelődés intézményei a közösségfejlesztés elsődleges terei és szakmai központjai. Ezen intézmények a helyi igények érvényesítéséhez szükséges társadalmi egyeztetési folyamatok letéteményesei. Ahhoz, hogy mindez megjelenhessen az intézmények működésében a helyi érintettek (lakosok, önszerveződő

csoportok, civil szervezetek) bevonásával közösen tervezett és végrehajtott programtervek, éves szolgáltatási tervek kidolgozása szükséges (Dóri 2018).

Dóri Éva (2018) *A közművelődési intézmények szerepe a települési közösségfejlesztő folyamatokban* című tanulmányában rámutat, hogy a fentiek gyökeresen megváltoztathatják a közművelődési intézmények szerepét a településeken.

A korábbi megközelítés értelmében az intézmény kínált szolgáltatásokat a betérő látogatók számára, míg az új jogszabály és végrehajtási rendelet lehetővé teszi (sőt elvárja), hogy az intézmények egyfajta *„nyitott ház"*-ként befogadják a lokális közösségek programjait, azok megvalósításához szakmai támogatást nyújtsanak – ezzel válik közösségivé működésük. Ahogy Dóri fogalmaz: *„[…] az intézmény van az emberekért, azaz a lakosok igényeinek megfelelően szükséges működnie"* (Dóri 2018: 31). Mindehhez persze az is szükséges, hogy az érintettek képesek legyenek megfogalmazni azokat az igényeket, amelyek mentén az intézmény meg tudja szervezni a szolgáltatásokat. Ebben az olvasatban tehát nem csupán *szolgáltatás nyújtásról* beszélhetünk, hanem a helyiek bevonásával és képessé tételével fémjelzett folyamatok generálásáról és fenntartásáról (Dóri 2018).

A társadalmi tőke megközelítései

Jelen tanulmányban nincs lehetőség arra, hogy részletesen kifejtsem és elemezzem azon társadalmitőke-elméleteket, amelyek kutatásomat keretezik. Fontosnak tartom azonban röviden megemlíteni azon szerzők munkásságát, akik nyomán definiálni lehet a társadalmi tőkét és annak formáit. Az általam vizsgált tőkeelméletek legfontosabb jellemzőit összefoglalom egy áttekintő táblázatban (*1. táblázat),* majd röviden leírom ezen megközelítések lényegét, végül pedig a közösségfejlesztés szempontjából releváns definíciót ismertetem.

Kutatásomban kiemelt szerepet játszanak azon társadalmitőke-elméletek, amelyek a csoportok (személyek közötti) viszonyrendszerek kialakulását és újratermelődését kívánják magyarázni. A társas cselekvés egyik mozgatórugója, valamint célja is a társadalmi tőke megragadása és fejlesztése. A közművelődési tevékenység mélyebb megértéséhez elengedhetetlen a társadalmi tőke fogalmának tisztázása, hiszen a közösségekkel végzett fejlesztőmunka leginkább azokkal az erőforrásokkal foglalkozik, amelyek a csoportokban és csoportok között érzékelhetőek. Pierre Bourdieu munkássága nyomán azt láthatjuk, hogy a *társadalmi tőke* nagysága az adott társadalmi hálózat kiterjedtségétől függ, azaz attól, hogy egy adott személy adott körülmények között milyen mértékű mozgósítható kapcsolati tőkével rendelkezik (Bourdieu 1986). A szerző elsőként különbözteti meg a társadalmi tőkét más tőketípusoktól (gazdasági és kulturális tőke), valamint kiemeli, hogy a *social capital* a személy- és csoportközi kapcsolatokat, kötelezettségeket és örökletes címeket tartalmazza (Bourdieu 1986).

1. táblázat. A kutatásom szempontjából releváns társadalmitőke-elméletek áttekintése

Szerző	A társadalmi tőke rövid leírása és tulajdonságai
Pierre Bourdieu	Elsőként különíti el más tőkéktől. Ezek olyan erőforrások, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. A társadalmi tőke hitelképességet nyújt a tagok számára, csereviszonyok tartják fenn, nagysága a hálózat kiterjedtségétől, mozgósíthatóságától függ.
James S. Coleman	*A társas cselekvés forrása,* mely a társadalmi szerkezetből ered és megkönnyít egyes cselekvéseket. Formái: – Kötelezettségek és elvárások, – Információs csatornák, – Társadalmi normák.
Robert D. Putnam	A társadalmi élet jellemzőivel írható le: a hálózatokból, a normákból és bizalomból származik. A hatékony együttműködés alapja, más társadalmi előnyök megszerzéséhez segít hozzá. A civic engagement az a társadalmi tőke, amely nem kapcsolódik a politikai részvételhez és erőteljesen korrelál a közbizalommal.
Mark Granovetter	Erős és gyenge kötések összessége, hálózatelméleti megközelítés. Az erős kötések csoporton belüli, a gyenge kötések csoportközi kapcsolatokat jeleznek. A gyenge kötések képesek áthidalni társadalmi csoportok közötti távolságokat.

Forrás: Saját szerkesztés.

James S. Coleman funkcionalista megközelítése szerint a társadalmi tőke a *társas cselekvés* forrása, amely a cselekvők közötti kapcsolatok szerkezetéből keletkezik. Ahogy Coleman fogalmaz: *„A társadalmi tőkét a funkciója határozza meg. A társadalmi tőke nem egy önálló entitás, sokkal inkább különböző entitásokból ered, két közös tulajdonsággal: minden társadalmi tőke a társadalmi struktúrák bizonyos aspektusaiból áll, valamint elősegíti a cselekvést a struktúrán belül – akár egyéni, akár közös cselekvésekről legyen szó.”*[2] (Coleman 1988: 98)

Coleman a social capital három típusát különbözteti meg a társadalmi tőkék eltérő funkcióinak megfelelően: (1) kötelezettségek és elvárások, (2) információs csatornák, (3) társadalmi normák (Coleman 1988; Farkas 2013). Az egymás iránti elköteleződések nem működhetnének bizonyos információs csatornák megléte nélkül; továbbá a szerző ide sorolja a társadalmi normák rendszerét is.

A hálózatokból, normákból és bizalomból származó társadalmitőke-elmélet kidolgozója Robert D. Putnam amerikai szociológus, aki szerint a társadalmi tőke a hatékony együttműködés alapja, enélkül nem lehetne eredményeket elérni a közös cselekvéssel. Putnam másik lényeges megállapítása a tőketípusokkal kapcsolatban, hogy érdemes lehet különválasztani a politikai cselekvésekhez kapcsolódó tőkéket a tisztán *csak* civil kezdeményezéseket mozgató kapcsolatoktól. Ez utóbbiakat a szerző *„civic engagement”*-nek nevezi, amely kifejezést leginkább *civil kapcsolatok*nak lehetne fordítani (Putnam 1995b). Putnam úgy látja, hogy az amerikai társadalom tagjai egyre inkább elfordulnak egymástól, és a korábban virágzó, kapcso-

latokkal teli civil társadalmat a 20. század második felében felváltotta egy erősen individualizált szemléletmód. Ahogy a szerző írja 1995-ben megjelent tanulmányában, az egykor virágzó amerikai civil társadalom a 20. század második felében már csak árnyéka önmagának. Egyre többen fordulnak el társaiktól és beérik annyival, hogy otthon ülve a televíziót nézik. Ennek okait Putnam a nők foglalkoztatási expanziójában, a családok (térbeli) mobilitásának növekedésében, valamit a változó demográfiai trendekben látja (Putnam 1995a).

Mint azt az eddig felsorakoztatott elméletekből láthattuk, a társadalmi tőke alapját elsősorban a személyközi kapcsolatok alkotják, vagyis azok az interakciók, amelyek a társas közegben az egyének vagy csoportok között jönnek létre. Célszerű ezeket a kapcsolatokat közelebbről is megvizsgálni. Mark Granovetter szerint alapvetően kétféle kötés létezik emberek és embercsoportok között, ezeket a szerző erős és gyenge kötéseknek nevezi (Granovetter 1982). A szóban forgó elmélet szerint kevésbé valószínű az olyan társas összefonódás, amely ismerősök között jön létre, sokkal inkább az erős kötések eredményeznek barátságokat és szorosabb, hosszú távú együttműködéseket. Mindazonáltal a gyenge kötések szerepe sem elhanyagolható: ezek alkalmasak arra, hogy szorosan összekapcsolódott csoportok között hidat képezve csökkentse a különböző társadalmi formációk közötti távolságokat. Egy olyan hálózat, amelyből sok gyenge kötés hiányzik, erősen polarizálódott, széttagolt lesz, hosszú távon elszigetelődést okoz. A kevés és nehezen hozzáférhető társadalmi tőke (itt: kötések) eredményeképpen az ezen csoportok tagjai messze esnek mindentől, nehezen jutnak hozzá bizonyos szolgáltatásokhoz, ez széttöredezett és inkoherens társadalomhoz vezet, amelyben a társadalmi csoportok közötti távolság túl nagy (Granovetter 1982).

A kulturális közösségfejlesztés koncepciója

A közösségfejlesztési folyamat – amely a korábbi settlement mozgalomból eredeztethető (Brake–Faßbender 2008) – alapvetően egy helyi erőforrásokra, társadalmi részvételre, valamint az érintettek bevonására épülő fejlesztés. Jack Rothman munkássága nyomán azt mondhatjuk, hogy a közösségfejlesztés a demokrácia eszközrendszerével az egyeztetés, az egyes társadalmi csoportok és intézmények közötti konstruktív párbeszéd kialakítására irányul. A *helyi fejlesztés* típusú közösségi beavatkozás kompromisszumos megoldásokra törekszik az érintettek körében (Rothman 2002). A közösségfejlesztés – közösség általi fejlesztés – olyan helyi szinten végzett munka, amely a közösség tagjaival együttműködve a kooperáció és a közös cselekvés módszereivel elősegíti a magasabb szintű társadalmi részvételt (Vercseg–Varga 1998). A közösségfejlesztés elsődleges célja, hogy segítse az egyén társas igényeinek kielégítését, biztosítsa a helyi csoportokhoz való tartozás lehetőségét, hozzájáruljon egyének és közösségek kötődéseinek erősítéséhez a részvétel, a bevonás és a képessé tétel eszközein keresztül. Az életminőség javítása érdekében a közösségfejlesztés olyan kompetenciák elsajátításához segíti hozzá az

érintetteket, amelyek a helyi társadalom integritását biztosítják (Csányi 2005). Összegezve azt mondhatjuk, a közösségfejlesztés a civil társadalom és a demokrácia erősítését segíti elő az állampolgári kompetenciák fejlesztésével, a közösségi részvétel eszközeinek alkalmazásával. Ez egy nagyon összetett szakma, mozgalom, eszköz és módszer, amely több eseményből, tevékenységből épül fel (Arapovics 2018).

A *kulturális közösségfejlesztés* olyan folyamat, amely segíti a kulturális értékteremtés és -megőrzés, a helyi hagyományok ápolására irányuló képesség kialakulását, a közösségi identitás erősítésével. Így tehát hosszú távon a közösségfejlesztő folyamatok táptalaja lehet (Arapovics 2016). *„A kulturális közösségfejlesztés céljainak és módszereinek fókuszában a közösség és annak létező és lehetséges kulturális értékei állnak."* (Arapovics 2016: 48) A közösségek helyi identitására, kötődéseire, kulturális érdeklődésére építve is lehetséges az aktivizálás. A kulturális értékteremtés és -megőrzés színes programok szervezésére ad lehetőséget a közösségfejlesztési folyamat során. A helyi társadalomban korábban intézményesült szokások (ünnepek, események, programok, termékek) és kapcsolatrendszerek felismerésével és beépítésével eredményesen lehet bevonni a közösségeket a közösségi intézmények működésébe. A kulturális közösségfejlesztő módszer segítségével lehetőség nyílik például a helyi ünnepi kultúra megőrzésére és új közösségi intézmények, szokások létrehozására. Mindemellett fontos kiemelni, hogy a helyben működő művelődő közösségek (pl. film- és könyvklubok, szakkörök, múzeumbaráti körök, amatőr tánc- és színjátszó csoportok, kórusok, tanulókörök, egyesületek, népfőiskolák) megszervezése és működtetése önmagában is értékteremtő fejlesztés (Arapovics 2016).

2. táblázat. A kulturális közösségfejlesztés jellemzői a közművelődési intézmények társadalmiasított működésmódja szempontjából

	Közösségfejlesztési folyamat	**Kulturális közösségfejlesztés**
Alapértékei	Kölcsönös bizalom, párbeszéd, közös cselekvés, nyitottság, megbízhatóság, részvételiség, képessé tétel.	
A közelítés iránya	A közösségek felől építkezik, helyi igényekre reagál, lehetővé teszi a közös cselekvést. *Közösségek → Intézmények*	A helyi kulturális intézmények felől közelít, beemeli a közösségek igényeit az intézmény működésébe. *Intézmények → Közösségek*
Lehetséges szerepe az intézmények társadalmiasított működésmódjában	A közösségek által definiált problémák megoldása és a helyi igények kielégítése érdekében igénybe veszi a kulturális intézmények erőforrásait (is). A közösségek elkezdik otthon érezni magukat az intézményben, partnerségi viszony alakul(hat) ki a szereplők között.	A kulturális intézmény detektálja a közösség igényeit és beemeli azokat a működésébe. Olyan folyamatokat generál, amelyek felszínre hozzák a kapcsolódási pontokat, közelebb hozzák az intézmény működését a felhasználókhoz. Minőségi és mennyiségi javulást hoz(hat) az intézmény által kínált programokba.

Forrás: Saját szerkesztés.

A fenti táblázatos összevetésből látszik, hogy a közösségfejlesztési folyamat és a kulturális közösségfejlesztés alapértékei és elvei között nincs különbség. Mindkét esetben a *partnerség*, a *párbeszéd*, a *részvételiség*, a *kölcsönös bizalom* áll a középpontban. A fejlesztések alapja tehát közös, az elméleteket közelebbről vizsgálva azonban bizonyos eltéréseket is azonosíthatunk. A közművelődési intézmények társadalmiasított működésmódjának szempontjait figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a két megközelítés között a legnagyobb különbség a *közelítés irányában* áll. Míg a közösségfejlesztési folyamat a közösségek igényeiből és az általuk támasztott elvárásokból indul ki, addig a kulturális közösségfejlesztés az intézmények felől közelít a helyi közösségek felé. Előbbi esetében egy olyan megközelítésről van szó, amely segítséget ad a közösségeknek ahhoz, hogy artikulálni tudják érdekeiket, meg tudják fogalmazni céljaikat és különféle eszközöket, erőforrásokat (például a településen működő kulturális intézményt) használjanak fel azok elérése érdekében. A kulturális intézményekből induló közösségfejlesztési folyamat egy egészen más szemlélettel közelít a helyi közösségekhez, hiszen meglévő erőforrásait arra fordítja, hogy jobban megismerje a helyi közösségeket, detektálja a lehetséges kapcsolódási pontokat és részben beemelje tevékenységébe – optimális esetben működési mechanizmusába is – ezeket a tapasztalatokat.

A közösségi művelődés lehetőségei a szakértői interjúk alapján

Kutatásom során kvalitatív módszertannal dolgoztam, félig strukturált szakértői interjúkat készítettem a témában jártas szakemberekkel. A kutatás tervezésénél nagyon fontosnak tartottam egy olyan módszer kiválasztását, amelyben hangsúlyosan megjelennek az általam feltett kutatási kérdések, mégis elég rugalmas ahhoz, hogy az interjúalanyok szakterületére alkalmazható, személyre szabható legyen. Továbbá a kvalitatív interjúzás iteratív jellege lehetővé teszi, hogy az interjúvázlat folyamatos fejlesztésével, az információgyűjtés, elemzés, szelektálás és ellenőrzés folyamatával közelebb kerülhessünk a vizsgált jelenség magyarázatához, kutatási kérdéseink megválaszolásához (Babbie 2008). Mindemellett a kvalitatív módszertan, kiváltképp a félig strukturált interjúk egyik legnagyobb erénye az a nyitottság, amely lehetőséget biztosít egy-egy téma több szempontból történő megvilágítására (Kvale 2005). Az interjú minden esetben három tematikus blokkból állt: (1) a közművelődés tartalma, célja, szerepe; (2) a közművelődés (illetve intézményei) és a helyi kultúra kapcsolata, feladata a társadalmi tőke fejlesztésével kapcsolatban; (3) a közösségfejlesztés helye a közművelődésben (illetve intézményeiben). A megkérdezett szakértőket az interjúk elemzése során három kategóriába soroltam: (1) terepen jelenleg is aktív közösségfejlesztők; (2) a közművelődési törvény megalkotásában részt vett jogszabályalkotók; (3) a közművelődési intézményrendszer képviselői. A felvett beszélgetéseket tematikus elemzésnek vetettem alá, ehhez a legnagyobb mértékben a *kondenzáció*, a *kategorizáció*, illetve az *interpretáció* jelentés-analízis-megközelítéseket használtam (Kvale 2005).

A közművelődési intézményrendszer képviselői kiemelték az interjúk során, hogy az intézményhálózat egyértelmű céljai között szerepel a folyamatos jelenlét és a közművelődéshez kapcsolódó feltételek biztosítása szinte az összes magyarországi településen. Mindezzel együtt a szakértők azt is hozzátették, hogy nagyon fontosnak tartják a közművelődési szakemberek foglalkoztatását ezekben az intézményekben.

„Elmondhatjuk azt, hogy a legutóbbi felmérésünk alapján gyakorlatilag ma Magyarország 3155 településéből mindössze 38 olyan településről tudunk, ahol nincs közösségi színtér és szakember. Az összes többi település minimum közösségi színteret, nagyobb települések közművelődési intézményt alakítottak ki, ahol mindenhol már szakmai végzettségű szakember van." (közművelődési intézményrendszer képviselője)

A szakértők elmondása alapján ezekben az intézményekben legtöbbször kulturális közösségfejlesztés valósul meg. A közművelődési intézmény alkalmazottjai a közösségi felmérés módszereivel igyekeznek megismerni a helyi kulturális értékeket, kommunikációs csatornákat, feltérképezik a közösségek igényeit, majd az adott intézmény lehetőségeire szabva valósítják meg azokat. Az aktív közösségek támogatását a helyi közművelődési intézmény a következő öt területen valósítja meg:

– Helyet biztosít a közösségek és a programok számára. Az intézményrendszer egyértelmű célja, hogy kulturált, tiszta, világos, az adott közösségek igényeihez illeszkedő helyszínt tudjanak nyújtani, melyben minden generáció tagja otthon érzi magát.
– Szintén meghatározó a tárgyi infrastruktúra biztosítása, amelyet a helyi közösségek tagjai igénybe tudnak venni programjaik megvalósítása érdekében. Itt elsősorban bútorokról, vetítés- és hangtechnikai eszközökről, szélessávú internetkapcsolatról és informatikai eszközökről beszélhetünk.
– Kiemelten fontos az intézményben dolgozó közművelődési szakember által nyújtott támogatás. Segítségével megoldhatóak a közösségekben felmerülő problémák, áthidalhatóak az esetleges konfliktusok, szakmai támogatásával új közösségek jöhetnek létre.
– A közművelődési intézmény kovászként működik egy-egy településen, amely partneri együttműködésekkel segíti közösségeit. Így más intézmények (iskola, óvoda, szociális intézmény) bevonásával nyílik lehetőség programok és fejlesztések megvalósítására
– A közművelődési intézmény szolgáltatásrendszert nyújt a településen. A helyiek érdeklődését és lehetőségeit, erőforrásait megismerve előadásokat és programokat szervez felhasználói számára.

„Értelemszerűen a közművelődési intézmény nem csak azt várja, hogy a közösség mit akar ott csinálni, […] hanem a lakosság társadalmi jellemzőit és igényeit ismerve, szerencsére számos esetben akár kutatásokra, igényfelmérésre alapozva szolgáltatási kínálatot nyújt." (közművelődési intézményrendszer képviselője)

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a közösségfejlesztők és a közművelődési intézményrendszer képviselői között a legutolsó pont esetében vannak nézetkülönbségek. A közösségfejlesztő szakemberek máshonnan közelítik meg a jelenlétet és a szolgáltatásjelleg mellőzésének irányába mozdulnak el. Ahogy egy korábbi törvényalkotó látja:

„Ez [a közművelődés] elsősorban egy ilyen szolgáltató jellegű volt, ami egyébként nagyon szerencsétlenül ma is […], amit nagyon meg kell bírálnom. Tehát ez a teljes félreértése a dolognak. […] Ez egy nagy probléma, mert itt nem szolgáltatásokról van szó, hanem közös gondolkodásról, együttes cselekvésről, beszélgetésekről, párbeszédről, mi legyen, hogy legyen, mit tudunk együtt csinálni. Nagyfokú bevonásról." (korábbi jogszabályalkotó)

A fenti idézetből az látszik, hogy bár vannak törekvések az intézmények társadalmiasított működésmódjának megvalósítására, azonban mégis erősebben jelenik meg a szolgáltatásjelleg a működésükben. A nagyfokú bevonás helyett sokkal inkább szolgáltatásjellegű kulturális közösségfejlesztés valósul meg a programok szervezése és az intézmények működése kapcsán. Az interjúk alapján úgy látom, hogy a közösségfejlesztők nehezen fogadják be a kulturális közösségfejlesztés koncepcióját. Mint arra egyik interjúalanyom is rámutatott, a közösségfejlesztők értetlenül állnak szakmájuk e szűkített értelmezése előtt. Nem vitatják el, hogy a településeken létezik egy közművelődési intézmény, és közös céljuknak tekintik a település fejlesztését, az ott élő közösség tagjainak jobb élete érdekében, ugyanakkor nagyobb szabadságfokkal szeretnének dolgozni a terepen ezekben az intézményekben még akkor is, ha ez más szakértők szerint kevésbé hatékony, mint az intézményekben megvalósuló fejlesztések. Egyes interjúalanyok elmondása alapján Magyarországon elsősorban nem komplex közösségfejlesztési folyamatok valósulnak meg a településeken, sokkal inkább a kulturális intézmények eszközrendszerén keresztül történik a fejlesztés, kulturális alapokra építve. Azonban:

„[…] a közösségfejlesztők a közösségfejlesztésnek ezt a szűkített értelmezését nem tudják kezelni, vagy ezt [a közművelődési intézmények által végzett ilyen jellegű tevékenységeket] nem tartják igazából közösségfejlesztésnek." (korábbi jogszabályalkotó)

A közművelődési intézményrendszer képviselői közül páran úgy látják, hogy Magyarországon kulturális értelemben van szükség a közösségfejlesztésre. A településeken megvalósuló közösségfejlesztő programok közül egyértelműen a kulturális értékekre épülő, a közművelődési intézmények profiljába simuló programok megvalósítását támogatják. A közösségfejlesztő módszernek helye van a közművelődési szakemberek eszköztárában csakúgy mint a rendezvényszervezésnek, kiállításszervezésnek vagy marketingnek, de semmiképpen sem szándékoznak közösségfejlesztő szakembereket alkalmazni ezekben az intézményekben. Egy másik markáns vélemény szerint, mivel a közösségfejlesztő szakma nem tud állandó szakembert biztosítani egy-egy településre, így arra ma már máshogyan van szükség.

Az interjúk során találkoztam olyan szakértővel is, aki rámutatott arra, hogy a közösségfejlesztő szakma képviselői sem értenek egyet minden kérdésben.

Véleménye szerint ez is hozzájárul ahhoz, hogy a közösségfejlesztés intézményi megítélése igen vegyes. Hozzáteszi:

„Mindazonáltal, én azt gondolom, hogy azt is be kell látni a közösségfejlesztőknek, hogy nem kell minden egyes művelődési háznak professzionális közösségfejlesztő intézménynek lennie […]" (közművelődési szakember, jogszabályalkotó)

Itt érdemes vetni egy pillantást a közművelődés tartalmára. Hiszen, ha ezek a helyek sem professzionális közösségfejlesztő központok, sem a kulturális közösségfejlesztés zászlóshajói, akkor vajon mire is lehetnének alkalmasak? Az egyik szakértő szerint érdemes lenne bevezetni a közösségi művelődés fogalmát, mely magában foglalja azokat a művelődési folyamatokat, amelyek valamilyen módon a közösséghez kapcsolódnak.

„[…] merthogy picit demagógan mondva nem a közt kell művelni, hanem a közösségi folyamatokat kell generálni." (közművelődési szakember, törvényalkotó)

Hiszen, ha alaposabban megnézzük ezeket az intézményeket – véli interjúalanyom –, akkor azt láthatjuk, hogy a valódi feladatuk azon kompetenciák fejlesztése, melyek segítenek minket tájékozódni a világban, amelyek segítségével az emberek kibontakoztathatják tehetségüket, és amelyek segítségével aktív, cselekvőképes polgárrá válhatnak. A primer kultúraközvetítés mellett az lenne (lehetne) a *közösségi művelődési intézményrendsze*r elsődleges feladata, hogy az önmaguk világát érteni, és az abban jó dolgok megőrzése érdekében szövetkezni, vagy a szükséges változás érdekében összefogni képes embereket támogassa.

„Csak régebben az információhoz jutás volt a kihívás, ma meg az információdömpingben való eligazodás. A közművelődés az én megközelítésemben […] ebben zászlóvivő lehetne. Hogyan igazodjak el a rengeteg információban." (közösségfejlesztő)

Az interjúk alapján azt láthatjuk, hogy a közösségfejlesztők és a közművelődési intézményrendszer képviselői teljesen másképp gondolnak az intézményekre. Előbbiek úgy látják, hogy a közművelődési intézmény csupán tető *az együttlét felett.* Feladata, hogy kereteket és lehetőséget biztosítson a közösségi tevékenységek számára. Szakmai segítséget nyújt az állampolgári aktivitás és részvétel ösztönzésére, az öntevékeny közösségek kialakítására anélkül, hogy irányítaná vagy befolyásolná az ott folyó programokat. Az intézmény feladata továbbá, hogy feltárja a helyi erőforrásokat, és azok felhasználásával rugalmasan reagáljon váratlan válsághelyzetekre is. Az intézmény tevékenységeivel képessé teszi az embereket a közös cselekvésre és saját céljaik megvalósítására. Ebben a felfogásban a közművelődési intézmény dolgozik a helyi közösségek érdekében.

A közművelődési intézményrendszeri képviselő szerint az intézmények elsődleges feladata művelődő, aktív közösségek létrehozása és szakmai támogatása a lehető legtöbb településen. A közművelődési intézmények saját programjaik támogatásához hívják segítségül a közösségfejlesztést, ezzel a közösségeket állítva az intézmények szolgálatába. A közművelődési szakemberek feladata, hogy megtalálják a közös érdeklődési pontokat és *tevékenységeket adjanak* a közösségek tagjai számára. Az intézményrendszer biztosítja a közösségi művelődés és a kultúraköz-

vetítés, kultúraátadás feltételeit. Ebben az olvasatban tehát az intézmények feljogosítva érzik magukat arra, hogy a helyi közösségek tevékenységeit tematizálják és szervezzék.

A magyarországi közművelődési intézményrendszer a finanszírozás szempontjából *hungarikumnak* számít. Nyugat-Európában szinte elképzelhetetlen lenne, hogy közösségi helyeket teljes egészében a mindenkori állam tartson fenn. Mindez abból fakad, hogy hazánkban igen gyengének mondható a közösségi részvétel az intézmények finanszírozásában. Ahogy az egyik szakértő fogalmaz:

„[…] de hát egyszerűen nincs ott a magyar társadalom, hogy a saját kedvtelésére ilyen jelentős összegeket tudjon fordítani." (közművelődési szakértő)

Mindemellett azonban igen széleskörű pályázati források állnak rendelkezésre, amelyek erőteljesen kapcsolódnak közösségfejlesztési programok megvalósításához. Nehéz megmondani, hogy ezen fejlesztések megvalósítása mely esetekben eredményez valós változást az intézmények működésmódjában. Mindazonáltal azok, akik erre a közösségfejlesztési narratívára jól tudtak reagálni, sokat profitálhatnak a társadalmiasított működésmód terén.

Az interjúk elemzése során nézetkülönbségeket fedeztem fel a közművelődési intézményrendszer képviselői és a közösségfejlesztő szakemberek meglátásában azzal kapcsolatosan, hogy miként képzelik el ezen intézmények fenntartási modelljét.

Egy, a nyugat-európaihoz hasonló, civilalapú fenntartás és működtetés nagyon nehezen lenne megvalósítható Magyarországon, ennek sem az anyagi, sem pedig a személyi, kulturális feltételeit nem látják biztosítottnak idehaza. Az intézményrendszer szempontjából fenntarthatatlannak tűnik az a folyamat, amely során a civil közösségekre bízzák a művelődéshez való joguk megoldását. A rendszerváltozás után Magyarországon is volt példa arra, hogy a *kulcsos ház modell* felé mozduljon el a közművelődés, ez azonban nem bizonyult sikeres próbálkozásnak – vélik a közművelődési intézményrendszer képviselői. Ahogy egyikük fogalmaz:

„Egy, mondjuk francia modellű civil kulcsos háztól, mi borzasztó távol állunk ilyen módon, én úgy gondolom. Ott ugyanis a civilek a gazdái a háznak, fejlesztik, közösségeket építenek stb. A mi kulcsos házainkat meg csak kinyitotta a gondnok kérésre […]" (közművelődési intézményrendszer képviselője)

A megkérdezett közösségfejlesztő szakemberek azonban úgy látják, hogy elképzelhető lenne egy olyan típusú működés, amely a rendelkezésre álló állami finanszírozást helyi erőforrásokkal egészíti ki. Az interjúk során több ilyen példával is találkoztam. Amikor megkérdeztem, hogy mitől működhetett ez a fajta hibrid működés, ezt a választ kaptam:

„Attól működött, hogy én nyitott voltam, befogadó voltam, és ami a legfontosabb, megszólítottam az embereket. És elfogadtam azt, hogy ők másképp gondolják és másképp akarják. És együtt mentünk az úton." (közösségfejlesztő)

Nagyon érdekesnek tartom e két különféle megközelítést. Miközben a közművelődési intézmények képviselői az állandó jelenléttel, szakember biztosításával, egy stabil intézményrendszer állami fenntartásával érvelnek, addig a helyi közös-

séggel dolgozó közösségfejlesztő szakemberek a helyi erőforrások beemelésével és az alulról jövő civil kezdeményezések támogatásával igyekeznek tenni a közösségi művelődés megvalósításáért. Nagyon sok esetben hasonlóak – vagy szinte ugyanazok – az alapelvek és a célok, ugyanakkor a megközelítés iránya miatt véleménykülönbségeket is tapasztaltam a közművelődés területén dolgozó szakemberek között.

Összefoglalás

Tanulmányomban folyamatban lévő doktori kutatásom eddigi eredményeinek részleges összefoglalására vállalkoztam, így a közművelődés fogalmának megközelítéseit, a kutatásom szempontjából releváns társadalmitőke-definíciókat, majd a kulturális közösségfejlesztés koncepcióját mutattam be.

Ezek után a közösségi művelődés lehetőségeit ismertettem a szakértői interjúkat összefoglaló részben.

A közművelődés elvitathatatlan érdeme és jelentősége, hogy lehetőség szerint minden magyarországi településen jelen kíván lenni, ezzel elősegítve a helyi közösségek közösségi művelődéshez való jogának megvalósulását. Mindehhez az ezekben az intézményekben dolgozó közművelődési szakemberek előszeretettel használják a *kulturális közösségfejlesztés* módszerét, így növelve a helyi közösségek tagjainak társadalmi tőkéjét. A közösségfejlesztő szakma képviselői azonban ezeket a kereteket sokszor szűkösnek találják, véleményük szerint nagyobb ívű társadalom- és demokráciafejlesztésekre lenne szükség a településeken. Úgy látják, hogy a kulturális alapú fejlesztéseken túl, ezeknek az intézményeknek aktív szerepet kellene vállalniuk a magyarországi civil kezdeményezések támogatásában, felkarolásában.

Meglátásom szerint tehát a skála egyik végén a közösségek számára tevékenységeket adó közművelődési intézmények, míg a másik végén a csupán közösségi helyet és támogatást nyújtó intézmények állnak. Talán csak a helyi viszonyok és erőforrások ismeretében dönthető el biztosan, hogy egy-egy településen, közösségben melyik modell működhet hatékonyabban. Mindazonáltal úgy vélem, hogy a helyi sajátosságok és igények figyelembevétele nélkül nagyon nehéz eldönteni, merre billenjen a mérleg nyelve – ebben a folyamatban nyújthat segítséget az intézmények társadalmiasított működésmódjának alkalmazása.

Irodalom

Antal Gábor (2002): A minőség lehetséges meghatározásai a közművelődésben. In: B. Gelencsér Katalin–Pethő László (Szerk.): *Közművelődés és felnőttképzés. Írások Maróti Andor 75. születésnapjára.* Budapest: Élethosszig Tartó Művelődésért Alapítvány. pp. 317–322.

Arapovics Mária (2016): A közösségfejlesztés alapfogalmai és a kulturális közösségfejlesztés paradigmái. *Kulturális Szemle,* (2.), pp. 36–54.

Arapovics Mária (2018): A kulturális közösségfejlesztés és a muzeális intézmények szerepe a települési közösségfejlesztésben. *Civil Szemle,* XV., (4.), pp. 9–29.

Arapovics Mária–Beke Márton–Dóri Éva–Tóth Máté (2019): *A kulturális intézmények társadalmiasított működési módja.* Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum–NMI Művelődési Intézet–Országos Széchényi Könyvtár.

Babbie, Earl (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest: Balassi.

Bourdieu, Pierre (1986): The Forms of Capital. In: Angelusz Róbert (Szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum. pp. 122–138.

Brake, Roland–Faßbender, Kerstin (2008): History and Development of Community Development in Germany. In: Brake, Roland–Deller, Ulrich (Eds.): *Community Development – a European Challenge*. Barbara Budrich Publishers. pp. 41–51.

Coleman, James S. (1988): Social Capital in the creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology,* 94., pp. 95–120.

Csányi Vilmos (2005): Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan. *Népszabadság,* LXIII. évf. 2005. szeptember 17. p. 5.

Dóri Éva (2018): A közművelődési intézmények szerepe a települési közösségfejlesztő folyamatokban. *Civil Szemle,* XV., (4.), pp. 29–39.

Farkas Zoltán (2013): A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és tudomány,* 4., (2.), pp. 106–133.

Granovetter, Mark (1982): *The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. Social Structure and Network Analysis.* London: Sage.

Hunyadi Zsuzsa (2004): A művelődési házak közönsége, helye, szerepe a kulturális fogyasztásban. *Találkozások a kultúrával 1.* Budapest: Magyar Művelődési Intézet–MTA Szociológiai Kutató Intézet. pp. 5–7.

Kvale, Steinar (2005): *Az interjú – Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba.* Budapest: Jószöveg Műhely.

Orbán Hedvig (2016): 40 év, 40 szó – címszavakban a közművelődésről. In: Sütő Erika–Szirmai Éva–Újvári Edit (Szerk.): *Sodrásban: Képzések, kutatások (1975–2015).* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó. pp. 217–229.

Oszlánci Tímea (2019): A közművelődés jogszabályi változásainak fő irányvonalai. *ACTA Universitatis, Sectio Paedagogica, Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei,* XLII., pp. 125–133.

Putnam, Robert D. (1995a): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy,* 6., (1.), pp. 65–78.

Putnam, Robert D. (1995b): Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. *PS: Political Science and Politics,* 28., (4.), pp. 664–683.

Rothman, Jack (2002): *A közösségi intervenció megközelítései.* Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.

Striker Sándor (2002): Széljegyzetek a közművelődésről. In: B. Gelencsér Katalin–Pethő László (Szerk.): *Közművelődés és felnőttképzés. Írások Maróti Andor 75. születésnapjára.* Budapest: Élethosszig Tartó Művelődésért Alapítvány. pp. 303–311.

Vercseg Ilona–Varga A. Tamás (1998): *Közösségfejlesztés.* Budapest: Magyar Művelődési Intézet.

Egyéb források

20/2018. (VII. 09.) EMMI rendelet a közművelődési alapszolgáltatások, valamint a közművelődési intézmények és a közösségi színterek követelményeiről
1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről
2017. évi LXVII. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról
Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

Jegyzetek

[1] 20/2018. (VII. 09.) EMMI rendelet
[2] Saját fordítás.

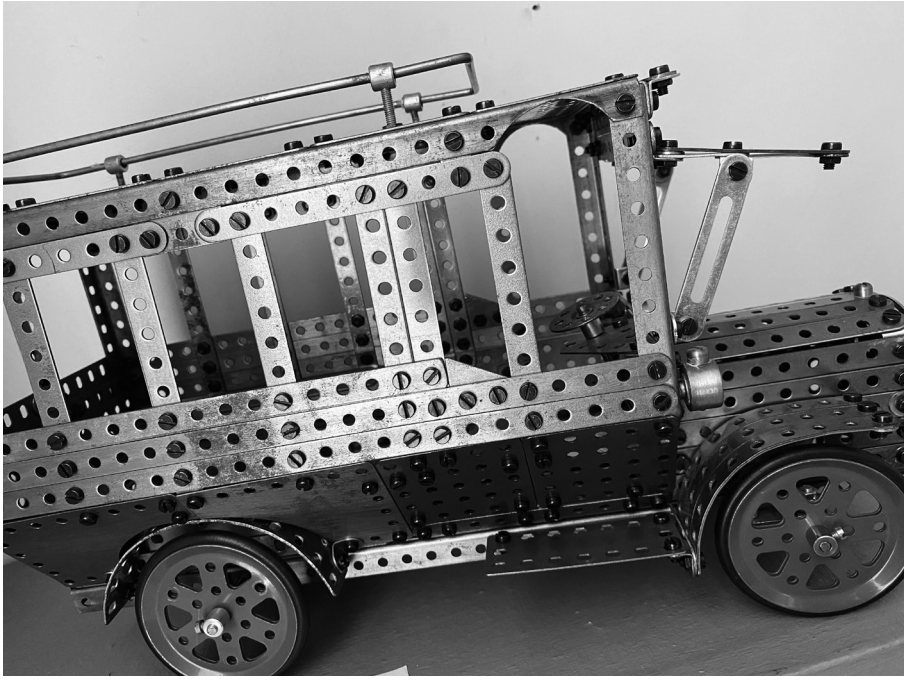

Fotó/Németh István Péter

Társadalomtudósból ombudsman

Recenzió Szabó Máté „Társadalmi mozgalmak, civil társadalom, emberi jogok” c. ünnepi kötetéről

Sziklay Júlia

Szabó Máté politológus professzor, kutató és egyetemi tanár, volt ombudsman. 1956-ban született, nemrég ünnepelte 65. születésnapját, az ünnepi kötet kollégái, barátai és tanítványai részéről tisztelgés eddigi életműve előtt.

A kötet szerkesztői: Antal Attila (ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet), Mándi Tibor (az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetének igazgató-helyettese) és Paczolay Péter (politológus és jogtudós, az Alkotmánybíróság volt elnöke, az EJEB magyar tagja).

Paczolay Péter és az ünnepelt szakmai-emberi kapcsolatáról többet is megtudunk a kötetből: *„E sorok írója nem pusztán száraz krónikása Szabó Máté életútjának, hanem szerencséje volt azt személyesen – barátként, szerzőtársként, kollégaként követni.”* (Paczolay Péter: Személyes köszöntés 13–14. o.) Sok közösen megélt élmény fűzi őket össze a középiskolai, majd a kalocsai katonaévekből (ami tudvalevő, hogy annakidején az egyik legszorosabb férfibarátság táptalaja volt), majd a szerzőtársként vagy együttes szerkesztőként megírt politikaelméleti tárgyú publikációk sora következett az 1980-as és 1990-es években, végül közjogi főméltóságokként az „intézményi szintű együttműködés” követendő példáját valósították meg 2012–13-ban.

Én az ELTE-n a Bihari Mihály által létrehozott Politológia szak induló évfolyamán 1996-ban találkoztam Szabó Mátéval először, a „Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás” c. szeminárium diákjaként, ahol rögtön terepmunkára küldött (ellentmondást nem tűrve kijelölve a vizsgálandó területet és civil szervezetet).

Néhány év múlva már az ombudsmani hivatalban köszönthettük egymást, ahol aztán egy rövid, de annál sikeresebb időszakban – az alapvető jogok biztosa ekkor nyerte el az ENSZ nemzeti emberi jogi intézményi státuszt – a nemzetközi kapcsolatépítés terén közvetlenül is irányította munkámat (mondanom sem kell, hogy változatlanul ellentmondást nem tűrve, ugyanakkor nagyfokú bizalommal és támogatással). Az elmúlt években ritkán ugyan, de mégis rendszeresen találkozunk, figyelemmel kísérem megnyilatkozásait, díjait. A fentiek miatt így – egészen kivételes helyzetben – módomban állt közelről megismerni nem csak az egyetemi, kutatói, de a közéleti aktivitását is, mely együttesen adja ki pályaművének lényegét.

A kötetből egyértelműen kitűnik, hogy Szabó Máté számára a legfontosabb történelmi dátum 1968 (érdekes módon nem születési éve, 1956-tal csak marginálisan foglalkozott [Szabó 1990, 1991, 1997]). A miértre autentikus választ is kapunk (Szabó Máté: Miért és mióta foglalkoztat 1968? 31–41. o.), és kifejezetten megható olvasni a gimnazistáról, aki számára 1968 politikai, de még inkább „új kulturális és értékuniverzumként" jelentkezik, ami radikális módon megnyilvánul külsejében, olvasmányaiban, hobbijában, társadalmi és politika(elmélet)i érdeklődésében, globális szemléletében és általános értékválasztásában – a *„frissen sütött '68-as hagyományra támaszkodva, a hosszú haj, a farmer, a bőröv és a napszemüveg viselésével, az avantgarde és a világ komplexitását előtérbe állító irodalom és képzőművészet, valamint a rock és a jazz melletti elkötelezettséggel".* A kamaszkori elkötelezettség fő cölöpei – a hosszú haj és a farmer természetes kikopása mellett – mit sem változtak azóta sem.

Számomra – erről Tanár Úrral is volt alkalmam beszélgetni – 1968-at Robert Merle dokumentumregénye (Üvegfal mögött 1970) hozta megfogható közelségbe, mely közvetlen élményeken alapszik és az események mozgatórugóit, a szereplők beállítottságát, a közvetlen társadalmi környezetet tűpontosan ábrázolja. Milyen fontos lenne, hogy a művészet – és kiemelten az irodalom és a filmművészet – a megélt történelmi tapasztalatokat megfelelő módon megismertesse, áthagyományozza az új politikai generációkra (utalva Szabó Andrea írására [Szabó Andrea: A politikai generációk versenye Magyarországon 457–477. o.])!

1968-cal a kötetben természetesen számos írás is foglalkozik, ráadásul a legkülönbözőbb aspektusokból. Fontos megjegyezni, hogy a sokféle értelmezésről, megítélésről a tudományos vita kezdetektől fogva „lángol" (kisebb-nagyobb hőfokkal, ehhez az 50 éves évforduló természetesen újabb alkalmat teremtett).

Igazolható egy földrajzi alapú elkülönítés, hiszen alapvetően mást jelent a kelet-európaiak számára, akiknek elsősorban a „prágai tavasz" és a csehszlovákiai intervenció jut eszébe, és mást a nyugat-európai politológusok és filozófusok számára, akik az egyetemisták lázadását emelik ki fő elemként. Rudi Dutschke megfogalmazásában: a szocialista Csehszlovákiában a „felépítmény forradalma (Überbeaurevolution), míg Nyugaton az „alap forradalma" (Basisrevolution) zajlott (Jan Pauer: A prágai tavasz az NSZK nyilvánosságában 387–393. o.). Megint mást a harmadik világ országaiban, ahol az antikolonialista hangok erősödtek meg, míg az USA-ban a vietnámi háború elleni tiltakozási hullám és a faji alapú megkülön-

böztetés elleni fekete emberi jogi mozgalmak eszkalálódtak (Schlett Bálint Gergő: Vietnám – a mozgalmi koalíció az USA-ban 285–313. o.).

Szintén felállítható egy politikaelméleti distinkció a bal- és jobboldali tengely körül. A baloldal számára a mozgalmak kihívást, a reformálásra való lökést jelentették (hozzáteszem: ebben a magyar 1956-os forradalom és annak leverése is nagy hatással volt). Ennek közvetlen eredménye a szociáldemokrácia nyugat-európai megújulása (elsősorban Olaszországban, Franciaországban, Németországban), melyből később kifejlődtek az alternatív baloldali kezdeményezések, zöldmozgalmak (ebből a felosztásból érdekes módon „kilógnak" a feminista mozgalmak, melyek csak átmenetileg mutattak új-baloldali kötöttséget [Szabó Máté: Fél évszázad múlt el azóta… 83–104. o.]) A jobboldalon a konzervativizmus átalakulása, egyfajta „konzervatív ellenkultúra" kialakulása volt a válasz (Lakatos Júlia: A '68-as hagyomány és a konzervatív ellenkultúra 367–383. o.), ami a tradicionális értékek megőrzésének kötelezettsége mellett a középosztály egzisztenciális érdekeinek védelmét is politikájának középpontjába helyezi (ifj. Szikinger István: '68 és „ellen-'68" Nagy-Britanniában 345–365. o.).

A kötet végén, az utolsó fejezetben található írásokban a szerzők (1968 ma is él? 435–511. o.) 1968 hatását már a jelenkorra vetítik ki.

A kötetből külön is kiemelném Gombár Csaba elemzését (Európa keleti felén minden máshogyan volt – 1968 113–117. o.), amely nem az okokkal foglalkozik, hanem a világ különböző országaiban végigfutó „turbulens áramlással", hangsúlyozva a közös kiindulópontot: a lázongó, fiatal értelmiség az adott (egyébként rendkívül különböző) politikai rendszerrel és még inkább a „társadalmi életvilág egészével szemben" megnyilvánuló szenvedélyes tiltakozását.

A másik tanulmányban Antal Attila (1968 és az államszocialista Kádár-rendszer 141–153. o.) 1968 magyarországi hatását az új gazdasági mechanizmus megjelenésével köti össze, mely a gazdaság neoliberális átalakítását paradox módon éppen a szocialista államtól várta és mivel ez a kísérlet végső soron megvalósíthatatlannak bizonyult, épp a „reformkommunisták" válnak a rendszerváltások során a társadalmi-gazdasági „sokkterápia" hirdetőivé.

A téma iránt érdeklődők számára külön „csemege", hogy a kötetben számos írás foglalkozik 1968 európai (nemzetközi) helyzetképeivel, rámutatva arra, hogy az eltérő hatások visszavezethetők az egyes nemzetek közötti politológia-filozófiai-szociológiai különbségekre. Ezek szűrőin keresztül jól értelmezhető a pátoszos „öncsalás", mely tulajdonképpen egy globális forradalmi szituációról beszélt, megalapozatlanul (Weiss János: Elővételező forradalom vagy látszatforradalom? Elméleti helyzetkép Párizsból és Frankfurtból 155–165. o.) – ahogy ezt Cornelius Castoriadis és Jürgen Habermas a helyszínen az eseményekről szóló közvetlen eszmefuttatásaikban be is bizonyítják (Kicsák Lóránt: Életre kelt elméletek, Cornelius Castoriadis értelmezése 1968-ban 1968-ról 175–185. o.).

Szabó Máté fő kutatási iránya – 1968 témaköréből kiindulva – a társadalmi mozgalmak fejlődése volt. 1968 tehát az ősforrás, mely az 1789-es francia forradalom hatásához mérhető, ezt követően a civil társadalom élete, mozgalmi szektora,

tiltakozási kultúrája megváltozott, és a közvetlen hatás a jelenkor mozgalmaiban – a legújabb me-too-t is beleértve – jól elemezhető (Fél évszázad múlt el azóta…; 1968 jelentősége a civil társadalom és a mozgalmak kutatása számára 83–104. o.).

A társadalmi mozgalmak a modern társadalmakhoz köthető közösségformák, melyeknek célja minden esetben a fennálló társadalmi-politikai berendezkedés alapszerkezetének megváltoztatása. Felvállalt misszió tehát a tudatos és dinamikus fejlődés elősegítése, a modernizációs folyamatok szülte politikai konfliktusok megoldásaiban való aktív részvétel alternatívák kidolgozásával és felmutatásával. Ez a társadalmi szerep különösen a zöldmozgalmak esetében érthető mindenki számára, hiszen a „zöldek" minden társadalmi-politikai problémához hozzá tudnak szólni, megoldási javaslatot képesek felmutatni. Szabó Máté azonban minden írásában hangsúlyozza, hogy társadalmi dinamika nem létezhet társadalmi stabilitás nélkül: szükség van demokratikus keretek között, hatékonyan/jól működő állami intézményrendszerre, mely felelősen végzi munkáját a civil társadalom kontrollja mellett.

Ezzel el is érkeztünk a pályamű másik legfőbb eredményéhez: a közéleti szerepvállaláshoz. Visszaemlékezéseiben többször is lehetett hallani tőle – és ezt a Péterfalvi Attilával folytatott beszélgetésében is megerősítette (Péterfalvi Attila: Interjú Szabó Máté leköszönő ombudsmannal hivatalának hat évéről 45–66. o.), hogy mikor Sólyom László köztársasági elnök az ombudsmani jelöléssel összefüggésben magához kérette, először arra gondolt, „zöld ombudsmannak" kéri fel pontosan a környezetvédelmi mozgalmak kutatása okán. Azt pedig személyesen magam hallottam egy Bihari Mihály születésnapi köszöntésére szervezett ünnepségén mondott beszédében, hogy két ember véleményét kérdezte és fontolta meg a jelöltségéről meghozandó döntése során: az egyik régi kollégája és barátja, Bihari Mihály volt, a másik szellemi-lelki társa, felesége, Bábosik Mária.

Az ombudsman klasszikusan „személyes" intézmény, vagyis a tevékenysége nagyban függ a posztot betöltő személy elhivatottságától, felkészültségétől, személyiségétől. A magyar jogi kultúrában a rendszerváltoztatással bekerülő, majd a valóságban 1995-től működő általános ombudsmanok sorába 2007-ben Szabó Máté harmadikként lépett (és majd egy évig helyettesítette emellett a betöltetlen adatvédelmi biztost is). Ombudsmani „credo"-ját a beosztott munkatársak után immár a nyilvánosság is megismerheti a kötetből (Péterfalvi Attila: Interjú Szabó Máté leköszönő ombudsmannal hivatalának hat évéről 45–66. o. és Szabó Máté: Szabó Máté ombudsman összegzése a hat év tapasztalatairól 71–73. o.). Ennek lényege – elvi alapon is – a tudatos kompromisszumkeresés, négy pillére pedig:

– a jog pozitivista felfogása vagy a természetjogi abszolutizmus helyett az ombudsmani állásfoglalás case-by-case alapján történő kialakítása;
– kompromisszumkeresés az egyéni és közösségi jogok konfliktusos találkozásánál (például a hajléktalanok jogai esetében);
– a harmadik generációs jogok szinkretizmusa (különös tekintettel a fenntarthatóságra és a jövő nemzedékek jogainak védelmére);
– a nemzeti jogrend védelme a nemzetközi jogrend kereteihez igazodva.

Az új ombudsman egy új módszert is azonnal és következetesen bevezetett. Az ún. „projektmódszer" rendkívül sikeresen tudott szellemi kapacitásokat koncentrálni egy adott kiemelt témakörre, melyre fel lehetett fűzni stratégiát, erőforrásokat és hivatalból indított vizsgálatok sorát, és remekül lehetett disszeminálni az eredményeket is (összesen 17 projektfüzet jelent meg, melyek jelenleg is megismerhetők az ajbh.hu oldalon, a címek magukért beszélnek, például „Munka méltósága", „A válság vesztesei – a paragrafusok fogságában", „Időskorban" stb.).

Szabó Máté ombudsmanként tudatosan törekedett a munka során a minél szélesebb körű és rendszeres „bevonásra", legyen szó akár szakmai képviselőkről, civil szervezetről vagy állami szereplőkről. 2007–2013 között a szakmai rendezvényekre érkező külsős meghívottak szinte egymás sarkát taposták, de ezek a rendezvények nem öncélú magamutogatásról szóltak, hanem az adott, a magyar társadalom széles rétegét vagy épp ellenkezőleg: a sérülékeny csoportokba tartozó kevesek érdekeit sértő problémák megoldását szakmai, kompromisszumos alapon célozták. Amiről az ombudsmani jogvédelem szól…

Érdekes összekapcsolása az ombudsmani működés–civil társadalom két témakörének az a Szabó Máté által felvetett kérdés, hogy a civil érdekérvényesítés (esetleges) megerősödése vagy éppen a meggyengítése vajon feleslegessé teszi-e az ombudsman munkáját? (Szabó Máté: Az ombudsmani munka keretfeltételei ma 75–79. o.)

Kinek ajánlom a kötetet? Elsősorban természetesen azoknak, akik az ünnepelt személye iránt érdeklődnek, hiszen a – remélhetőleg még korántsem lezárult – életmű eddigi legfontosabb részei, eredményei a kötetből jól feltérképezhetők. Ráadásul Szabó Máté életéből olyan személyes momentumok, részletek előtt is fellebben a függöny, melyek mindenképpen közelebb viszik az olvasót ennek a (talán nem sértődik meg, ha így jellemzem) különleges intellektusú autoriter személyiségnek a megismeréséhez.

De emellett kifejezetten hasznos forrás azok számára is, akik akár az 1968-as mozgalmakkal és ezek hatásaival, akár a társadalmi mozgalmakkal kutatóként foglalkoznak, hiszen számos olyan egyedi szempont jelenik meg az egyes írásokban, hazai és nemzetközi kitekintésben egyaránt, melyek nagyon színes módon ölelik körül a témát. A kötet „életerejét" tanúsítja, hogy e tárgyban 2023 márciusában sor került az ELTE ÁJK által szervezett tudományos műhelyvitára (felkért hozzászóló: Mikecz Dávid), melynek során izgalmas tudományos vita bontakozott ki.

Végül melegen ajánlom a kötetet az ombudsmani jogintézmény iránt érdeklődő kollégáknak. A skandináv gyökerű „nép ügyvédje" típusú jogintézmény mára az egész világon elterjedt. Sikere véleményem szerint pontosan abban áll, amit Szabó Máté a társadalmi mozgalmak kapcsán olyan világosan megfogalmazott: egy demokráciában szükség van állami stabil intézményrendszerre, tág értelemben vett hatékony közigazgatásra, de szükség van dinamikus, jobbító szándékú, konstruktív-kritikus egyéb szereplőkre is, akik az optimalizáció, soha el nem érhető tökéletesítés felé terelik a folyamatokat. Egy aktív, hiteles ombudsman ebben a szerepkörben kiemelten fontos szereplő.

Irodalom

Antal Attila–Mándi Tibor–Paczolay Péter (Szerk.) (2022): *Társadalmi mozgalmak, civil társadalom, emberi jogok.* Budapest: ELTE Eötvös.

Merle, Robert (1970): *Üvegfal mögött.* Budapest: Európa.

Szabó Máté (1990): Politikai rituálé és szimbolika az 1956-os megemlékezésben. In: Szoboszlai György (Szerk.): *Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.* Budapest: MPT. pp. 209–214.

Szabó, Máté (1991): Kriterien des Gedenkens. Die Bestattung von Imre Nagy als politisches Symbolereignis. *Osteuropa,* 41., (10.), pp. 985–997.

Szabó, Máté (1997): Die Revolution von 1956. In: Misselwitz, Hans–Segert, Dieter (Hrsg.): *Rückkehr nach Europa.* Potsdam: Brandenburgische Landeszantrale. pp. 166–188.

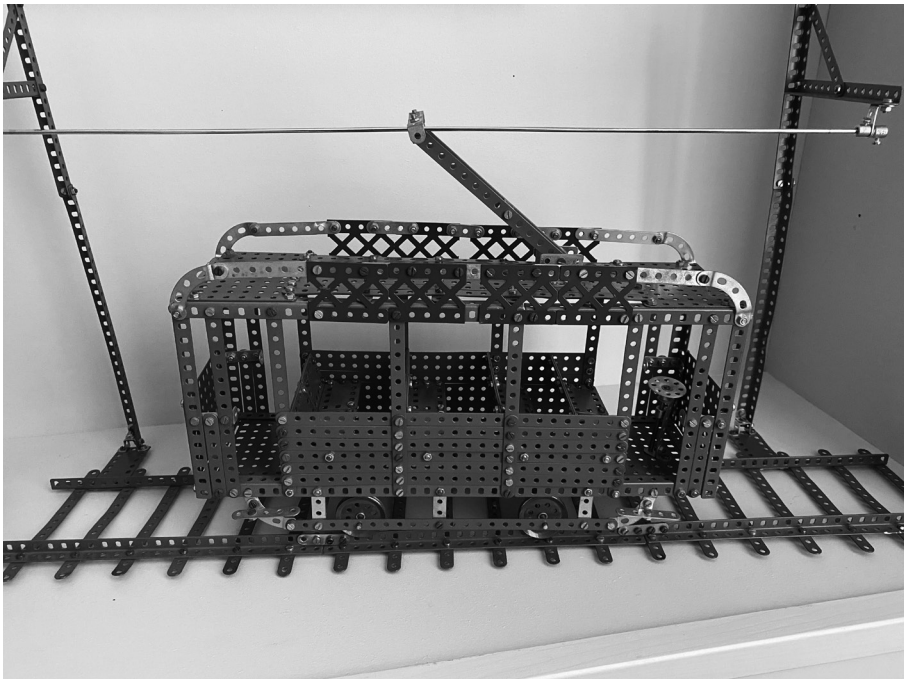

Fotó/Németh István Péter

BEKE OTTÓ—SZŰTS ZOLTÁN

Az adatosítás zárványai

Online buborékok és kitaszítottság Marc-Uwe Kling QualityLand című regényében

Tanulmányunkban Marc-Uwe Kling 2017-ben megjelent regénye, a QualityLand alapján az algoritmusok egyének és a civil társadalom életében betöltött lehetséges szélsőséges szerepét vizsgáljuk. A mű maga, amely a vizsgálat alapját biztosítja, egy tudományos-fantasztikus disztópia, különböző kulturális, nyelvi, technológiai regisztereket mozgósító hibrid fikció. A szatirikus regényvilágban az emberi tevékenységeket, interakciókat, általában véve a kulturális-gazdasági cserefolyamatokat gépi algoritmusok, illetve az azok által működtetett online applikációk, eszközök irányítják és finomhangolják. Az univerzálisként tételezett adatosítás folyamatában azonban szükségszerűen jelentkeznek diszfunkcionalitások, illetve hibák, hiszen a humán dimenzió számszerűsítése redukciót von maga után; ezek közül a közösségi-társadalmi vetületűek a leginkább romboló hatásúak. Kling regénye a datafikáció inherens veszélyeire mutat rá narratív formában, miközben az önmagukba záruló online vélemény- és tevékenységi buborékoknak az előítéletes csoportgondolkodást erősítő működésmódját bírálja. Megközelítésünkben a mű értelmezése az adatosítással szembeni kritikai attitűd meghonosításához és erősítéséhez, ezáltal pedig a technikai eszközök, online alkalmazások tudatos használati módjának kialakításához járul hozzá.

Kulcsszavak: Marc-Uwe Kling; QualityLand; disztópia; adatosítás (datafikáció); algoritmusok; digitális lábnyom; online buborékok.

Beke Ottó PhD (1981) egyetemi docens, az Újvidéki Egyetem szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karán irodalom- és kommunikációtudományi tantárgyakat oktat. Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén diplomázott, majd a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában szerzett tudományos fokozatot. A szabadkai Tanítóképző Kar kiadványaként megjelenő Módszertani Közlöny főszerkesztője. Tagja többek között az újvidéki székhelyű Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégiumnak, ahol tutorként is tevékenykedik. Kutatási területei: másodlagos szóbeliség, digitális írásbeliség, vajdasági magyar irodalom.
E-mail: bekeotto1@gmail.com

Szűts Zoltán PhD (1976) habilitált egyetemi docens, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Pedagógiai Karának dékánja, a Neveléstudományi Doktori Iskola programigazgatója, a Milton Friedman Egyetem által kiadott Szabad Piac felelős szerkesztője, az Újvidéki Egyetem szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának oktatója. Bolyai és ÚNKP ösztöndíjas. A világháló metaforái (Osiris, 2013), az Online (Wolters Kluwer, 2018) és A digitális pedagógia elmélete (Akadémiai, 2020) könyvek szerzője. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen diplomázott és doktorált irodalomból, majd szociológiából habilitált, végül az Eszterházy Károly Egyetemen is doktori fokozatot szerzett neveléstudományból. A hypertextuális irodalom, az online kommunikáció és média, az információs társadalom és a digitális pedagógia kutatója, kommunikációs szakember.
E-mail: szutszoltan@gmail.com

Ottó Beke–Zoltán Szűts

Discordant Datafication

Online bubbles and exclusion in Marc-Uwe Kling's QualityLand

The study explores the possible extreme role of algorithms in the lives of individuals and civil society, based on Marc-Uwe Kling's novel QualityLand, published in 2017. The work provides the basis for the study, a science-fiction dystopia, a hybrid fiction mobilizing different cultural, linguistic, and technological registers. In the satirical fictional world, human activities, interactions, and cultural-economic exchanges, in general, are controlled and fine-tuned by machine algorithms and the online applications and tools they operate. However, in data processing, which is assumed to be universal, dysfunctionalities and errors inevitably occur since quantifying the human dimension entails a reduction; the most destructive are those of a socio-community dimension. Kling's novel points to the inherent dangers of datafication in narrative form while criticizing how self-enclosed online opinion and activity bubbles operate to reinforce prejudiced groupthink. In our approach, the interpretation of the work contributes to the promotion and strengthening of a critical attitude towards datafication and, in turn, to the development of a conscious use of technical tools and online applications.

Keywords: Marc-Uwe Kling; QualityLand; dystopia; datafication; algorithms; digital footprint; filter bubbles.

Ottó Beke PhD (1981) is an associate professor at the Hungarian Teacher Training Faculty in Subotica, University of Novi Sad, department of Literature and Communication Studies. He graduated from the Department of Hungarian Language and Literature at the Faculty of Humanities in Novi Sad. He received his Ph.D. from the Doctoral School of Literature at the University of Pécs. He is the editor-in-chief of the Methodological Bulletin, published by the Faculty of Teacher Training. He is a member of the Hungarian Higher Education College of Vojvodina, based in Novi Sad, where he works as a tutor. Her research interests include secondary literacy, digital literacy, and Hungarian literature in Vojvodina.
E-mail: bekeotto1@gmail.com

Zoltán Szűts PhD (1976) is a habilitated associate professor, dean of the Faculty of Pedagogy at Eszterházy Károly Catholic University, director of the Doctoral School Programme in Educational Sciences, editor-in-charge of Szabad Piac, lecturer at the Hungarian Teacher Training Faculty of the University of Novi Sad in Subotica. He is a Bolyai and ÚNKP Fellow. Author of the books Metaphors of the World Wide Web (Osiris, 2013), Online (Wolters Kluwer, 2018), and Theory of Digital Pedagogy (Akadémiai, 2020). Zoltán Szűts graduated from Eötvös Loránd University with an MA and PhD in Literature, followed by a habilitation in Sociology and a PhD in Education from Eszterházy Károly University. He is a researcher and communication specialist in hypertextual literature, online communication and media, information society, and digital pedagogy.
E-mail: szutszoltan@gmail.com

FAZEKAS ANNA

Mozgalmárok kora?

Az ifjúsági civil aktivitás tendenciáinak diskurzusa Európában

A politikai szocializáció során értékek, szerepek, viszonyulások kerülnek elsajátításra, mely a demokratikus térben megjelenő különböző gyakorlatok sora. A korai tapasztalatok jelentősége, hogy a későbbi, felnőttkori szerepvállalás, aktivizmus alapját teremtik meg. A 21. század számos identitásforma párhuzamosságát hozta el, mely az állampolgári aktivitás hagyományos formáinak meghaladottságával jár együtt. A nyilvánosságban való részvétel egy skálaként értelmezhető, mely a definíció kiszélesítésének szükségességét eredményezi. A kötetlenség és a kritikai igény előtérbe kerülése egyre nagyobb jelentőséggel bír, mely nagyban hozzá tud járulni a bizalomhiány gátolta hatékonyabb bevonáshoz. A tágabb definíció szélesebb részvételi kultúrát és ezáltal alacsonyabb küszöbű hozzáférést is jelent. A társadalmi mozgástér megteremtésében a fiatalok egyre inkább kulcsszerepet vállalnak, mely a demokratikus környezethez és szereplőihez kötődő tapasztalatszerzés és kapcsolódás fontos alappillére. A jelenlegi, állampolgári aktivitáshoz kapcsolódó diskurzus nem foglalkozik az újfajta részvételi terekkel, nem vagy csupán alig ismeri el ezeket. A tágabb értelmezési környezet nagyban számol a politikai szocializáció eltérő fokaival, a hozzáférés egyenlőtlenségeivel, az aktivitás korlátaival, a kontroll jelenlétének kihívásaival is.

Kulcsszavak: Ifjúsági részvétel; állampolgári aktivitás; civil; szocializáció.

Fazekas Anna szociológus. Tanulmányait az ELTE Társadalomtudományi Karán végezte, jelenleg a Szociológia Doktori Iskola doktorandusza. A MOME és a CEU Socrates programjának óraadója, tanársegéd a Gál Ferenc Egyetem Gazdasági Karán. Korábban az Excenter Kutatóközpont munkatársa volt, 2016 óta szabadúszó kutatóként tevékenykedik. Főként ifjúsági civil szektort érintő kutatásokban, projektekben működik közre. Országos és nemzetközi kutatások nyomán az ifjúsági életmód és perspektívák számos aspektusát vizsgálta/vizsgálja. Kutatási területei: ifjúságszociológia, ifjúsági problématérkép és státusészlelés, ifjúságügy, civil aktivitás.
E-mail: anna.fazekas89@gmail.com

ANNA FAZEKAS

The age of the movers and shakers?

Discourses of the tendencies on youth civil activism in Europe

During the political socialisation we can acquire values, roles and attitudes, which are a set of different practices in the democratic space. The significance and quality of early experiences establish the basis of the adult participation and activism. The 21st century has brought a parallelism of identities, which goes hand in hand with a transformation of traditional forms of civic activism. Participation in public can be understood as a scale, and results to broaden the definition. The growing importance of informal frames and critical role can make a major contribution to more effective involvement, which is blocked by a lack of trust. A broader definition also means a wider participatory culture

and thus lower-threshold access. Young people increasingly take on a key role to create social spaces, which is an important pillar for experiencing and connecting with democratic environments and actors. The current discourse on civic activism does not or only barely identify the new spaces for participation. The broader interpretative context significantly calculates on the different degrees of political socialisation, the inequalities of access, the limits of activity, the challenges of the presence of control.
Keywords: Youth participation; civic activism; civil; socialisation.

Anna Fazekas is a sociologist. Graduated from the Faculty of Social Sciences of ELTE and she is currently a PhD student at the Doctoral School of Sociology. She is a lecturer at the Moholy-Nagy University of Art and Design, and at the Socrates Programme of Central European University, and assistant professor at the Gál Ferenc University. Previously, she worked at the Excenter Research Centre and since 2016 has been a freelance researcher. She is participated in researches and projects mainly of youth civil society. Following national and international researches, she has focused/is focusing on many aspects of youth life and perspectives. Her research interests include: sociology of youth, youth problem mapping and status perception, youth sector, civil activism.
E-mail: anna.fazekas89@gmail.com

Gerencsér Péter

A civil újságírás technológiai feltételei

A tanulmány a 2000-es évek első felétől felerősödő civil újságírás technikai és technológiai feltételeit vizsgálja. A szerző állítása szerint a digitális média, az online kommunikáció és a mobiltechnológia eszközeinek és eljárásainak átalakulásai mint műszaki követelmények szoros összefüggésben állnak a civil újságírás elterjedésével, melyet a dolgozat a web 2.0 egyik formájaként azonosít. A tanulmány a civil újságírás technológiai keretfeltételeit a digitális alkotóeszközök (hordozható számítógépek, okostelefonok), illetve a publikálás és a terjesztés hálózati formái (blogok, kép- és videómegosztók, streaming-szolgáltatások) alapján elemzi. A tanulmány ugyanakkor nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy el kell kerülni a technológiai determinizmus csapdáját, mivel a kommunikációs eszközöknek nincsen önmagukban vett irányuk, a technológia és a kultúra kölcsönösen hat egymásra.
Kulcsszavak: Blog; civil újságírás; digitális technológia; okostelefon; technológiai determinizmus; web 2.0.

Gerencsér Péter a Milton Friedman Egyetem (Budapest) Kommunikáció- és Művelődéstudomány Tanszékének főiskolai docense. Tudományos kutatási területei: digitális kultúra, újmédia-művészet, cseh és szlovák film, közép-európai animációs film.
E-mail: gerencser77@gmail.com

PÉTER GERENCSÉR

Technological conditions of citizen journalism

The study examines the technical and technological conditions of citizen journalism, which emerged in the first half of the 2000s. According to the author, the transformations of tools and procedures of digital media, online communication and mobile technology as technical requirements are closely related to the spread of citizen journalism, which the paper identifies as a form of Web 2.0. The study analyzes the technological framework conditions of citizen journalism on the basis of digital production tools (portable computers, smartphones) and Internet network forms of publication and distribution (blogs, image hosting service, online video platform, streaming services). However, the paper emphatically draws attention to the need to avoid the trap of technological determinism, as a communication tool has no direction in itself, and technology and culture mutually influence each other.
Keywords: Blog, citizen journalism; digital technology, smartphone; technological determinism; Web 2.0.

Péter Gerencsér is a college associate professor at Milton Friedman University (Budapest, Hungary), Department of Communication and Cultural Studies. His academic research fields include digital cultures, new media art, Czech and Slovak cinema, and the animated film of Central Europe.
E-mail: gerencser77@gmail.com

DÉZMA LILLA–PETÁK PÉTER–NYIRATI ANDRÁS

Szűkülő terek a dél-dunántúli régióban

Általános és tevékenység-fókuszú pillanatkép Baranya, Somogy és Tolna megye civil szervezeteiről

A civil szféra szűkülő lehetőségei az elmúlt évek történései kapcsán váltak láthatóvá, és különösen a politizált tevékenységű, demokratikus értékeket képviselő szervezetek szembesülnek kihívásokkal. Exploratív, kvantitatív szemléletű kutatásunk regionális fókusszal, a civil szervezetek megkérdezésével mérte fel a szűkülő terek négy lehetséges dimenzióját – az anyagi támogatást, az érdekérvényesítést, a megbecsültséget és a jogi környezetet. Ezen dimenziók mentén a politizált és depolitizált tevékenységű szervezetek összehasonlítása is megtörtént. 138 szervezeti képviselő értékelte a civil szféra feltételeit ötfokú Likert-skálákon, továbbá szolgáltatott adatot egyszerű vagy többszörös választásos kérdések során. Az eredmények alapján elmondható, hogy kifejezetten negatív értekeléssel bír az anyagi támogatás megítélése, míg a megbecsültség, a jogi környezet, illetve az érdekérvényesítés körül megoszlanak a vélemények. A politizált tevékenységű szervezetek többségében negatívabbnak ítélik feltételeiket, mint a depolitizált tevékenységű szervezetek. Szignifikáns eltérést azonosítottunk közöttük a pályázati aktivitás, valamint az országos megbecsültség értékelésének esetén. A szűkülő lehetőségek az államtól való eltávolodás igényének megjelenését eredményezhetik. Ez a politizált tevékenységek esetén az alternatív források keresésében és a közvetlen környezettel való

kapcsolat megerősítésében, míg a depolitizáltnál az önkormányzatokkal való szorosabb együttműködésben nyilvánulhat meg.
Kulcsszavak: Szűkülő terek; tevékenységi tipológia; kvantitatív módszer; regionális felmérés; civil szervezetek.

Dézma Lilla pszichológus, doktorandusz a Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskolájában Szociálpszichológia Programon. Kutatási témájában a klímaváltozás reprezentációival és a (kollektív) cselekvés lehetőségeivel foglalkozik. Több éve kapcsolatban áll a civil szférával, szervezőként támogatta a 2019-es Pécsi Globális Klímahetet. Gyakornokságát az Emberség Erejével Alapítványnál töltötte, jelenleg külsős munkatársként a szervezet hatásmérési, illetve kutatási folyamataiban vesz részt.
E-mail: dezma.lilla@emberseg.hu

Peták Péter az Emberség Erejével Alapítvány projektkoordinátora, a Civil Kollégium Alapítvány közösségszervező mentora. Főbb szakmai érdeklődése, tevékenységei a közösségi érdekérvényesítés, civil fejlesztés és ezekhez kapcsolódó felnőttképzés. Pécsett él, az elmúlt két évtized több meghatározó pécsi civil kezdeményezésében szerepet vállalt. 2012 és 2018 között a Közösségfejlesztők Egyesülete vezetőségi tagja volt. 2010-től egyik kezdeményezője és alakítója a Civil Kollégium Alapítvány közösségszervező programjának. A Pécsi Tudományegyetem BTK Szociál- és Szervezetpszichológia Tanszékének óraadója.
E-mail: petak.peter@emberseg.hu

Nyirati András szakmai pályafutását közösségfejlesztőként kezdte ifjúsági klubok koordinálásával Pécsett, és a környék különböző településein. Közel 10 éven át önkéntesként építette fel ezzel párhuzamosan az Emberség Erejével Alapítványt, amelynek alapítás óta vezetője. A régiós hatókörű 3 évig tartó Erősödő Civil Közösségek támogatási program vezetője, annak befejezése óta kisebb volumenű civil kapacitásfejlesztő programok munkatársa. Emellett trénerként és oktatási segédanyagok fejlesztőjeként az emberi jogi nevelés területén dolgozik, hazai és nemzetközi szinten.
E-mail: nyirati.andras@emberseg.hu

Lilla Dézma–Péter Peták–András Nyirati

Shrinking spaces in the South-Transdanubian region

General and activity-focused snapshot of the civil organizations of Baranya, Somogy and Tolna counties

Narrowing possibilities of the civil sphere have become visible due to events of recent years, and especially organizations with politicized activities, representing democratic values face challenges. Our exploratory, quantitative research with a regional focus, by asking civil organizations, assessed the four possible dimensions of shrinking spaces – financial support, advocacy, esteem, and legal environment. Along these, organizations with politicized and depoliticized activities were also compared. 138 organization representatives evaluated the conditions of civil sphere on five-point Likert scales, and also provided data answering simple or multiple-choice questions. The assessment of financial support has a distinctly negative evaluation, while opinions are divided about esteem, the legal environment, and advocacy. The majority of organizations with politicized

activities consider their conditions to be more negative than organizations with depoliticized activities. We identified a significant difference between them in the case of the evaluation of tenders and national esteem. Narrowing opportunities may result in the appearance of a need to move away from the state. In the case of politicized activities, this can be manifested in the search for alternative sources and in the strengthening of the relationship with the immediate environment, while in the case of depoliticized activities, it can be manifested in closer cooperation with local governments.
Keywords: Shrinking spaces; activity typology; quantitative method; regional survey; civil organizations.

Lilla Dézma is a psychologist, and PhD student at the Pécs University's Psychology Doctoral School in the Social Psychology Program. Her research topic deals with the representations of climate change and the possibilities of (collective) action. She has been in contact with the civil sphere for several years, and supported the 2019 Pécs Global Climate Week as an organizer. She spent her internship at the Emberség Erejevel Foundation, and currently participates in the organization's impact measurement and research processes as an external employee.
E-mail: dezma.lilla@emberseg.hu

Péter Peták is the project coordinator of the Power of Humanity Foundation, and community organizing mentor of the Civil College Foundation. His main professional interests and activities are community activism, civic development, and adult education in related fields. He lives in Pécs and has been involved in several important civic initiatives in the last two decades. Since 2010, he has been one of the initiators and shapers of the Civil College Foundation's community organizing program. He is a lecturer at the Department of Social and Organisational Psychology, University of Pécs.
E-mail: petak.peter@emberseg.hu

András Nyirati started his professional career as a community developer coordinating youth clubs in Pécs and various settlements in the surrounding area. For almost 10 years he built up the Emberség Erejével Foundation as a volunteer parallel and has been its director since its establishment. He has been the leader of the regionally based 3-year Growing Civic Communities program, and since its completion has worked on small-scale civil capacity-building programs. He has also worked as a trainer and developer of training materials in the field of human rights education, both nationally and internationally.
E-mail: nyirati.andras@emberseg.hu

LUXNÉ PREHODA ANNA

A vallásos nevelés, mint romaintegrációs lehetőség – a Hit Gyülekezete

A 2011-es népszámlálási adatokból szembetűnő, hogy a történelmi egyházakon kívül a pünkösdi típusú vallási közösségek, azok közül is a Hit Gyülekezete a legvonzóbb a romák számára. Ez felveti a kérdést, hogy mi lehet az, amit a Hit Gyülekezete nyújt a cigányok számára, ami miatt ekkora népszerűségnek örvend a körükben? Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen módon változik a megtért romák értékrendje, életmódja, identitása – vagyis, hogy miben lesz más egy ilyen családban felnövő roma gyermek

nevelésének szempontrendszere, s ez miként segíti elő a társadalmi integrációjukat? A témában írt szakirodalmi források alapján keresem a választ a fenti kérdésekre. A Hit Gyülekezetének népszerűségét elsősorban az adhatja, hogy a pünkösdi egyházakban nagy hangsúly kerül a gyógyulástörténetekre, csodákra, melyek a hagyományos roma hitvilághoz közel állnak. A megtérés két okból is fontos eleme a vallásosság átadásának. Egyrészt motiváltabbá teszi az egyént arra, hogy a nevelés során továbbadja saját vallásos szemléletmódját a gyermeknek, másrészt pedig a gyermek is bekerül egy vallásos közegbe, ahol egy olyan közösségnek lesz a része, ahol mindenki a szülőkéhez hasonló értékrendet vallja, ráadásul nem csak romák, így már automatikusan elkezdhetnek kialakulni a többségi társadalommal a partnerjellegű kapcsolatai a gyermeknek. Emellett a megtért romák életében gyakran megjelennek olyan célok (pl. továbbtanulás), melyek a társadalmi beilleszkedést, érvényesülést könnyítik.
Kulcsszavak: Romák; társadalmi integráció; vallásosság; megtérés; Hit Gyülekezete.

Luxné Prehoda Anna a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Szociológiai Intézeténél dolgozik. 2012-től óraadó oktató, 2017-től egyetemi tanársegéd, 2020-tól egyetemi adjunktus a Szociális és Viselkedéspszichológiai Tanulmányok Tanszéken. Jelenleg családszociológiai és romológiai kutatási területekkel foglalkozik.
E-mail: anna.prehoda@gmail.com

Anna Prehoda Luxné

Religious Education as an Opportunity for Roma Integration – Faith Church

From the 2011 census data, it is striking that, apart from the historic churches, the Pentecostal-type religious communities, including the Faith Church, are the most attractive to Roma. This raises the question: what is it that the Faith Church offers to the Roma that makes it so popular? In my study, I examine the ways in which the values, lifestyles and identities of converted Roma change – in other words, how does the perspective of raising a Roma child in such a family change, and how does this facilitate their social integration? I will look for answers to these questions on the basis of the literature on the subject. One of the main reasons for the popularity of the Faith Church is the strong emphasis in Pentecostal churches on healing stories and miracles, which are close to the traditional Roma beliefs. Conversion is an important element in the transmission of religion for two reasons. On the one hand, it motivates the individual to pass on his or her own religious outlook to the child in the course of upbringing, and on the other hand, it brings the child into a religious environment where he or she becomes part of a community where everyone shares the same values as the parents, and not only Roma, so that the child can automatically begin to develop a partnership with the majority society. In addition, converted Roma often have goals in their lives (e.g. further education) that facilitate their social integration and fulfilment.
Keywords: Roma; social integration; religiosity; conversion; Faith Church.

Anna Prehoda Luxné works at the Institute of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pázmány Péter Catholic University. She was a lecturer from 2012, an assistant lecturer from 2017, and she has been a senior lecturer since 2020 at the Department of Social and Behavioural Psychology. She is currently working in the fields of family sociology and Roma studies.
E-mail: anna.prehoda@gmail.com

GAÁLNÉ SZABÓ EDITH

Társas támogatás

Családtagok, mint a demenciával élő idősek gondozói

A modernizált társadalmakban az idősek háztartásainak működtetése – a hosszú élettartamot kísérő egészségromlás következtében, fokozatosan vagy rapid módon – áthelyeződik az őket körülvevő támogató hálózat szereplőire. Ez a támogató hálózat társadalmanként, sőt személyenként eltérő strukturális és dinamikus jellemzőkkel bír, sajátos viszonyokat létrehozva a leginkább érintettek – az idős személy, a családi támogatók, valamint a formális (intézményesült) viszony keretében szolgáltatást nyújtók – között. Jelen kutatás ebből a többszereplős gondozói körből mikroszociológiai vizsgálódásai során az idős/demens emberek hozzátartozóinak gondozási szerepére vonatkozó interpretációit helyezi a figyelem fókuszába. Empirikus kutatásunk a társas támogatás, illetve a gondozás konvoj-modelljét véve alapul kvalitatív módszerrel vizsgálja azt, hogy a gondozást végző hozzátartozók hogyan értelmezik gondozói szerepüket a megjelenő kényszerek, alkuk, együttműködések során. A vizsgálat eredményei azt igazolják, hogy a családi gondozók – a személyes, interperszonális, kulturális, szervezeti, tárgyi stb. kontextus keretei között – interpretációik révén határozzák meg a gondozás jelentését, mely jelentéstulajdonítás aztán befolyásolja cselekvéseiket.
Kulcsszavak: Idősek háztartása; társas támogatás; interpretáció.

Gaálné Szabó Edith a Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója. Jelenleg tanársegéd a Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar Társadalom- Szociális és Kommunikációtudományok Intézetében. Korábban idősek otthonában szociális munkásként és intézetvezetőként kezdte el kutatni az idősek, különösen a demenciával élők gondozásának kérdéseit, melyek kutatói érdeklődésének fókuszában állnak.
E-mail: szabo.edith@uni-sopron.hu

EDITH SZABÓ GAÁLNÉ

Social support

Family members as caregivers of the elderly living with dementia

In modernized societies, the running of the households of the elderly – as a result of the deterioration of health accompanying longevity, gradually or rapidly – is transferred to the actors of the support network that surrounds them. This support network has different structural and dynamic characteristics from society to society, and even from person

to person, creating specific relationships between those most affected – the elderly person, the family caregivers, and those who provide services within the framework of the formal (institutionalized) relationship. Although there are many sociological and other explanations available for the interpretation of these support relationships, there are relatively few micro-sociological studies that focus on the interpretations of those involved. The present study, based on the convoy model of social support and care, sought to reveal in the framework of an empirical research what interpretation the concerned parties attributed to the changes and content of care. Using a qualitative method, our empirical research investigates how the caregivers, within the framework of the given context, interpret their role as caregivers during the emerging constraints, agreements, and collaborations that motivate their actions and thereby affect the well-being of the elderly. The results of the study prove that care, in the context of – personal, interpersonal, cultural, organizational, material, etc. – acquires its concrete meaning through the interpretations of the concerned parties, and by an act of attributing this meaning it influences the actions of the concerned parties.
Keywords: Elderly household; social support; interpretation.

Edith Szabó Gaálné is PhD student at the Doctoral School of Demography and Sociology of the University of Pécs. She is currently a teaching assistant at the Benedek Elek Faculty of Education at the University of Sopron in the Institute of Society-Social and Communication Sciences. Formerly in a nursing home as a social worker and institute manager, she began researching the elderly, especially those living with dementia care issues, which are the focus of her research interests.
E-mail: szabo.edith@uni-sopron.hu

Kákai László–Solymári Dániel

Szociális célú szervezetek Magyarországon a krízisek időszakában

A válságállóság kérdése a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkáján keresztül

A 2015-ös menekültkrízis, majd a COVID–19 világjárvány, napjainkban pedig az orosz–ukrán háború következtében megjelenő társadalmi, gazdasági és a nyomában eszkalálódó globális válság közben kevesebb figyelem hárul a magyar nonprofit szektor helyzetére, de kétségtelen tény, hogy a hazai civil szektorban mégis történik valami, ami jelentős hatással bír annak rövid és hosszú távú helyzetére. A változások egy része már a hazai nonprofit szektor kialakulása és fejlődése révén látható volt, a másik része pedig az utóbbi időszakban jelent meg és vált egyre meghatározóbbá. A kérdés, hogy mik ezek a változások és milyen hatást gyakorolnak elsősorban a szociális szervezetekre, szűkítik vagy bővítik-e a hazai nonprofit szektor helyzetét, működését és lehetőségeit, fejlődési lehetőségeit? Tanulmányunkban megpróbáljuk ennek a folyamatnak néhány általunk fontosnak vélt elemét bemutatni. Ezt a folyamatot két jól elkülöníthető részben tekintjük át. Az első részben az elméleti, majd a szektor jogi szabályozását, illetve a Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtését vesszük górcső alá, amely lehetőséget ad a szféra (ezen belül a szociális szervezetek) fejlődésének nyomon követésére és főbb jellegzetességeinek kiemelésére. Ezt követően egy konkrét szervezeten, a Magyar Máltai Szeretetszolgálaton

keresztül mutatjuk be, hogy ez a megváltozott helyzet milyen kihívásokat, feladatokat jelent egy honi karitatív civil szervezet számára.
Kulcsszavak: Nonprofit; szociális szervezetek; szociális törvény; Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

Kákai László 1964. augusztus 24-én Pécsett született. Végzettségét tekintve 1994-ben szerzett diplomát az ELTE-n szociológiából, 1995-ben pedig az ELTE ÁJK-n politológiából. 1997-től a PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszékének oktatója. 2003-tól a Pólusok Társadalomtudományi Egyesület elnöke. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézetének igazgatója és a Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék tanszékvezetője. 2016. szeptember 1-jétől egyetemi tanár. ORCID: 0000-0002-0380-4309
E-mail: kakai.laszlo@pte.hu

Solymári Dániel teológiát és nemzetközi kapcsolatokat tanult és szerzett MA fokozatot Magyarországon és az Egyesült Királyságban, majd a Nemzetközi Vöröskeresztnél. Szakterülete a nemzetközi segélyezés, migráció, nagyvárosi szegregátumok, elsősorban a szubszaharai Afrika vonatkozásában. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat nemzetközi kapcsolatainak vezetője. A Pécsi Tudományegyetem BTK IDI Politikatudományi Program doktorvárományosa. ORCID: 0000 0002 1690 8115
E-mail: solymari.daniel@maltai.hu

LÁSZLÓ KÁKAI—DÁNIEL SOLYMÁRI

Social organisations in Hungary in times of crisis

The issue of crisis resilience through the work of the Hungarian Charity Service of the Order of Malta

Between the refugee crisis of 2015, the pandemic COVID-19 and now the social, economic and escalating global crisis of the Russian-Ukrainian war, less attention is paid to the situation of the Hungarian non-profit sector, but there is no doubt that something is happening in the Hungarian civil sector that has a significant impact on its short and long-term situation. Some of these changes were already visible through the emergence and development of the domestic NPO sector, while others have emerged and become more pronounced in recent times. The question is: what are these changes and how do they affect social organisations in particular, narrowing or widening the position, functioning and opportunities for the domestic non-profit sector and its potential for development? In our study we will try to present some of the elements of this process that we consider important. This process is considered in two distinct parts. In the first part, we will look at the theory, then at the legal regulation of the sector and the data collection by the Central Statistical Office, which will allow us to follow the development of the sector (including social organisations) and highlight its main characteristics. Then, we will show the challenges and tasks that this changed situation poses for a Hungarian charitable NGO, using a specific organisation, the Hungarian Charity Service of the Order of Malta, as an example.
Keywords: Non-profit; social organisations; social law; Hungarian Charity Service of the Order of Malta.

László Kákai was born on 24 August 1964 in Pécs, Hungary. He graduated in sociology at ELTE in 1994 and in political science at ELTE in 1995. Since 1997 he has been a lecturer at the Department of Political Studies at the PTE BTK. Since 2003 President of the Association of Poles in Social Sciences. Currently, he is the Director of the Institute of Social Relations and Head of the Department of Political and International Studies at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Pécs. From 1 September 2016 he is a professor. ORCID: 0000-0002-0380-4309
E-mail: kakai.laszlo@pte.hu

Daniel Solymári studied Theology and International Relations in Hungary and in the United Kingdom and holds MA degrees. He has received an advanced degree in Humanitarian Diplomacy at ICRC. He researches and writes on several issues in the area of diplomacy, international aid, Sub Saharan Africa and migration. Solymári is currently a PhD candidate at the University of Pécs, Political Science Doctoral Programme, Faculty of Humanities. Fellow of the Royal Geographical Society. ORCID: 0000 0002 1690 8115
E mail: solymari.daniel@maltai.hu

JOHN KOMLOS–FALUS ORSOLYA

Van-e jogunk stresszmentes élethez?

A stressz egyes gazdasági és jogelméleti aspektusairól

A termelés maximalizálása az ezzel generált negatív externáliák figyelembevétele nélkül, beleértve ebbe a lakosság mentális és fizikai egészségének károsodását is, pszichológiai stresszt okoz. A gazdasági teljesítmény vezérelveire történő összpontosítás, beleértve a több munkát, jövedelemtermelést, a nagyobb mértékű kockázatvállalást, figyelmen kívül hagyva mindezeknek a munka és a magánélet közötti egyensúlyra, a jövedelemelosztásra, vagy általában az életminőségre gyakorolt hatását, olyan stresszt okoz, amely károsítja az emberi szervezetet. A stressz a külső ingerekre adott biológiai reakció, amely veszélyezteti a szervezet önfenntartási ösztönét. A „teljes gőzzel" működő kapitalizmus által jellemzett jóléti társadalmakban a stressz gazdasági és jogi bizonytalanságot generált. A jogelmélet eddig még nem vizsgálta a gazdasági jogalkotás túl-, illetve alulszabályozottságának szerepét mindezen stressz-okok vonatkozásában. Jelen tanulmány a „Fekete-hattyú"-elmélet alapján vázolja fel a túl- és alulszabályozottság szerepét a társadalmi stressztényezők között, továbbá választ keres arra a kérdésre is, hogy van-e (alanyi) jogunk a stresszmentes élethez.

Kulcsszavak: „Teljes gőzzel előre" kapitalimus; negatív externáliák; pszichológiai stressz; jóléti társadalmak; túlszabályozottság; alulszabályozottság; „Fekete-hattyú"-elmélet; jogelmélet; stresszmentes élet.

John Komlos professor emeritus, magyar származású amerikai gazdaságtörténész, a Müncheni Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének egykori tanszékvezetője.
E-mail: John.Komlos@gmx.de

Falus Orsolya habilitált egyetemi docens, Dunaújvárosi Egyetem, Társadalomtudományi Intézet, Szervezetfejlesztési és Kommunikációtudományi Tanszék; ügyvéd, Dr. Falus Orsolya Ügyvédi Iroda.
E-mail: faluso@uniduna.hu; dr.falus.orsolya@gmail.com

JOHN KOMLOS—ORSOLYA FALUS

Do we have the right to live stress-free?
On some economic and legal aspects of stress

Maximizing output without taking into consideration the negative externalities generated, including the harm to the mental and physical health of the population creates psychological stress. Focusing on bellwether indicators of economic performance including working more, generating income, accepting more risks, while disregarding its effect on work-life balance, on income distribution, or the quality of life in general creates stressors that harm the human biological system. Stress is the biological reaction to external stimuli that threatens the self-preservation instinct of a human organism. The stress in the "full-throttle" Capitalism of welfare societies has been generated financial and legal insecurity. Legal theory has not yet examined the role of economic legislation within the framework of all these causes of stress. The present study outlines the role of over- and under-regulation among social stress factors based on "Black-Swan" theory, and attempts to find an answer to the question of whether we have the right, rather entitlement, to live stress-free.
Keywords: "Full-throttle" Capitalism; negative externalities; psychological stress; welfare societies; overregulation; underregulation; "Black-Swan" theory; legal theory; live stress-free.

John Komlos is a professor emeritus, American economic historian of Hungarian origin, former head of the Department of Economic History at the University of Munich.
E-mail: John.Komlos@gmx.de

Orsolya Falus is a habilitated associate professor, University of Dunaújváros, Institute of Social Sciences, Department of Organizational Development and Communication Sciences; lawyer, Dr. Orsolya Falus Law Office.
E-mail: faluso@uniduna.hu; dr.falus.orsolya@gmail.com

KŐMŰVES ZSOLT—SZABÓ SZILVIA—SZABÓ-SZENTGRÓTI GÁBOR—HOLLÓSY-VADÁSZ GÁBOR

Nők munkaerő-piaci diszkriminációjának szférák szerinti összehasonlító vizsgálata

A kutatásunkban a nőkkel szembeni munkaerő-piaci diszkriminációt vizsgáltuk szférák szerinti bontásban. Kutatási kérdésünk, melyre a választ keressük: A nők attól függően, hogy melyik szférában dolgoznak eltérően ítélik-e meg a munkaerő-piaci diszkriminációt? Ehhez kapcsolódóan az alábbi hipotéziseket teszteltük: H(1) szerint: A különböző szférákban

dolgozók álláskeresés során más diszkriminatív tényezőket tapasztalnak. H(2) szerint: A különböző szférákban dolgozók eltérően ítélik meg a férfiak és a nők közötti fizetési különbségeket. H(3) szerint: A különböző szférákban dolgozók eltérnek abban, hogy éreztek-e valaha bármilyen megkülönböztetést munkahelyükön nemükből adódóan. A kutatás során online kérdőíves módszert alkalmaztunk, ezért a kutatási eredményeink nem általánosíthatók. A kutatás során egy saját fejlesztésű kérdőívet töltöttek ki a vizsgálati személyek. Az online kérdőíves kutatásra 2022 tavaszán került sor, amelyben összesen 530 női válaszadó vett részt. Az eredmények elemzéséhez ANOVA, LSD post-hoc, Khí-négyzet próbát alkalmaztunk, ezekkel a statisztikai eljárásokkal valamennyi hipotézisünket igazoljuk. Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy a nők attól függően, hogy melyik szférában dolgoznak, eltérően ítélik meg a munkahelyi diszkriminációt. Az első hipotézis igazolása alapján a különböző szférákban dolgozók más-más diszkriminatív tényezőket tapasztalnak. A második hipotézis igazolása alapján a különböző szférákban dolgozó nők differenciáltan vélekednek a férfiak és a nők közötti fizetési különbségekről. A harmadik hipotézis verifikálása szerint az eltérő szférákban dolgozó nők véleménye különbözik abban a tekintetben is, hogy a nemük következtében korábban érte-e őket munkahelyi diszkrimináció.
Kulcsszavak: Emberi erőforrás gazdálkodás; munkaerő-piac; diszkrimináció; nők.

Kőműves Zsolt PhD egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem. Kutatási területek: munkaszervezési és munka-megelégedettségi vizsgálatok a hazai kis és közép-vállalkozásokban; a hatékony munkahelyi vezetés tényezőinek feltárása.
E-mail: komuves.zsolt.sandor@uni-mate.hu

Szabó Szilvia Dr. habil PhD egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem, Üzleti, Kommunikációs és Turisztikai Kar, Üzleti Tudományok Intézete. Az Emberi Erőforrás Tanácsadó MA szakvezetője. HR tanácsadó. A Humán Szakemberek Országos Szövetségének alelnöke. Kutatási területek: humánerőforrásfejlesztés; humántőkemenedzsment; kompetenciamenedzsment.
E-mail: szszabo@metropolitan.hu

Szabó-Szentgróti Gábor PhD egyetemi docens a Széchenyi István Egyetemen és a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetemen. Kutatási területe: generációmenedzsment, munkavállalói elkötelezettség, megtartási stratégiák, IPAR 4.0 foglalkoztatási hatásai. Tagja a Humán Szakemberek Országos Szövetségének.
E-mail: szabo-szentgroti.gabor@uni-mate.hu

Hollósy-Vadász Gábor PhD adjunktus, Budapesti Metropolitan Egyetem. Kutatási területei: közszolgálati motiváció elmélet, stratégiai emberi erőforrás-gazdálkodás, Covid–19 válságra adott HR válaszok.
E-mail: hvadaszg@gmail.com

ZSOLT KŐMŰVES—SZILVIA SZABÓ—GÁBOR SZABÓ-SZENTGRÓTI—GÁBOR HOLLÓSY-VADÁSZ

Comparative study of women's labour market discrimination according by sector

In our research, we examined discrimination against women on the labour market by sector. Our research question is whether women perceive discrimination on the labour market differently depending on the sector in which they work. In this context, the following hypotheses have been tested: According to H(1): those working in different sectors experience different discriminatory factors in their job search. According to H(2), people working in different sectors have different perceptions of the pay gap between men and women. According to H(3), workers in different sectors differ in whether they have ever felt any discrimination in their workplace based on their gender. Snowball sampling was used in the research, therefore, our research results cannot be generalized. In the course of the research, a self-developed questionnaire was completed by the study subjects. The online survey was conducted in the spring of 2022, with a total of 530 female respondents. ANOVA, LSD post-hoc, and Chi-square tests were used to analyze the results, and these statistical methods confirm all our hypotheses. The answer to our research question is: women, depending on the sector in which they work, perceive discrimination in the workplace differently. Based on the justification of the first hypothesis, those working in different sectors experience different discriminatory factors. The second hypothesis demonstrates that women working in different sectors have a differentiated view of the pay gap between men and women. The third hypothesis confirmed that women working in different sectors have different opinions on whether they have been previously discriminated against in the workplace due to their gender.
Keywords: Human resources management; labour market; discrimination; women.

Zsolt Kőműves PhD Associate Professor, Hungarian University of Agricultural and Life Sciences. Research interests: work organisation and job satisfaction studies in Hungarian small and medium-sized enterprises; exploring the factors of effective workplace management.
E-mail: komuves.zsolt.sandor@uni-mate.hu

Szilvia Szabó Dr. habil. PhD Associate Professor, Budapest Metropolitan University, Faculty of Business, Communication and Tourism, Institute of Business Sciences. Head of the MA in Human Resources Consulting. HR Consultant. Vice President of the National Association of Human Resource Professionals. Research interests: human resource development; human capital management; competency management.
E-mail: szszabo@metropolitan.hu

Gábor Szabó-Szentgróti PhD is Associate Professor at the Széchenyi István University and the Hungarian University of Agricultural and Life Sciences. Research interests: generation management, employee engagement, retention strategies, employment effects of IPAR 4.0. Member of the National Association of Human Resource Professionals.
E-mail: szabo-szentgroti.gabor@sze.hu

Gábor Hollósy-Vadász PhD Assistant Professor, Budapest Metropolitan University. Research interests: public service motivation theory, strategic human resource management, HR responses to the Covid-19 crisis.
E-mail: hvadaszg@gmail.com

VÓDLI ZSOLT ISTVÁN–KÉRI KATALIN

Utak a holokauszt megismeréséhez

A történelmi emlékhelyek helye, szerepe és felhasználási lehetőségei az oktatásban

A tanulmány – egy szélesebb ívű kutatás részeként – nevelés- és művelődéstörténeti, oktatásmódszertani, történelem-didaktikai alapozással, nemzetközi és hazai példákat bemutatva ad rövid áttekintést arról, hogy mit jelent az on-site oktatás fogalma, miért van szükség ennek a módszernek a használatára a mai iskolai és non-formális művelődési keretek között. A fogalom értelmezéséhez a társadalom- és bölcsészettudományi területeken évtizedek óta hangsúlyosan jelenlévő „téri fordulat" hatásait is röviden összefoglaljuk. Az írás szűkebb témája – a Centropa nemzetközi civil szervezetének, kezdeményezéseinek a vázolásával – a zsidó történelmi emlékhelyek megismerése lehetőségeinek, és egy, a hazai általános- és középiskolai történelemtanárok körében végzett (svéd mintavétel alapján készített, nem reprezentatív) kérdőíves felmérés eredményeinek a bemutatása. A kutatás eredményei elősegíthetik annak a megtervezését, hogy miként lehet árnyaltabbá, tanulói aktivitásra épülő ismeretszerzéssé tenni a fontos, ugyanakkor nehéz téma bemutatását, tágabban a történelmi emlékezet forrásainak és helyeinek a megismerését napjaink középiskoláiban. Mindez pedig (mint végső cél) hozzájárulhat a diákok globális kompetenciáinak fejlődéséhez, megerősödéséhez.
Kulcsszavak: On-site learning; Centropa; neveléstörténet; kérdőíves kutatás; zsidóság története.

Kéri Katalin prof. dr., a Selye János Egyetem és a Soproni Egyetem BPK egyetemi tanára; az MTA doktora a neveléstudomány területén. Tagja számos hazai és nemzetközi testületnek, szerkesztőségnek. Fő kutatási területei: magyarországi nőtörténet (18–19. század); a nem-nyugati neveléstörténet bemutatása a 19. századi európai forrásokban; magyar gyermekkortörténet az 1950-es években. ORCID-azonosítója: 0000-0003-1850-3282.
E-mail: kerik@ujs.sk; keri.katalin@uni-sopron.hu

Vódli Zsolt István történelem–magyar–média–angol szakos tanár, a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Tagja számos hazai és külföldi szakmai szervezetnek; középiskolai tanárként kiemelten foglalkozik a holokauszt, a hidegháború, valamint a délszláv háború oktatásának kérdéseivel.
E-mail: vodli.zsolt@gmail.com

ZSOLT ISTVÁN VÓDLI—Katalin Kéri

Pathways to understanding the Holocaust

The place, role and potential use of historical sites in education

As part of broader research, the paper gives a brief overview of the concept of on-site learning, why it is necessary to use this method in today's school and non-formal education settings, based on the history of education and culture, educational methodology, history-didactics, and international and domestic examples. The effects of 'spatial turn', which has been prominent in the social sciences and humanities for decades, are also briefly summarised to help interpret the concept. The narrower theme of the paper is to present, by outlining the international NGO Centropa's initiatives, the possibilities of learning about Jewish historical sites and the results of a questionnaire survey (Swedish sample, non-representative) of Hungarian primary and secondary school history teachers. The results of the research could help to plan how to make the presentation of this important but difficult subject more nuanced and student-activated, and more broadly, how to learn about the sources and places of historical memory in today's secondary schools. This (as an ultimate goal) can contribute to the development and strengthening of students' global competences.

Keywords: On-site learning; Centropa; History of education; questionnaire; History of Judaism.

Katalin Kéri prof. dr., she is full professor at J. Selye University of Komárno and at the University of Sopron (SOE). She is the member of various national and international scientific societies and editorial staff. Her main research topics: Women's history in Hungary (18th and 19th century); Representation of the History of Non-Western education in the European sources (19th century); History of childhood in Hungary (1950s years). Her ORCID-record: 0000-0003-1850-3282.
E-mail: kerik@ujs.sk; keri.katalin@uni-sopron.hu

Zsolt István Vódli is a teacher of History–Hungarian Language and Literature–Media and Film Studies–English Language and Culture; student of the Education and Society Doctoral School of Education at the University of Pécs. He is a member of several Hungarian and international professional organizations. As a secondary school teacher, he is particularly interested in the topics of the Holocaust, the Cold War, and the Yugoslav Wars.
E-mail: vodli.zsolt@gmail.com

CSEHI ÁGOTA—ORSOVICS YVETTE—TÓTH-BAKOS ANITA

Önkéntesség, jótékonyság a művészet nyelvén

A művészet karitatív küldetése a szlovákiai magyar pedagógusok és pedagógushallgatók szemszögéből

Az önkéntesség alapjai a régmúltba nyúlnak vissza. A társadalmi életben megjelenő problémák „felkarolásának" egyik legrégebbi formája. A törődés és a segítségnyújtás hagyományán keresztül épült be szervesen minden kultúrába. Az önkéntesség egyre több

területen jelenik meg, így többek között a társadalmi életben, a gazdaságban, a kultúrában. A GHK kutatása szerint (2010) Európában a következő szektorokban figyelhető meg a leginkább: *sport, pihenés és szabadidő; kultúra és művészetek; oktatás és kutatás; társadalmi szolgáltatások és egészségügy.* A tanulmányban bemutatott témát két fontos tényező inspirálta. Egyrészt rávilágítani arra a tényre, milyen szerepe, küldetése van a művészeteknek, így a zenének is az önkéntes segítségnyújtásban és a karitatív jellegű tevékenységekben. Másrészt milyen egyéni indítékok állnak e tevékenységeket végző személyek cselekedeteinek hátterében. Ennek érdekében kérdőíves kutatást végeztünk, melynek célcsoportját a szlovákiai magyar pedagógusok és pedagógushallgatók képezték. Jelen írásban a vizsgálat eredményei kerülnek bemutatásra, fókuszálva a jótékonysági rendezvények, hangversenyek szerepére, jelentőségére és a résztvevők egyéni motivációira.
Kulcsszavak: Önkéntesség; karitatív tevékenység; művészet; segítségnyújtás; motiváció.

Csehi Ágota a Zeneművészeti Akadémián Pozsonyban, majd a Liszt Ferenc Zeneakadémián Budapesten tanult zongorajátékot és zenepedagógiát. Doktori diplomáját neveléstudományból szerezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskolájában Budapesten (2003), majd Csehországban, az Osztravai Tudományegyetemen habilitált (2004). Zongoraművészként számos hazai és külföldi hangversenyen szerepelt, CD lemezeket készített, előadásokat tartott zenetudományi és zenepedagógiai konferenciákon, szemináriumokon. 1990-től a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen a Zeneművészet Pedagógiája tanulmányi program szakfelelőseként tevékenykedett, oktatott. 2018-tól a Selye János Egyetem Tanárképző Karának docenseként dolgozik, elsősorban nevelési tantárgyakat tanít leendő óvodapedagógusoknak és általános iskolai tanároknak. Pedagógiai és művészeti munkája mellett jelentős tudományos és publikációs tevékenységet folytat.
E-mail: csehiovaa@ujs.sk

Orsovics Yvette a szlovákiai Selye János Egyetem adjunktusa, az Óvó- és Tanítóképző Tanszék vezetője. Az óvópedagógusok és tanítóképzős hallgatók számára főként nevelési tárgyakat oktat. Szerzője a szlovákiai magyar tanítási nyelvű alapiskolák alsó tagozata számára készült Zenei nevelés c. tankönyveknek, hangzó- és kiegészítő anyagnak. Aktív részese szakmai továbbképzéseknek, konferenciáknak. Alapítója a SJE Cantus Iuventus női karának, emellett még másik négy kórus karnagya, vezetője. Doktori tanulmányait Budapesten végezte az ELTE Neveléstudományi Doktori Iskolájában, tudományos minősítését 2013-ban szerezte meg. Kutatási területei a zenei képességek vizsgálata, tankönyvkutatás és tankönyvelemzés.
E-mail: orsovicsy@ujs.sk

Tóth-Bakos Anita a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen tanult zenei nevelés, pszichológia és fuvola tanári szakokon, ugyanitt doktorált a zenei nevelés módszertana tanulmányi szakon. Doktori munkájának és kutatásának témája a zene, zenei nevelés és zeneterápia helye a Williams szindrómás gyermekek speciális ellátásában volt. 2012 óta a Selye János Egyetem Tanárképző Kar Óvó- és Tanítóképző Tanszékének adjunktusa, 2012–2015 között a tanszék vezetője. A leendő pedagógusoknak pszichológiai jellegű tárgyakat, inkluzív pedagógiát és zenei neveléssel kapcsolatos tárgyakat oktat. Publikációs és kutatási tevékenységének központjában leginkább az alternatív zeneoktatási módszerek, a zene által történő fejlesztés, valamint az innovatív pedagógiai módszerek alkalmazása áll, mint a tükrözött osztályterem módszer, vagy a web-alapú alkalmazások.
E-mail: tothbakosa@ujs.sk

ÁGOTA CSEHI—YVETTE ORSOVICS—ANITA TÓTH-BAKOS

Volunteering, charity in the language of art

The charitable mission of art from the perspective of Hungarian teachers and future-teacher students in Slovakia

The basics of volunteering go back a long way. It is one of the oldest forms of "embracing" problems in social life. Volunteering has thus been integrated into all cultures through a tradition of caring and helping. The main intention, the goal: to improve the lives and living conditions of others. Volunteering is appearing in more and more fields, including social life, the economy, and culture. According to a GHK study (2010), volunteering in Europe can be observed in the following sectors: *sport, leisure and rest; culture and art; education and research; social services and health.*

The topic presented here was inspired by two important factors. On the one hand, to highlight the role and mission of the arts, especially music in volunteering and charitable activities. On the other hand, what are the individual motives behind the actions of those engaged in these activities. To this end, we conducted surveys with the by a self-developed questionnaire, the target group of which was Hungarian teachers and future teacher students in Slovakia. A segment of the study is presented here, focusing on the role and significance of charity concerts and the individual motivations of the participants.

Keywords: Volunteering; charitable activity; art; assistance; motivation.

Agáta Csehiová studied piano and music pedagogy at the Academy of Performing Arts in Bratislava and at the Franz Liszt Music Academy in Budapest. She graduated at the Eötvös Loránd University in Budapest (2003) and habilitated at the University of Ostrava (2004). As a pianist she has performed at many concerts at home and abroad, performed on CD records, lectured at music-science and music-education conferences and workshops. Since 1990 she worked at the Constantine the Philosopher University in Nitra and since 2018 she is working at J. Selye University in Komárno Faculty of Education Departments as associate professor. She mainly teaches educational subjects to future pre-school teachers and elementary school teachers. In addition to her pedagogical and artistic work, she has significant scientific and publishing activities.
E-mail: csehiova@ujs.sk

Yvette Orsovics is an adjunct professor at J. Selye University in Slovakia, where she is the head of the Department of Primary and Pre-School Education. She mainly teaches educational subjects to future pre-school teachers and elementary school teachers. She is author of music education textbooks, audio and supplementary materials for the lower grades of Hungarian-speaking primary schools in Slovakia. She is an active participant in professional training courses and conferences. She founded SJE Cantus Iuventus Women's Choir, and is conductor to four other choirs. In 2013 she completed her doctoral studies at ELTE Doctoral School of Education in Budapest. Her research interests are in the field of musicianship, textbook research and textbook analysis.
E-mail: orsovicsy@ujs.sk

Anita Tóth-Bakos studied music education, psychology and flute at the Constantine the Philosopher University in Nitra, and also graduated at the same institute in field of Didactics of music. Her dissertation thesis and research activity focused on music, music education and music therapy in special treatment of children with Williams syndrome. Since 2012 is an associate professor on Department of Preschool and Elementary Education at Faculty of Education at Selye J. University in Komárno, from 2012 to 2015 was the head of department. She mainly teaches subjects of psychology, inclusive pedagogy and music education for future teachers at all levels. Her publication and research interest focuses on the alternative methods of music education, developing by music and innovative methods of teaching, like flipped classroom, web-based applications.
E-mail: tothbakosa@ujs.sk

Dudok Dávid

A közösségfejlesztés lehetséges szerepe a közösségi művelődés megvalósulásában

Doktori kutatásom keretein belül a közművelődési intézményrendszer történeti hátterével foglalkozom, valamint a közösségfejlesztés helyét és szerepét keresem ebben az intézményrendszerben. Mindemellett a közösségfejlesztés és a közművelődési intézményrendszer között húzódó véleménykülönbségeket, a kulturális közösségfejlesztéssel kapcsolatos attitűdöket kívánom feltárni. Szakértői interjúkat készítettem, amelyek elemzésével pontosítani tudtam a hazai szakirodalomban fellelhető (kulturális) közösségfejlesztéssel kapcsolatos fogalmakat és a fent említett két terület közötti nézetkülönbségeket.
Jelen írásomban rávilágítok a közösségfejlesztés fogalmának értelmezésére a közművelődési intézményrendszerben, illetve érintem a közművelődési intézmények helyi társadalomban betöltött szerepét. Cikkem központi kérdése: „Lehetséges-e mindenhol egyformán jelen lenni?" a téma egyik hangsúlyos problémájára hívja fel a figyelmet. A közművelődési intézményrendszer képviselői joggal büszkék arra, hogy majdnem minden magyarországi településen elérhető ez a szolgáltatás, más szakértők azonban úgy látják, hogy ehhez egy központosító attitűd is társul, amely torzítja a közművelődési intézmények helyi szükségletekre reagáló tevékenységét. Mindemellett a szakértők elmondták, hogy a közművelődés (újító kifejezéssel élve közösségi művelődés) területén lenne még hová fejlődni a részvételiség, a közösségek támogatása és az intézmények társadalmiasított működésmódja terén. Mindehhez kiváló eszköz lehetne a közösségfejlesztés módszertatának szakértő használata.
Kulcsszavak: Társadalmi tőke; közösségfejlesztés; közművelődési intézményrendszer; közösségi művelődés; társadalmiasított működésmód.

Dudok Dávid 2018-ban szerzett mesterszakos diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Közösségi és civil tanulmányok képzésén. Időközben az ELTE Informatikai Karán elvégzett egy egyéves informatikai specializációs képzést, majd MA oklevele megszerzése után három éven át kutatási asszisztensként és adatbázis operátorként dolgozott az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem *Korai Iskolaelhagyás Mérséklését Támogató Projektjében.* 2019-ben állami ösztöndíjjal, nappali tagozaton

kezdte meg az ELTE Szociológia Doktori iskolában a Szociálpolitika PhD-képzést. Kutatási területe a közművelődési intézmények társadalmiasított működésmódjának lehetőségei, valamint a társadalmi tőke fejlesztése a közösségfejlesztés eszközeinek használatával. Eddigi kutatási eredményeinek publikálásával 2022-ben, a Doktoranduszok Országos Szövetsége által szervezett Tavaszi Szél Konferencián szekciójában második helyezést ért el, valamint különdíjat nyert.
E-mail: ddudi@student.elte.hu

DÁVID DUDOK

The possible role of community development in the realization of community education

In my doctoral research, I deal with the historical background of the Hungarian public culture system, as well as the role of community development in this system. In addition, I want to explore the differences between community development and the public culture institutions, and the attitudes related to cultural community development. After I analyzed my expert interviews, I was able to clarify the concepts related to (cultural) community development found in the literature, and the differences of opinion between the two areas mentioned above.
In this publication, I will shed light on the interpretation of the concept of community development in the public cultural system, and touch on the role of public cultural institutions in local society. The central question of my article: "Is it possible to be equally present everywhere?" draws attention to one of the prominent problems of this topic. Representatives of the public cultural system are rightly proud that this service is available in almost every town in Hungary, but other experts see that this is accompanied by a centralizing attitude that distorts the abilities of public cultural institutions responding to local needs. In addition, the experts said that in the field of public cultural education (or, to use an innovative term: community education), there is still room for improvement in terms of participation, support communities and the socialized way of functioning of institutions. An excellent tool for all of this would be the expert use of the community development methodology.
Keywords: Social capital; community development; public culture institutes, community education; socialized mode of operation.

Dávid Dudok obtained a master's degree in Community and Civil Development Studies at Eötvös Loránd University in 2018. In the meantime, he completed a one-year IT specialization course at the ELTE Faculty of Informatics, and after obtaining his MA diploma, he worked for three years as a research assistant and database operator at Eszterházy Károly Katolikus Egyetem. He started the Social Policy PhD program at the Doctoral School of Sociology at ELTE in 2019. His research area is the possibilities of the socialized operation of public cultural institutions, as well as the development of social capital using the tools of community development. So far, by publishing his research results in 2022, at the Spring Wind Conference organized by the National Association of Doctoral Students, he achieved second place in his section and won a special award.
E-mail: ddudi@student.elte.hu

Sziklay Júlia

Társadalomtudósból ombudsman

Recenzió Szabó Máté „Társadalmi mozgalmak, civil társadalom, emberi jogok" c. ünnepi kötetéről

Szabó Máté politológus professzor, kutató és egyetemi tanár, volt ombudsman 2021-ben ünnepelte 65. születésnapját. A 2022-ben az ELTE Eötvös Kiadó által megjelentetett ünnepi kötet kollégái, barátai és tanítványai részéről tisztelgés eddigi pályaműve előtt, illetve számos tanulmány magától az ünnepelttől származik. Az írások három témakör köré koncentrálódnak az életmű legfontosabb témáit követve: 1) 1968 történései és hatása, 2) a társadalmi mozgalmak fejlődése és 3) az ombudsmani tevékenység elméleti és gyakorlati eredményei, keretei. A társadalomtudományok legfelsőbb szintjén mozgó és alkotó szerzők képviselői színes, a témák iránt érdeklődő számára mindenképpen újdonságot jelentő elemzései érdekes olvasmányul és forrásanyagul szolgálhatnak minden olvasó számára.

Kulcsszavak: Szabó Máté; 1968; társadalmi mozgalmak; ombudsman.

Sziklay Júlia PhD jogász-politológus, 1995-től az információs jogok magyarországi felügyeletéért felelős adatvédelmi ombudsman, illetve a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság munkatársa, jelenleg a NAIH nemzetközi elnökhelyettese. Az NKE és az ELTE szakjogász képzésein oktat, valamint számos tudományos cikk szerzője. Kutatási területe: információs jogok, ombudsmani jogvédelem, online gyermekjog, emberi jogok.
E-mail: sziklay.julia@naih.hu

Júlia Sziklay

From social scientist to ombudsman

Review of Máté Szabó's celebratory volume "Social movements, civil society and human rights"

Prof. dr. Máté Szabó, Doctor of the Political Science (field of research: civil society, social movements and political protests) and former Parliamentary Commissioner for Fundamental Rights (2007–2013) celebrated his 65th birthday in 2021. The anniversary edition of "Social movements, civil society and human rights" (Budapest 2022, publisher: ELTE Eötvös Kiadó) is to honour Professor Szabó's lifework so far by his colleagues, friends and students. We can find several essays in the book written by Professor Szabó as well. The monograps concentrate on three topics namely the political protest events of 1968, the development of social movements and civil society and the work of the ombudsman. The authors represent the highest niveau of the academic sector of social studies. The essays provide not only for an interesting analyses from a special aspect of the given topic but also mean a reliable source for scientific research.

Keywords: Máté Szabó; 1968; social movements; ombudsman.

Julia Sziklay PhD Dr. is a lawyer and political scientist. She has been working for the Hungarian oversight body responsible for personal data protection and freedom of information since 1995. Presently she is the vice-president responsible for international affairs of the National Authority for Data Protec-

tion and Freedom of Information. She is a university lecturer and also the author of numerous articles on human rights issues with special interest related to the informational rights, to the functioning of the ombudsman and to children's informational rights.
E-mail: sziklay.julia@naih.hu

Fotó/Németh István Péter

CIVIL SZEMLE

LEGYEN 2023-BAN ELŐFIZETŐJE
a negyedévente megjelenő
Civil Szemlének!

RENDELJE MEG A CIVIL SZEMLÉT,
melynek előfizetési díja egy évre
3600 Ft

Előfizetés
Civil Szemle,
Erste Bank: 11600006-00000000-23902934

CIVIL SZEMLE
szerkesztősége

www.civilszemle.hu
Levelezési cím
1137 Budapest, Pozsonyi út 14. II /9.

Kérjük, megrendelését (amely tartalmazza a nevet, postázási címet
és a befizetés igazolását) – a gyorsabb ügyintézés érdekében – küldje be a
civilszemle@gmail.com
email címre

„A hatalom új formáit, modelljeit alakítják ki a fiatalok: decentralizáltság, megosztás, önszerveződés, ügyfókuszú közösségszervezés jellemzi a közéleti -politikai részvételt. Terjedőben a maker-kultúra, elvárás a radikális átláthatóság, természetes a döntéshozók nélküli, alulról szerveződő aktivitás. Az új kezdeményezések nem vezetőkre támaszkodnak, hanem az egyének hajlandóságára, ügyek melletti elköteleződésére. Ideológiai kötődés nincs jelen, a fókusz az egyénre helyeződik. Ezeket a folyamatokat és tendenciákat kötelességünk látni, ismerni, érteni és az ifjúsági munkában ezekhez alkalmazkodni."

(Fazekas Anna)

„A civil újságírás voltaképpen nem más, mint a felhasználó előállította tartalomként definiált web 2.0 egyik formája. A digitalizációval és a globális hálózati kommunikációval létrejövő új technológiai adottságok elősegítették a hétköznapi emberek részvételét a közéleti kérdések nyilvános megvitatásában, az intézményesített média felülről szerveződő modelljével szemben alulról felépülő struktúrát érvényesítve az interakció, az együttműködés, a szerveződés, a mobilizáció, a hálózatosodás és a hírek cirkulációinak új formáit eredményezték."

(Gerencsér Péter)

„A politizált tevékenységű szervezetekre az államtól való eltávolodás, más források keresése és a közvetlen környezethez kapcsolódó viszony szorosabbra fűzése jellemző, míg a depolitizált szervezetek bennragadni látszanak egy, az önkormányzatokhoz fűződő függőségi viszonyban, és abból merítve próbálnak fennmaradni."

(Dézma Lilla–Peták Péter–Nyirati András)

„[…] főbb feladatait a menekültekkel, a háborúval, a demográfiai folyamatokkal, az oktatással és egészségüggyel, a honi társadalomban legújabban bekövetkezett változásokkal összefüggő feladatok jelentik. Helytállónak tűnik ezért a magyar karitatív civil szektort a válságállóság kérdésén keresztül vizsgálni. Vagyis, hogy miként tudtak e szervezetek adaptálódni az új társadalmi és geopolitikai helyzethez, milyen lépéseket tettek, hogy hathatós válaszokat adjanak az egyes kihívásokra, megfelelőnek bizonyult-e rezilienciájuk, szervezeti ellenállóképességük?"

(Kákai László–Solymári Dániel)

„Az önkéntesség, a segítségnyújtás, a támogatás egyik kiváló és immár hagyományosnak tekinthető alkalmazási formái a különböző karitatív jellegű művészi projektek, performanszok, rendezvények, és nem utolsósorban a jótékonysági koncertek […] A jótékonysági hangversenyek jellegüknél fogva és a kitűzött cél elérése szempontjából lehetnek: anyagi indíttatásúak vagy élmény- és örömforrás ajándékozása szándékúak."

(Csehi Ágota–Orsovics Yvette–Tóth-Bakos Anita)

ISSN 1786334-1

9 771786 334009

Ára 900 Ft